

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA "HAC" KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MEHMET ENİS TAŞ

BURSA-2019

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA “HAC” KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MEHMET ENİS TAŞ

Danışman:

Dr. Öğretim Üyesi Mustafa BİLGİN

BURSA-2019

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda 701423038 numaralı **Mehmet Enis Taş**'ın hazırladığı "**Kur'ân'da "Hac" Kavramı**" isimli Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 26.08 / 2019 günü 16:30 - 18:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı/~~başarısız~~ olduğuna oybirliği /~~oy çokluğu~~ ile karar verilmiştir.

Üye

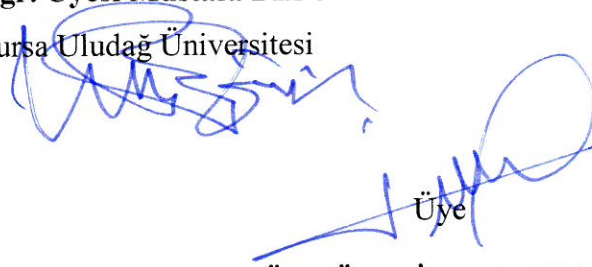
Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BİLGİN

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Celil KIRAZ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ULUDAŞ
Pamukkale Üniversitesi

Tarih

.....
26.08 / 2019

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı: “Kur’ân’da “Hac” Kavramı”

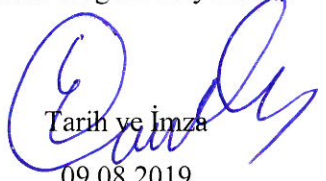
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 142 sayfalık kısmına ilişkin, 09/08/2019 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %5'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

09.08.2019

Adı Soyadı: Mehmet Enis Taş

Öğrenci No: 701423038

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

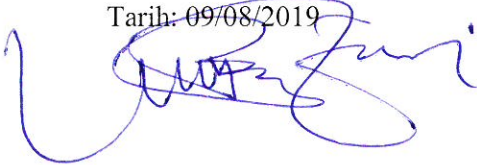
Programı: Tefsir

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman

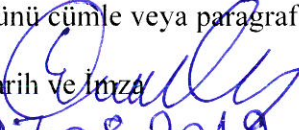
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BİLGİN

Tarih: 09/08/2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Kurân’da “Hac” Kavramı” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

27.08.2019

Adı Soyadı : Mehmet Enis Taş
Öğrenci No : 701423038
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Programı : Tezli Yüksek Lisans
Statüsü : Yüksek Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Mehmet Enis TAŞ
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsir
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xiv +181
Mezuniyet Tarihi	: / / 2019
Tez Danışmanı	: Dr. Öğretim Üyesi Mustafa BİLGİN

KUR'ÂN'DA “HAC” KAVRAMI

“Hac” kelimesi, sözlükte: “yönelmek, kastetmek, ziyaret etmek ve bir yere gitmek” anlamlarında kullanılır. Terim olarak ise, din tarafından kutsal kabul edilen mekânları, belirli zaman dilimlerinde ziyaret ederek, orada sembolik bazı ibadetleri gerçekleştirmektir. Genel olarak “hac” kavramı, dinlerin kullanımında, kutsal mekânları ziyaret etmenin özel adı olmuştur.

Evrensel, kabileci ve millî dinlerin tümünde kutsal mekânlar ve bu mekânları ziyaret söz konusudur. Tarih boyunca var olan bu kutsal mekânları, belirli zamanlarda ziyaret etme arzusu, genellikle tanrıya yakın olma, onun rızasına erişme ve böylece manevi tatmine ulaşma ile ilgili bir durum olarak tezahür eder. İnsanların Tanrı'ya bağlanabilme çabası serüvenine bakıldığında ise, O'nu soyut bir varlık olarak kabul ettikleri halde, semboller ile akıllarının somut dünyasına indirgemek ve böylece O'na yakın olma çabasını hep gütmüşlerdir.

İslâm dinindeki yerine baktığımızda ise, hac ibadetinin, temel bir emir olduğunu ve bu konu ile ilgili Kurân-ı Kerim'de: “ Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. ”(Âl-i İmrân, 3/97) âyetiyle farz kılındığını görmekteyiz. Hadislerde ise, hac ibadeti, İslâm'ın beş temel esaslarından biri sayılması yönüyle apayrı bir önem kazanmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v) de şöyle buyurmuşlardır: “ İslâm beş esas üzerine bina edilmiştir. Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in onun resulü olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek, Kâbe'yi ziyaret etmek ve Ramazan orucunu tutmaktır.” (Buhâri, “İman”,2; Müslim, “İman”,5; Tirmizî, “İman”,3; Nesâî, “İman”,13)

Anahtar Sözcükler

Hac, Kâbe, Kutsal, Mekân, Zaman, Tavaf

ABSTRACT

Name and Surname	: Mehmet Enis TAŞ
University	: Bursa Uludağ University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Basic Islamic Sciences
Branch	: Commentary
DegreeAwarded	: Master
PageNumber	: xiv +181
DegreeDate	: / / 2019
Supervisor	: Asst. Prof. Dr. Mustafa BİLGİN

THE CONCEPT OF “HAJJ” IN THE QUR'AN

The word “Pilgrimage (hajj), “ in the dictionary, It is used to refer to, to mean, to visit and to go somewhere. As the term; it isto visit places that are considered sacred by religion in certain periods of time and to perform some symbolic worship there. In general, the concept of “pilgrimage, refers to the use of religions; It was a special name for visiting the sacred places.

In all universal, tribal and national religions, there are sacred places and visiting these places. The sacred space that has existed throughout history and the desire to visit these sacred spaces during the holy times manifests itself as a condition of being close to God, attaining his consent and thus attaining spiritual satisfaction. When having looked atthe adventure of people trying to connect to God, they have always sought to reduce Him to the concrete world of their minds through symbols, even though they accept Him as an abstract being.

When we look at its place in the Islamic religion, the worship of pilgrimage is a basic commandment and the Qur'an related to this issue (Ali-İmran, 3/97) verse assuming that we see. In the hadiths, pilgrimage gains a particular importance because it is considered to be one of the five basic principles of Islam.Indeed, Hz. Muhammad (pbuh) said: “Islam is based on five principles. It is to testify that there is no god but Allah and His Messenger, to pray, to pay alms, to visit the Kaaba and to fast the Ramadan. ”(Bukhâri,“ Faith ”, 2; Muslim,“ Faith ”, 5; Tirmizî, “Faith”, 3; Nesâî, Faith ”, 13)

KeyWords

Pilgrimage(hajj), Kaaba, Holy, Place, Time, Tavâf

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihi incelendiğinde, din olgusunun bir gerçek olarak hep varlığını sürdürdüğünü rahatlıkla görürüz. İnsanlık tarihi ile yaşıt olan bu olgu, tarihin seyri içerisinde, değişik saiklerin te'siriyle, tedavüldeki kültür ve medeniyet potasından da nasibini alarak günümüze kadar gelmiştir. Uzun zaman ve zemin koridorlarından geçerek günümüze kadar ulaşan dinler, doğal olarak bizden önceki milletlerin yaptığı ibadetlerin benzerlerini bu tarihi süreç içerisinde bizlere kadar taşımışlardır.

Tarih boyunca insanoğlunun bazı mekân ve zamanları kutsal sayması, geçmişten tevarüs edegelen bir ibadettir. 'Hac ibadeti', farklı şekillerde tezahür etmekle birlikte neredeyse bütün toplumların manevi hayatlarında bir ritüel olarak yer edinmiştir. İslâm'dan önceki dinlerde de var olan bu ibadet, "din tarafından kutsal kabul edilen yerleri, belirli zamanlarda ziyaret etmek ve orada sembol haline gelmiş bazı ritüelleri gerçekleştirmektir" şeklinde tanımlanabilir.

Vahyin önderliğinde yola çıkan, Hz. İbrahim'in temel kurallarını irad ettiği "İslâmî hac ibadeti" bu uzun süreç içerisinde mecrasından saparak asıl amacından uzaklaşma eğilimi göstermiştir. İslâm'ın gelişiyle, hac ibadetine farklı anlamlar yüklenmiş, asırlar boyunca kendisine iliştirilen hurâfeler ve şirk kokan taraflar törpülenmiştir. Böylece, tevhid dini olan İslâm'ın öngördüğü şekil ve ruhu yakalamıştır.

Müslümanlar, bu mekânları ziyaret ederek, oradaki maddi-manevî ve ahlâki feyizleri aldıkları gibi, tanrıya olan kulluk görevlerini yerine getirme gibi son derece önemli bir vazifeyi de yerine getirirler.

Bu çalışma esnasında ve ders döneminde, iyi yetişmemi dert edinen, tecrübe ve yol göstericiliğini benden esirgemeyen çok değerli danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Mustafa BİLGİN Bey'e şükranlarımı arz ediyorum.

Mehmet Enis TAŞ

BURSA - 2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ	iii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK “HAC” KAVRAMI

I. “HAC” KAVRAMININ TANIMI.....	3
1. ‘H C C’(ح ج ح) maddesinin fiil türevleri.....	3
a. Sülasî mücerred fiil	3
b. Sülasî mezîd fiil	4
c. Rubâî mücerred fiil	5
d. Rubâî mezîd fiil	6
2. “H C C” (ح ج ح) maddesinin isim türevleri	6
B. TERİM ANLAMI	9
II. “HAC” KAVRAMININ TAHLİLİ.....	11

A. DİN BİLİMLERİNDE “HAC” KAVRAMI.....	11
1. Dinler tarihi’nde.....	11
a. Genel olarak “din” ve “tarih”	11
b. Özel olarak “hac” ve “tarih”	12
2. Din felsefesi’nde	14
a.Genel olarak din / felsefe ilişkisi (İslam felsefesi açısından).....	15
b. Özel olarak hac-felsefe ilişkisi.....	17
3. Din psikolojisi’nde.....	18
a. Genel olarak din ve insan psikolojisi	18
b. Özel olarak “hac” ve “İnsan”	19
ba. Haccın insan psikolojisine etkisi.....	19
1) İnsan-Allah ilişkisi açısından	19
a) Menfiyi ıslah etme	19
b) Müspeti geliştirme	20
2) İnsan-Âlem ilişkisi açısından	23
a) Zamanı düzenlemesi	23
b) Maddiyatı düzenlemesi.....	23
4. Din sosyolojisi’nde	24
a. Genel olarak “din” ve “toplum”	24
b. Özel olarak “hac” ve “toplum”	25
5. Din eğitimi’nde	26
a. Genel olarak “din” ve “eğitim”	26
b. Özel olarak “hac” ve “eğitim”	27
B. TEMEL İSLAM BİLİMLERİNDE “HAC” KAVRAMI	28
1. Tefsir’de.....	28
a. Kur’an’ı Kerim’de.....	28
b. Genel olarak tefsir’de.....	29
2. Hadis’te.....	29
a. Tarihçesi.....	29
b. Önemi.....	30
3. Kelâm ve mezhepler tarihi’nde.....	31
a. Genel olarak “iman” ve “hac”	32

aa. İmanın tanımı sorunu	32
1) Dilin fiili	32
2) Kalbin fiili	33
a) Kalbin ma'rifeti	33
b) Kalbin tasdiki.....	33
3) Dilin ve kalbin fiili	34
ab) Özel olarak amel-iman ilişkisi	34
b. Özel olarak “hac”	35
ba. Ehl-i Sünnet.....	35
bb. Ehl-i Bid'at	36
1) Şiiilere göre.....	36
2) Hâriciler'e göre.....	37
3) Mu'tezîle'ye göre	38
4. Fıkıh 'ta.....	39
a. Meşruîyyeti	39
b. Farzları	41
c. Şartları.....	42
ca. Vücubu'nun.....	42
cb. Edası'nın	43
d. Vacipleri.....	44
e. Sünnetleri	44
f. Çeşitleri.....	45
5. Tasavvuf'ta	47
a. Genel olarak “ibadet” kavramı.....	47
aa. Zâhir-bâtın / Şeriat-hakikat ilgisi	48
ab. İbâdet-ihlâs ilişkisi	50
b. Özel olarak “hac” kavramı.....	51
ba. Anlamı.....	51
bb. Önemi.....	52

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA "HAC" KAVRAMI

I. KUR'AN'DA "HAC" KAVRAMININ TANIMI.....	54
A. BİÇİM YÖNÜYLE.....	54
1. Fiil türevleri	54
a. Sülasî mücerred fiillerden	55
b. Sülasî mezîd fiillerden	55
2. İsim türevleri.....	58
a. Masterlar	59
B. ANLAM YÖNÜYLE.....	64
1. Fiil türevleri	64
2. İsim türevleri.....	66
II. KUR'AN'DA "HAC" KAVRAMININ TAHLİLİ	73
A. TARİHSEL YÖNDEN	74
1. Beşerî dinler'de.....	74
a. İlkel kabileler'de	74
b. Eski Mısır'da.....	75
c. Eski Yunan'da.....	77
d. Hinduizm'de	78
e. Budizm'de.....	79
f. Şintoizm'de.....	81
2. Semavî dinler'de	82
a. Yahudilik'te	82
b. Hıristiyanlık'ta.....	85
c. İslamiyet'te.....	88
B. SORUNSAKAL YÖNDEN.....	93
1. "Hacc"ın "ibadet-içi" kavram alanı	93
a. "Hacc"ın tatbiki ile ilgili temel kavramlar	94
aa. "Hacc"ın zamanı	94
1) Eşhur-i Ma'lûmât.....	94
2) Eyyâmı Ma'lûmât.....	95

3) Eyyâmı Ma'dûdât	97
4) Yevm-i Hacc-ı Ekber.....	98
ab. "Hacc"ın uygulaması	99
1) İhram'a girmek	99
2) Tavaf.....	104
3) Sa'y.....	106
4) Arafat'ta vakfe.....	109
5) Müzdelife'de (Meş'ar-i Harâm) vakfe	111
6) Remy-i Cimâr (Cemre).....	112
7) Halk (Tıraş olmak)-Taksir (Saçları kısaltmak).....	115
8) İhram'dan çıkmak.....	118
9) Hedy (Kurban).....	119
a) Kalâid.....	121
b) Büdn	123
10) Ziyaret (ifaza) tavafı	124
11) Veda Tavafı	125
12) Umre	125
b. "Hacc"ın tatbiki ile ilgili yan kavramlar	126
ba. Âfâkî.....	126
bb. Fevât.....	127
bc. Hacer-i Esved.....	128
bd. Hervele.....	129
be. İztıbâ'	129
bf. İhsar	129
bg. Makam-ı İbrahim	131
bh. Mescid-i Nemire	131
bı. Remel.....	132
bi. Şeâir	133
2. "Hacc"ın "ibadet-dışı" kavram alanı	133
a. Nazarî alanı	133
aa. Tartışma / el-Muhâcce (المُحَاجَّة).....	133
ab. Delil / el-Hucce (الحُجَّة).....	144

ac. Yıl / el-Hıccce (الحجّة)	149
b. Tatbikî alanı	150
ba. “Hac” - “salât” ilişkisi.....	150
bb. “Hac” - “oruç” ilişkisi.....	154
bc. “Hac” - “zekât” ilişkisi.....	156
bd. “Hac” - “ticaret” ilişkisi	159
SONUÇ	161
KAYNAKÇA	166

KISALTMALAR

a.g.e	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.md.	: adı geçen madde
b.	: baskı, basım
bkz.	: bakınız
C.	: cilt
çev.	: Çeviren
D.İ.B	: Diyanet İşleri Başkanlığı
F.Ü.İ.F	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İ.F.A.V.	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
M.Ö.	: Milattan Önce
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
s.	: sayfa
sad.	: Sadeleştiren
s.a.v	: Sallallahu aleyhi ve sellem
S.D.Ü.İ.F.	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ss.	: Sayfadan sayfaya
tas.	: tashih
thk.	: tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
T.D.V.	: Türkiye Diyânet Vakfı

t.y.	: tarih yok
yay.	: Yayınları
yay. haz.	: Yayına hazırlayan
y. y.	: Yayınevi yok veya yayıncı yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

21. yüzyılın insanı, hızlı yaşama, çabuk elde etme ve neticeyi hemen görme gibi duyguların gölgesinde hayatını devam ettirmeye çalışmaktadır. Artık yaşadığımız evren, tablet bilgi arzusu ve bu bilgileri, zamanı en asgari düzeyde harcayarak yararlanma isteğinde olan varlıklarla dolmuştur. Bu hızlı değişim ve dönüşümün bir tezahürü olarak araştırmacılar müstakil konular üzerinde çalışmalar yapmaya yöneldiler. Aksi takdirde zamanın çarkları, sahip olduğumuz bilgi birikimini ve bu birikimin ikame ettiği değerleri bir kara delik misali tarihin karanlık kuyularına taşımaya muktedir olacaktı. İslâmî bilgi birikiminin de bu acımasız türbülânsta veri kaybına uğrayıp ziyan olmaması için alternatif araştırma teknikleri geliştirmek, her müslüman için bir hedef ve yaşama gayesi olmuştur. Onun için Müslüman âlimler, bu ilim deryasından aldıkları tecrübe ve irfanı, kavramların anlam dünyasına yansıtmışlardır. Böylece konuların özünü, daha detaylı ve daha anlaşılır bir formatta günümüz insanının karışık zihin dünyasına sunma çabası içerisine girmişlerdir.

Söz konusu doğal süreç içerisinde, tefsir ilmi de bu gelişmelere kayıtsız kalmamıştır. Çünkü müstakil bir kavram veya konuyu Kur'an-ı Kerim'de aradığımızda, bunların farklı sûre ve âyetlere serpiştirildiğini görmekteyiz. Tefsirlerden bir kavramı aradığımızda ise binlerce cilt kitabı taramak zorunda kalmaktayız. Dolayısıyla bir konu ya da kavram ile ilgili derli toplu bilgi elde etmenin çok esaslı bir yolu da onları müstakil olarak yorumlamaktan geçmektedir. Bizler de bu çalışmamızda, "hac" maddesinin arap dilindeki kullanımlarını, lafız ve mana yönüyle, sözlüklerden ve tefsirlerden araştırarak kavramı aydınlatmayı düşündük.

II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Araştırmamızın "Birinci Bölümü'nde", kavramın sözlük ve terim anlamlarını belirlemeye çalışarak, semantik analizini de farklı sözlüklerden bakarak bulmaya çalıştık. Aynı zamanda kavramın "Din Bilimleri" ve "İslâmî Bilimler" nezdindeki karşılıklarını, aşağıda sıraladığımız: Halîl b. Ahmed (v.170)'in "Kitâbu'l-Ayn", "ez-Zeccâc (v.311/923)'in "Me'âni'l-Kur'ân", İbn Düreyd (v.321)'in "Cemheretü'l-Luga", el-Ezherî (v.370/980)'nin "Tehzîbu'l-Luga", el-Cevherî (v.398/1007)'nin "es-Sihâh'ı", er-Râgıb (v.502/1108)'in el-Müfredât'ı, İbn Manzûr (v.711/1311)'un Lisânü'l-Arab, el-Fîrûzâbâdî (v. 817/1415)'nin "el-Kâmûsû'l-Muhî't'i", ez-Zebîdî (v.893/1487)'nin "Tâcu'l-'Arûs'u", gibi sözlüklerden istifade ederek bulmaya gayret ettik.

Çalışmamızın "Birinci Bölümü'nün ikinci temel başlığı, "Din Bilimlerinde Hac'ın Yeri"dir. Bu bölümde ilk sıraya aldığımız "Dinler Tarihi" bilimi başlığı altında "Hac-tarih ve hac-sembol ilişkisini ele almaya gayret ettik. "Din Felsefesi" başlığı altında, din-felsefe (islam felsefesi) ilişkisi irdelenmiştir. "Din Psikolojisi" başlığı altında ise genel hatlarıyla "din-insan psikolojisi" özel olarak da "hac-insan ilişkisi" incelenmiş olup, özellikle "hacın insan psikolojisine etkisi" üzerinde durulmuştur. "Din Sosyolojisi"nde, "din-toplum", ve "hac-toplum" arasındaki karşılıklı ilişki belir-

lenmeye çalışılmıştır. Bu ana başlığımızın son alt başlığı olan “Din eğitimi açısından” başlığıyla ise, “din-eğitim” ve “hac-eğitim” ilişkisi kısaca işlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın “Birinci Bölümü”nün üçüncü temel başlığı “Temel İslâmî Bilimlerde ‘Hac’cın Yeri”dir. Bu esas başlığın altında, “Tefsir”, “Hadis”, “Fıkıh”, “Kelâm” ve “Tasavvuf” bilim dalında, kavram araştırılmaya çalışılmıştır. “Tefsir Bölümü”nde kısaca Kur’ân’da “hac” kavramının geçtiği yerlerin sayısı ve geçtiği surelerin mekki veya medeni olduğu gibi hususlar kısaca aktarılmıştır. Çünkü bu konuların altını doldurabileceğimiz detaylı bilgileri, “İkinci Bölüm”de vereceğimizden, konuyu kısa bir özetlemeyle iktifa ettik. “Hadis’te” başlığı altında da hac ile ilgili bazı örnek hadisler verilerek, “haccın hadislerdeki tarihçesi ve önemi” kısaca ele alınmıştır. “Kelâm’da” başlığı altında ise “amel-iman ilişkisi”, “imanın tanımı sorunu” ve bu tartışmalar etrafında “ bazı belli başlı firkaların hac ibadeti ile ilgili görüşleri” aktarılmaya çalışılmıştır. “Fıkıh’ta” başlığı altında “hac ibadeti”, genel hatlarıyla:“haccın meşruüyyeti, farzları, vücut şartları, edasının şartları, vacip ve sünnetleri” gibi fikhî bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde son olarak da,“Tasavvuf’ta” hac ibadeti ele almaya çalışılmıştır. Sufi’lerin genel olarak ibadete, özel olarak da hac ibadetine bakış açılarına yer verilmiştir. Böylece, söz konusu bilimlerle “hac” arasındaki ilişki saptanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın “İkinci Bölümü”nde “Kur’ân’da Hac Kavramının Tanımı” başlığı altında biçim yönünden “h c c” maddesi ve iştikâkları, anlam yönünden de kavramın semantik kadrosu incelenmiş, âyetler biçim ve anlam yönünden sınıflandırılmıştır. Hac ibadetinin Hz. İbrahim’den tevarüs eden kadim bir ritüel olması nedeniyle de, bölümümüzün “Kur’ân’da Hac Kavramının Tahlihi” adlı ikinci ana başlığı altında, hac ibadetini “Tarihsel Yönden” ele alarak “Beşerî ve Semavî dinlerde” hac ibadetinin icrasını, yansıma biçimlerini ve bazı geçmiş dinlerdeki “hac” telakkisini ele almaya gayret ettik. Yine, bu ana başlık altında, haccı “Sorunsal Yönden” ele alarak, tefsir kitaplarında, haccın ‘ibadet-içi’ ve ‘ibadet-dışı’ kavram alanını belirleyerek bu kavramları mümkün mertebe araştırmaya çalıştık. Son olarak da “Haccın, namaz, oruç, zekât ve ticaret” ile olan ilişkisini inceleyerek kavramın anlam dünyasının genişliğini ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmamızı yaparken şu tefsirlerden istifade ettik: “Mukâtil b. Süleyman (v.150), et-Taberî (v.310/ 922), ez-Zeccâc (v.311/ 923), el-Kuşeyrî (v.465/1072), ez-Zemahşerî (v.538/1143), er-Râzî (v.606/ 1209), el-Kurtubî (v.671/1273), el-Beyzâvî (v.685/1286), el-Nesefî (v.701/ 1301), İbn Kayyîm el-Cevziyye (v.751/ 1350), İbn Kesîr (v.774/1373), el-Bursevî (v.1137/1725), el-Âlûsî (v.1270/1854), Elmalılı (v.1942), SeyyidKutub (v.1966), Mevdûdî (v.1979) ” tefsirleri başta olmak üzere, kavram çok sayıda tefsir kitabında araştırmaya gayret edilmiştir. Ayrıca “hac” ile ilgili yazılan makaleler taranmış ve çalışmamıza ışık tutan makalelerden faydalanmaya çaba gösterilmiştir. Bunun yanında T.D.V. İslâm Ansiklopedisinin ilgili maddelerinden istifade etme konusu da gözardı edilmemiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK “HAC” KAVRAMI

I. “HAC” KAVRAMININ TANIMI

“Hac” kavramı sözlüklerde, genel itibariyle: “kastetmek, yönelmek, ziyaret etmek ve bir yere gitmek anlamlarında kullanılır. Terim olarak ise: “Din tarafından kutsal kabul edilen mekânları, belirli zaman dilimlerinde ziyaret ederek, orada sembolik bazı ibadetleri gerçekleştirmektir.” “Hac” kavramının bilim dallarındaki karşılığına girmeden önce, kavramın sözlük ve terim anlamı ele alınacaktır.

A. SÖZLÜK ANLAM

1. “H C C”(ح ج ج) maddesinin fiil türevleri

a. Sülasî mücerred fiil

ab. Birinci bab

حَجَّ / يَحُجُّ / حَجًّا

“حَجَّ” fiili sözlükte birinci bab’da kullanılmıştır. حَجَّ إِلَيْنَا فَلَانَ : “Filan kişi bize geldi”, demektir. حَجَّه ise: “ona yöneldi.” anlamına gelmektedir. Yine رَجُلٌ مَحْجُوجٌ “murad edilen / hedeflenen / kastedilen adam” anlamlarına gelmektedir.¹ حَجُّوا عِمَامَتَهُ “sarıklarını yüceltiler” demektir.²

¹ İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Cemâlüddin b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfi (v.711/1311), *Lisânü’l-Arab*, I-VI, 1. b., Kahire: Dâru’l-Maârif, C.II, s. 778.

² el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (v.170), *Kitâbu’l-Ayn*: Müratteben alâ hurûfu’l-Mu’cem, I-IV, 1.b., thk. Abdülhamîd Hindâvî, Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1424/2003, C. I, s. 286

“ حَجَّجْتُ فَلَانًا ” ...Falanın oğulları, filanı sık sık ziyaret ettiler.” حَجَّ بَنُو فَلَانٍ فَلَانًا

Falan kişiyi birkaç kez ziyaret ettim.” demektir.³

b. Sülasî mezîd fiil

ba. İf'âl babı

أَحَجَّ / يَحُجُّ / إِحْبَاجًا : Hacca göndermek demektir. Birini, hac yapmak için göndermek “ أَحَجَّجْتُ فَلَانًا ” şeklinde ifade edilir.⁴ “ رَأْسُ أَحَجَّ ”: sert kafa (ضَلْبٌ) anlamına da gelmektedir.⁵

bb. İftiâl babı

إِحْتَجَّ الْبَيْتَ : “ Ziyaret etti” anlamlarına geldiğini zikreder.⁶ El-yesûi ise Muncid’de, ‘ziyaret’ anlamına gelen şekliyle; إِحْتَجَّ الْبَيْتَ “ ziyaret etti .” ve “delil getirdi, iddia etti” anlamlarında kullandığını ifade eder.⁷

bc. Müfâale babı

حَاجَّ / يُحَاجُّ / مُحَاجَّةٌ وَ حِجَاجًا

حَاجَّجْتُهُ “ Delil ile yenmek” demektir. حَاجَّجَهُ “ mücadele etti, tartıştı” anlamına da gelir.⁸ “ أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ ” : “ Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye

³ el- Cevherî, Ebu Nasr İsmâil b.Hammâd (v.398/1007), *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgâfûr Attâr, I-VII, Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 1399/1979, C. II, s. 303; el-Yesûî, Luvîs Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-Luğa ve'l-A'lâm*, 41. b., Beyrut: Darü'l-Maşrık, 2005, s. 118.

⁴ el- Cevherî, a.g.e., C. II, s. 304; İbn Manzûr, a.g.e., C II, s. 779; el-Ezherî, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed (v.370/980), *Tehzibu'l-Luğa*, thk. Abdusselam Harun, I-XV, 1.b., Mısır: Dâru'l-Kavmîyye el-Arabîyye, 1384/1964, C. III, s. 390.

⁵ el-Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (v. 817/ 1415), *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mekteb Tahkîku't-Turâsî, 8. b., Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1426/ 2005, s. 183.

⁶ ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ el- Hüseyîni (v. 893/ 1487), *Tâcu'l-'Arûs: min Cevâhîri'l Kâmûs*, thk. Mustafa Mecazî, I-XL, Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1389/1969, C. V, s. 467.

⁷ el-Yesûî, a.g.e., s. 118.

⁸ İbn Manzûr, a.g.e., C. I, s. 779; ez-Zebîdî, a.g.e., C. V, s. 467.

(şımarıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı görmedin mi? ”⁹ âyetinde görüldüğü gibi “tartışma ve mücadeleye girme” anlamlarında kullanılmıştır.

bd. Tefâul babı

تَحَاوُجٌ / يَتَحَاوُجُ / تَحَاوُجًا

التَّحَاوُجُ : Arapça karşılığı “التَّخَاوُصُ” olan bu sözcük: “Münakaşa etmek ve karşılıklı atışmak” anlamlarına gelmektedir.¹⁰

bd. İstif’âl babı

اسْتَحْجَجَ / يَسْتَحْجِجُ / اسْتِحْجَاجًا

“Karşıdaki kişiden delil getirmesini isteme” anlamına gelir.¹¹

c. Rubâî mücerred fiil

ca. Fa’lele vezni

حَجَّجَ / يُحَجِّجُ / حَجَّجَةٌ وَحَجَّجًا

“Saldırıdan sonra geri çekilmek” anlamına gelir. حَمَلُوا ثُمَّ حَجَّجُوا “saldırdılar sonra geri çekildiler.”¹² Bir şeyden elini çekmek, yapmayı bırakmak¹³, aciz kalmak, içindekini açığa çıkarmamak anlamlarına gelir. Bağırarak ve bir yere yerleşmek anlamlarında da kullanıldığı gibi, büyük, şahane ve güçlü gibi manalara geldiği de görülür. Mesela; “güçlü, büyük ve şahane koç”, demek istendiğinde, “حَجَّجَ عَظِيمٌ” cümlesi kullanılır.¹⁴ “الْحَجَّجُ” ise: “düşük, kıymetsiz, ihmalkâr ve gevşek demektir.”¹⁵

⁹ el-Bakara, 2/258.

¹⁰ el- Cevherî, a.g.e., C. II, s. 304; İbn Manzûr, a.g.e., C. II, s. 779; el-Fîrûzâbâdî, *el- Kâmûsü'l-Muhît*, s. 183.

¹¹ el-Yesûî, a.g.e., s. 118;

¹² Halîl b. Ahmed, a.g.e., C.I, s. 287

¹³ ez-Zebidî, a.g.e., C. V, s. 459.

¹⁴ İbn Manzûr, C. II, a.g.e., s. 781.

¹⁵ ez-Zebidî, a.g.e., C. V, s. 466.

d. Rubâî mezîd fiil

da. Tefa'lele vezni

تَحَجَّجَ / يَتَحَجَّجُ / تَحَجُّجًا

Bağırmak (صَاح) anlamına geldiği gibi, yerleşmek (أَقَامَ) anlamına da gelebilir.¹⁶

2. “H C C” (ح ج ح) maddesinin isim türevleri

a. el-Haccu / el-Hiccu (الْحَجُّ / الْحِجُّ)

Haccın asıl anlamı, kastetmektir. Şair'in dediği gibi:

"يَحُجُّونَ سِبَّ الزَّيْرَقَانِ الْمُرْعَفَرَا" : "Zibrekan'ın za'ferana boyanmış örtüsünü ve sarığını haccediyorlar." Buradaki hac etme, "ziyaret etmeyi amaçlıyorlar" şeklinde anlaşılmalıdır. Şeriât'ın kullanımında ise, "ibadet niyetiyle, Allah'ın evini ziyaret etmenin özel adı olmuştur." İbn Manzûr, Kisaî'nin: "الْحَجُّ" ile "الْحِجُّ" arasında bir farkın olmadığını, onun dışındakiler ise, birinci kullanımın "الْحَجُّ : Kâbe'yi ziyaret, ikinci kullanımın (الْحِجُّ) ise; Sünnet ile amel etme, anlamında kullanıldığını söylerler, demektedir. el- Ezherî de, Tehzîbu'l-Luga'da, (الْحَجُّ); 'Bir yıllık hac ibadeti' anlamına gelir demiştir. Ekseriyetle bu şekilde (üstün) kullanılır. (الْحِجُّ) ise; yapılan işin adıdır ve daha nadir kullanılır.¹⁷

b. el-Hâccu /el-Hâccetü (الْحَاجُّ - الْحَاجَّةُ)

Hac yapmış olan erkeğe, "الْحَاجُّ" denir. Çoğulu ise, "الْحُجَّاجُ" ile "الْحَاجِّجُ" kelimeleridir. Hac yapmış olan kadına da, "الْحَاجَّةُ" cümlesinde olduğu gibi "الْحَاجَّةُ"

¹⁶ İbn Manzûr, C. II, a.g.e., s. 781.

¹⁷ el- Ezherî, a.g.e., C. III, s. 387-388; er- Râgıb, Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî (v.502/1108), *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Davûdî, 4. b., Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem – ed-Dâru'ş-Şâmiyye, 1430/2009, C. I, s. 218; İbn Manzûr, a.g.e., s. 778.

denir. Çoğulu ise, “ الحَوَاجُّ ” sözcüğüdür.¹⁸ Çok hac yapan kişiye “ حَجَّاجٌ ” dendiği gibi¹⁹, ayrıca kişilere isim olarak da kullanılmıştır.²⁰

c. el-Haccetü / el-Hiccetü (الحِجَّةُ / الحِجَّةُ)

“ الحِجَّةُ ” : Mevsim, dönem (hac zamanı, hac mevsimi) anlamlarına gelmektedir.²¹ Kural dışı bir kullanım olmakla beraber, “ الحِجَّةُ ”, ‘bir defa’ ve ‘yıl’ anlamlarına da gelmektedir. Ama asıl kullanım, fethalı “ الحِجَّةُ ” şekliyle gelmiştir. Kıyasa uygun olan da budur. Çünkü Sîbeveyhî, kıyasa uygun olarak, şöyle rivayet etmiştir: “ حِجَّةٌ ” : ‘Bir yılın işi anlamına gelir’ demiştir. Yine “ وَ حِجَّةِ اللَّهِ لَا أَفْعَلُ ” cümlesinde başı fethalı, sonu esreli şekli ile geldiği zaman ise, Araplarda, ‘yemin’ anlamına gelmektedir.²² Ezherî de “ الحِجَّةُ ”, kelimesinin mevsim ve yıl anlamlarına geldiğini zikrettikten sonra, diğer dilcilerden farklı olarak “ kulak memesi deliği ” (نُقْبَةُ شَحْمَةِ الْأُذُنِ) anlamına geldiğini söyler. Çoğulu ise, “ حَجَّجٌ ” dır.²³ “ دُوَّ الحِجَّةِ ”: (hac ayı) anlamına gelir. Cemîsi (çoğulu) ise, “ دَوَاةُ الحِجَّةِ ” dir.²⁴

d. el-Hacevvecu (الحَجَّوَجُ)

“Bazen düz bazen de zikzaklı olan yol” anlamına gelmektedir.

أَجْدُ أَيَّامِكَ مِنْ حَجَّوَجٍ

²⁵ إِذَا اسْتَقَامَ مَرَّةً يُعَوِّجُ

“En güzel günlerin kötü (istikrarsız) geçsin.”

¹⁸ İbn Manzûr, a.g.e., C. II, s. 778-779; ez-Zebîdî, a.g.e., C. V, s. 461.

¹⁹ Halîl b. Ahmed, a.g.e., C.I, s. 286.

²⁰ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 183; ez-Zebîdî, a.g.e., C. V, s. 466.

²¹ Halîl b. Ahmed, a.g.e., C. I, s. 286.

²² el- Cevherî, a.g.e., C. II, s. 303.

²³ el- Ezherî, a.g.e., C. III, s. 389.

²⁴ el- Cevherî, a.g.e., C. II, s. 304.

²⁵ el- Ezherî, a.g.e., C. III, s. 389; ez-Zebîdî, a.g.e., C. V, s. 464.

“Eğer bir kere düzelirse, tekrar kötüleşsin.”

anlamındaki mısradaki da aynı manadan hareketle, söz konusu kelime, mecazî anlamda kullanılmıştır.

e. el-Mehaccetü (*المَحَجَّةُ*)

“Düz yolun ortası” demektir.²⁶ ez-Zebîdî, Tâcu'l-'Arûs'te, “yol” anlamına geldiğini, cemisinin de “ *الْمَحَاجُ* ” olduğunu söyler “ *مَحَجَّةُ الطَّرِيقِ* ”: Güzergah ve yolun yürünen yeri anlamlarına gelir.²⁷

f. el-Mehcûcu (*المَحْجُوعُ*)

“ *المَطْلُوبُ الْمَقْصُودُ* ” : istenen, kendisine yönelinen; haccedilen yer” ve “ *المَعْلُوبُ* ” : delil ile yenilgiye uğratılan anlamlarına gelmektedir.²⁸ İbn Manzûr da: “yönelinen yer” anlamına geldiğini ifade etmektedir.²⁹

j. el-Huccetü (*الحُجَّةُ*)

Râgıb el- İsfehânî, “ iki zıttan birinin doğruluğunu gerektiren delil, işaret” anlamına geldiğini söylemektedir.

قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ

“Deki: “En üstün delil yalnızca Allah’ındır.”(el-Enâm, 6/149) ve (El-Bakara, 2/150.) âyetleriyle görüşünü örneklendirmektedir.³⁰

²⁶ Halîl b. Ahmed, a.g.e., C.I, s. 287.

²⁷ ez-Zebîdî, a.g.e., C. V, s. 459.

²⁸ el-Yesûî, a.g.e., s. 118

²⁹ İbn Manzûr, a.g.e., C.II, s. 778.

³⁰ er- Râgıb, a.g.e., C. I, s. 219.

h. el-Hacîcu (الْحَجَّيْجُ)

“Demir ile vurularak çatlayan ve böylece beyne kanın bulaşmış olduğu yarayı, tedavi etmek” demektir.³¹ “Hacılar topluluğu”: جَمَاعَةُ الْحَاجِّ anlamına geldiği de söylenir. “عَازٍ وَ غَزِيٍّ وَ نَاجٍ وَ نَجِيٍّ” kelimelerinde olduğu gibi.³²

1. el-Mihcâcu (الْمِيْحَجَّيْجُ)

رَجُلٌ مِْحَجَّيْجٌ : “Mücadeleci adam, mücadeleyi seven adam”, anlamına gelir. Bu anlamdaki Arapça karşılığı, “الْبَدْلُ” kelimesidir. Aynı zamanda kan alma aleti olan “الْمُسْبَازُ” anlamına da gelmektedir.³³

i. el-Hacâcu / el-Hicâcü (الْحَجَّيْجُ / الْحِجَّيْجُ)

الْحَجَّيْجُ : “Göz etrafındaki yuvarlak kemik” demektir. “Kaşın üzerinde bittiği yerin, en üst kısmı” anlamına geldiği de söylenir. “الْحِجَّيْجُ” ise, mastardır. Çoğulu ise “أَحِجَّةٌ”³⁴ ve “حُجَّيْجٌ”dür. “حِجَّيْجُ الشَّمْسِ”: (Güneşin kaşları, boynuzları) gibi manalarda da kullanılır.³⁵

g. el-Hacecu (الْحَجَّيْجُ)

“Kemikteki boşluk”: (الْوَقْرَةُ فِي الْعَظْمِ) anlamına gelmektedir.³⁶

B. TERİM ANLAMLI

“Hac” kavramının sözlüklerdeki genel anlamının; kastetmek, yönelmek, ziyaret etmek ve bir yere gitmek anlamlarında kullanıldığından bahsetmiştik. Hac kavra-

³¹ el- Ezherî, a.g.e., C. III, s. 389.

³² İbn Manzûr, a.g.e., C. II, s. 778.

³³ İbn Manzûr, a.g.e., C. II, s. 778; ez-Zebîdî, a.g.e., C. V, s. 459.

³⁴ Halîl b. Ahmed, a.g.e., C.I, s. 287; el- Cevherî, a.g.e., C. II, s. 304.

³⁵ el- Ezherî, a.g.e., C. III, s. 390; ez-Zebîdî, a.g.e., C. V, s. 466.

³⁶ ez-Zebîdî, a.g.e., C. V, s. 459.

mının semantik tahliline baktığımızda, haccın çok farklı manalara geldiği görülse de, asıl anlamının, kastetmek” anlamını ifade ettiğini gördük.

Genel olarak “hac” kavramı, dinlerin kullanımında; kutsal mekânları ziyaret etmenin özel adı olmuştur. Özel olarak da, İslam’da: Allah’ın evini, ibadet kastıyla ziyaret etme eylemine has bir kavramın, ismi olmuştur.

el-Ezherî, Tehzîbu’l-Luga’da, (الْحَجُّ): ‘Bir yıllık hac ibadeti’ anlamına gelir demiştir.³⁷

Hac kavramının terim anlamına gelince; İslâm âlimleri, haccın birçok farklı tarifini yapmışlardır. Netice itibariyle çoğu tanım, aynı şeyi, farklı bir söylemle ifade etme olarak algılansa bile, bazı farklı perspektiflerle, kavrama olan bakışı, zenginleştirme ameliyesi olduğu gayet açıktır.

Elmalılı, “hac” kelimesinin, lûgatte kasıt anlamına geldiğini söyler. Fakat bu kastın mutlak bir kasıt olmadığını önemli ve ehemmiyetli bir şeye olduğunu söyledikten sonra, şer’i tanımını şöyle yapar: “ Zamanı mahsusunda, mekânı mahsusa bir ziyareti mahsusadır ki, hac niyyetile (niyetiyle) mekan ve zaman mahsusunda ihrama girip (girip), Arafatta vakfe, ba’dehu (sonrasında) Kâbe’yi tavafı ziyaretten ibaret ef’ali mahsusadır.”³⁸

Süleyman Ateş ise: “Hac, belli zamanda yapılan ibadetlerin adıdır.”³⁹ Mevdûdî ise; “haccın”, zilhicce ayının tayin edilmiş bazı günlerinde, Kâbe’ye yapılan ziyaret olduğunu söylemektedir.⁴⁰

es-Sâbûniye göre: “Hac sözlükte kastetmek manasına gelir, Terim olarak ise: “Tavaf, sa’y gibi hac ile ilgili ibadetleri yapmak için Ka’be’yi ziyaret etmektir” demiştir.⁴¹

³⁷ el- Ezherî, a.g.e., C. III, s. 388.

³⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, (ö.1942), I-X, 3. b., İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım,1979. C. II, s. 42

³⁹ Süleyman Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, I-VI, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988, C. I, s. 233.

⁴⁰ Mevdûdî, Ebu’l-Al’â, *Tefhimu’l-Kur’ân* (v.1979), çev. Muhammed Han Kayanî, v.d., I-VII, 2. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 1996, C. I, s. 130-131.

Hac kavramının birçok terim anlamını, çalışmamızın ikinci bölümünde, özellikle müfessirlerin tanımları başta olmak üzere, vereceğimizden burada bu kadarıyla iktifa ettik.

II. “HAC” KAVRAMININ TAHLİLİ

Çalışmamızın bu bölümünde “Hac’cın yeri” Din Bilimlerinden, “Dinler Tarihi”, “Din Sosyolojisi”, “Din Felsefesi”, “Din Eğitimi” alanlarına ait kaynaklar taranarak, konu çerçevesi de abartılı bir şekilde aşılmadan, haccın ritüel ve mana yönü açıklanmaya çalışılmıştır. Yine söz konusu bilimlerin ışığında, tarih-hac-sembol ilişkisi incelenerek haccın simgesel olarak ifade edilmesinin kısa bir analizi yapılmaya çalışılmıştır.

A. DİN BİLİMLERİNDE “HAC” KAVRAMI

1. Dinler tarihi’nde

Bu başlık altında, “din-tarih ve ibadet ilişkisi” genel hatlarıyla açıklanmaya çalışıldı.

a. Genel olarak “din” ve “tarih”

Dini inançlar ve ananeler kültürden kültüre farklı olsa da, din tüm toplumlarda varlığını hep sürdürmüştür. Dinlere baktığımızda iman eden bireyler topluluğu, yüceltme ve ta’zim ifade eden duyguları, gerçekleştirdikleri ayinlerde sembolik olarak her hâlükârda ifade ederler.⁴²

“Din” kavramı, genel itibariyle fark gözetmeksizin, belli başlı bazı inanç sistemleri olan ve Dinler Tarihine konu teşkil eden bütün inançları kapsar. Ama Din Bilimleri, bir inanç sisteminin “din” olarak adlandırılması için, bazı olmazsa olmaz kaide-ler şart koşmuştur. Bunlar, inanç, ibadet, cemaat ve ahlâk gibi unsurlardır. Bütün dinlerde ibadet, imanın hemen arkasından gelerek, inanç sisteminin ilk halkasını oluşturur. O dinin buyurduğu şekilde de uygulanır. Mesela, Hristiyan âlimlerinden Saint

⁴¹ es-Sâbûnî, Şeyh Muhammed Alî, *Safvetü’l-Tefâsîr*, I-III, 1. b., Kahire: Dâru’s-Sâbûnî, 1417/1997, C. I, s. 198.

⁴² Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Hüseyin Özel, Cemal Güzel, 1. b., Ankara: Ayraç Yayınları, 2000, s. 495.

Augustine göre, “Tanrıya doğru sevgi dolu bir gayret”; Sint Jean Dameascen'e göre ise, “Ruhun Tanrıya doğru yükselmesi” ya da “Tanrıdan uygun olan şeylerin istenmesidir.” şeklinde ifade edilen ibadet, Hristiyan inancının temel unsurlarındandır.⁴³

Tarih boyunca var olan kutsal mekân ve bu mekânları ziyaret, bütün inançlar için geçerlidir. Evrensel, kabileci ve milli dinlerin neredeyse hepsinde kutsal mekânlar ve bu mekânları ziyaret söz konusudur. Bu mekânların ziyaret edilme nedeni, oradaki maddi, manevi ve ahlaki feyizlerin alınabileceği kutsal yerler olarak görülmesidir.⁴⁴

b. Özel olarak “hac” ve “tarih”

“Sembol, anlatılamaz ve görünmez bir gösterilene gönderen ve bundan dolayı da, anımsayamadığı bu denkliği somut olarak tecessüm etmek zorunda kalan ve burada uygunsuzluğu tükenmez bir biçimde düzelter ve tamamlayan ikonografik, ritüel, mitik yinelemeler oyunu aracılığıyla yapan işarettir.”⁴⁵

Bu cihetten bakıldığında sembolizm din için şu anlamı ifade eder: “ Dini inancın zorunlu olan temel prensiplerini, iddialarını ve bu inancın ifade edildiği birtakım araçları, dini törenlerde kullanılan kutsal objeleri ve eylemleri gösterir”⁴⁶

Başta dini simgeler olmak üzere birçok alanda, semboller zamanla dâhili ve harici bazı nedenlerden dolayı anlam kayıplarına uğrarlar. Bu anlam kayıpları aslında merkezden uzaklaşarak yozlaşma ve bozulma olarak ifade edilebilir. Guénon, sembolün anlam kaybına uğramasının, son derece önemli olduğunu ve bu anlam kaybının hayatın birçok bileşenine menfi yönde etki ettiğini ifade etmektedir. Bilhassa gelenek ile kök bağı koparmış, farklı öğretilerle ortaya çıkmış yapılar, sembolün kutsallığında aşırıya gitmiş ya da sembolün sadece görünümüne odaklanarak, sembolün ifade etmeye çalıştığı ana faydayı anlamsız hale getirmişlerdir. Burada niyetin iyi olup olmamasına bakılmaksızın, sembolün fayda sağlamayacağı açıktır.⁴⁷

⁴³ Abdurrahman Küçük, “Dinlerde İbadet ve Mabet”, *Ankara, Diyanet İlmi Dergi*, C. XXIV, S. 3, 1988, s. 26-27.

⁴⁴ Ö. Faruk Harman, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XIV, s. 382.

⁴⁵ Gilbert Durand, *Sembolik İmgelem*, çev. Ayşe Meral, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998, s. 13.

⁴⁶ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004, s.10.

⁴⁷ Hüsnü Aydeniz, “Dinî Semboller, Sembolün Anlam Kaybı Ve Etkilerine Geleneksel Bir Yaklaşım”, *Ekev Akademi Dergisi*, Erzurum, S. 48, Yıl 15, 2011, s. 81-82.

Hac ibadeti ile ilgili örneğine gelince; konu ileride tarihsel süreciyle birlikte verileceğinden bir iki örnekle geçmek istiyoruz. Hac ibadetindeki ana simge ve aynı zamanda en değerlisi olan “Kâbe” binası veya evi ile Allah’a yapılan ibadet ve ona yakınlaşma çabası, Hz. Âdem’den beri devam eden bir süreçtir. Dolayısıyla Hz. Âdem ile başlayıp Hz. İbrahim ile gerçek kimliğine bürünen ve son ilahi kitap olan Kuran’da buyurulduğu şekliyle, Allah’ın şâirlerini kapsayan hac ibadeti, Allah’ın resimlerinin ve sıfatlarının şeklini çizme gereği duyulmadan, sembolik olarak bulunduğu evi ifade etmektedir. İslam dini, diğer din mensupları gibi, bir putu kendine ibadet vasıtası kılmak veya tanrıyı putlar aracılığıyla imgeleştirmek yerine, Allah’ın evini seçmiştir. Her evin bir sahibi ve yöneticisi olduğuna göre simgesel olarak da, Mescidü’l- Haram Allah’ın sembolik yurdu olarak algılanmıştır. Sembollerin anlam kaymasına ve böylece bozulup din dışı olarak uygulama alanları bulmasına örnek olarak da Kureyşlilerin Kâbe’yi ıslık çalarak, uluyarak, Mukka kuşu koyarak ve aynı zamanda çıplak bir şekilde⁴⁸ tavaf etmeleri verilebilir. Çünkü onlar, mesele eşitlik ise çıplak olmaktan daha büyük bir eşitlik nasıl sağlanabilir, diyerek kadınlar geceleri, erkekler ise gündüzleri çıplak olarak Kâbe’yi tavaf ediyorlardı.⁴⁹

Nitekim Kur’an’ı Kerim: “Onların Beytullah yanındaki duaları da ıslık çalmak ve el çırpılmaktan başka bir şey değildir. (Ey kâfirler!) İnkâr etmekte olduğunuz şeylerden ötürü şimdi azabı tadın!”⁵⁰ âyetiyle bu durumu te’yid etmektedir. Aslında müşrikler bu şekilde yapmadıkları takdirde, tavaflarının kabul olmayacağını düşünüyorlardı. Yine, Kâbe’ye birçok put koymaları, onlara saygı ve tazimde bulunarak ona saygıda bulunmaları ile putlara kurban takdim etme gibi ilahi kimlikten uzaklaştıran, merkez ile bağıni koparan uygulamalar da vardı.⁵¹

Bazen ana sembol üzerinden değer kazanarak semboller dünyasına adım atan kutsal bir mekân, zaman veya şahıs, sonradan ana sembolden daha önemli duruma evrilebilir. Zamanla kök sembol unutulmuş yerini dal ve yaprak mahiyetinde olan şeylere yerini bırakabilir. Bu duruma uğrayan ritüeller, hedeflenen maddi ve manevi hazzı

⁴⁸ Tevfik Çapacı, “İslâm’da Hac”, *İslâm Medeniyeti: Dini, İlmî Fikri Aylık Mecmua*, İstanbul: Türkiye İslam Enstitüleri Talebe Federasyonu, Ahmet Sait Matbaası, S. 7, 1968, s. 9.

⁴⁹ Muhammed Hüseyin Beheştî, *Kur’an’da Hacc*, trc. İbrahim Keskin, İstanbul: Bir Yayınları, 1987, s. 15.

⁵⁰ el-Enfâl, 8/35.

⁵¹ Adem Tutar, “İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed’in Hac Emirliği Tesisi”, *Elazığ: F.Ü.İ.F Dergisi*, S. 6 (2001), s. 78.

bir tarafa, rüzgârın önündeki yaprak gibi her renge boyanırlar. Böylece gerçek manasından uzaklaşarak önemini yitirirler.

2. Din felsefesi'nde

“Din, hür iradeleri ile inanan akıl sahibi insanları, en iyiye en doğruya en güzel ve ebedi mutluluğa ulaştıran ilahi kanunların bütünüdür.”⁵² R. Otto ise dini, “Kutsalın yaşanması”; J. Martineao, “Ruh ve irade şeklinde yaşayan ve var olan, kâinata muktedir bir Tanrıya inanmak”; H. Spencer, “ Bizim bilgimiz üstündeki bir kudret sahibinin tezahürü” olarak tarif edilen din kavramı, kişiden kişiye değişen birçok farklı tanımları yapılarak, dinin gerçek manasına ulaşma çabası gösterilmiştir.⁵³

Felsefe ise önceki zamanlarda, “ ilimlerin ilmi” , “ilk ilim, düzen koyan ilim” , “ düşünmeyi öğreten ilim” , “ebedi mutluluğu elde etmek için, beşerin gücü nisbetinde Allah’a benzemeye çalışması, Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanması” gibi tanımlar ile ifade ediliyordu. Daha sonraları, felsefe’nin, “bilgi sağlayan bir uğraşı” , “soru sorma ve soru üretme sanatı”, “kavram çözümlemesi” gibi⁵⁴ tanımlamaları yapılmıştır.

Felsefe, sanat, bilim vb. hümanist aktivitelerin entelektüel biçimidir. İnsan doğasının asıl kaynağı, varlığı, anlamı ve evrenin yapısı ve kökeni üzerinde düşünce egzersizleri yapan insanlar, aslına farkına varmadan felsefe yapmışlardır. Bu konular hakkındaki düşünce denemeleri ve çabaları, dine ilişkin soruları da felsefenin sorularla dolu hazinesine eklemiştir.⁵⁵

Dolayısıyla hangi felsefi görüşü savunuyorsa savunsun, hiçbir felsefeci ya da filozof, toplum ve tarih açısından bir olgu haline gelmiş olan din ile bağlarını tamamen koparamamıştır. Dinin önerdiği inanç unsurlarını, dogmalarını ve bu dogmaların hakikat ile olan ilişkisini önemsemiştir. Yine insanın yeryüzüne geliş gayesi ve ilk fail ol-

⁵² Ö. Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. Mehmet Talû, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2013, s. 19.

⁵³ Hüsameddin Erdem, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, 1. b., Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1997, s. 25.

⁵⁴ Erdem, a.g.e., s. 13-14.

⁵⁵ Münir Dedeoğlu, “Epistemolojik Bağlamda Felsefe-Din İlişkisinin Rasyonalitesi ve Felsefi Temelleri”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 1, 2014, s. 102-104.

ması cihetiyle insanın önemi, tanrı ile olan ilişki biçimi ve seviyesi gibi konulara bir felsefecinin kayıtsız kalması söz konusu değildir.⁵⁶

“Din Felsefesi” tabirinin felsefe edebiyatında yerini alması ise, oldukça yakın bir zamanda olmuştur. Buna Hegel’in, ‘Din Felsefesi Üstüne Konferanslar’ adlı eseri neden olmuştur. Buradan din felsefesinin konu itibarıyla Hegel’den önce veya sonra ortaya çıktığı anlamı çıkarılmamalıdır. Din üzerinde düşünme ve tartışma, dinin varlığıyla neredeyse yaşattır. Gerçi din üzerine yapılan bütün konuşmalar ve tartışmalar teknik olarak ‘Felsefe yapma’ anlamına gelmeyebilir. Çünkü din felsefesinin olabilmesi için, felsefî çaba ve dini düşüncenin belli bir olgunluğa erişmesi gerekmektedir. Mesela eski Yunanlılarda felsefî düşünce belli bir seviyeye ulaştığı halde, din ile ilgili tartışma ve düşünceler, ondan sonraki asırlarda ortaya konan tefekkür seviyesiyle karşılaştırıldığında, aynı düzeyde bir ilerlemenin olmadığı görülür. Bunun sebebi, Eski Yunan’da İslâm veya Hristiyanlık gibi bir dinin olmamasıydı. Mesela, bazen Platon, ‘Tanrı’ kelimesini bazen ‘Tanrılar’ kelimesini kullandığı halde, ciddi sorunlar ortaya çıkmıyordu. Yine Aristoteles’in, Tanrının ezeli oluşuna maddeyi de eklemesi aynı şekilde, büyük problem oluşturmuyordu. Ama din-felsefe ilişkisi bağlamından bakıldığında bu durum, Farabi veya Aquinolu Thomas için geçerli değildi. Yani kısaca şunu söyleyebiliriz: “Din” adı ile ilgili her görüş ve uygulama felsefe açısından araştırma ve incelemeye konu olmayabilir.⁵⁷

Genel olarak din felsefesi aşağıdaki ana problemlerle ilgilenir:

a) Metafizik ve kozmolojik problemler b) Epistemolojik sorunlar c) Dini hükümlerin mantık ve dil açısından tenkidi ve tahlili d) Dini sembolizmin anlam ve ehemmiyeti e) Dinin, ahlak, sanat ve ilim ile olan ilişkisi d) Din dilinin linguistik (dil-bilim) ve mantık açısından tahlil ve eleştirisi.⁵⁸

a.Genel olarak din / felsefe ilişkisi (İslam felsefesi açısından)

Din- felsefe münasebeti bazı İslam filozoflarının ele aldığı sorunlar zümresinde yer almıştır. Bu konu ile ilgili olarak Kindî, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi İslâm düşünür-

⁵⁶ Nihat Keklik, *Felsefeye Giriş II*, İstanbul: Doğu Yayınları, 1983, s. 212-213.

⁵⁷ Mehmet S. Aydın., *Din Felsefesi*, 13.b., Ankara: İzmir İ.F.A.V. Yayınları. 2012, s. 1-2.

⁵⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 12-13.

leri mevzu (konu), hedef ve hakikatin birliği yönünden din ve felsefe arasında ilişki olduğunu söylemişlerdir. İbn Haldun ve Gazâlî gibi bazı düşünürler ise meseleye farklı bir açıdan yaklaşarak, bu ilişkinin belli sınırlar perspektifinde okunması gerektiğini ifade etmişlerdir.⁵⁹ Mesela bu filozoflardan Farabî, din ile felsefe arasında sıkı bir ilişkinin var olduğu düşüncesini açıklamak için, gerçek din ve gerçekçi felsefenin netice itibariyle aynı sonuca varacağını ve böylece çelişmeyeceği tezini benimser.⁶⁰

Düşünce tarihi kadar eski olan felsefe ve din ilişkisi, bir bakımdan akıl-vahiy ilişkisi, başka bir deyişle; insan- tanrı ilişkisi biçiminde de karşımıza çıkmaktadır. İbn Rüşd'e göre, felsefe ve din, değişik metotları kullanan iki ayrı sistem olup, aynı gerçeğin iki farklı şekilde ifade edilmesidir.⁶¹

Din ve felsefe, insanların karşılaştığı problemleri çözme çabası içinde olan, iki kurum olmakla beraber, ikisi arasında önemli farklar da vardır. Felsefenin kaynağı düşünmektir; dinin özü ise, Gazâlî'nin ifade ettiği gibi, ruhani bir zevk halini yaşama durumudur. Dinin yaşanma karakteri, "anlamak, duymak, hissetmek ve ibadet etmek"le tezahür ederken; felsefe yapmanın "bir fikir sahibi olma durumu" olduğu söylenebilir.⁶²

Felsefe ile din bir yönüyle üzerinde çalıştıkları ortak özne olan insana, onunla ilgili problemlere, özellikle neyin insan için önemli neyin önemsiz olduğu hususu ve bilgilerin kaynağı konusunda farklılık göstermektedirler. Çünkü din, esas itibariyle tanrı tarafından sınırları çizilmiş, peygamberler aracılığıyla insanlara duyurulmuş, şuurlu bir imanı ve itaati emretmektedir. Fakat insani tefekküre dayalı bir zihin faaliyeti olan felsefi düşünce ise, tanrısal değildir, eleştiriye açıktır. Din ise varlığını, gerçekliğini, tabiat ve akıl üstü bir kaynak olarak gördüğu, ilahi kaynaklardan alır.⁶³

Felsefeciyle teolog arasındaki fark, büyük ölçüde tanımlama ile ilgili problemlerdir. Bununla beraber bazı ayırımların yapılması da faydalı olabilir. Teologlar özel bir inancın temel esaslarını kabul etme ve bu gerçekleri o inanç çerçevesi içerisinde

⁵⁹ Kemal Sözen, "Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Dinin Günümüz Türkiye'sinde Yorumlanması Sorunu", *Isparta, S.D.Ü.İ.F.D.*, S. 26 (2011), s. 30.

⁶⁰ Yaşar Aydın, *Fârâbi'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000, s. 154.

⁶¹ Dedeoğlu, a.g.m., s. 113.

⁶² Aydın, *Din Felsefesi*, s. 9.

⁶³ Dedeoğlu, a.g.m., s. 113.

teorik ve uygulama gibi yöntemlerle geliştirmektedirler. Din felsefecileri ise belli bir inancın öğretilerini önceden benimseme gibi bir sistemleri yoktur. Onlar çıkış noktaları olan inanç veya inançları işleyerek gerçek bir imanın nasıl teşekkül edileceği konusu üzerinde çaba sarfederler.⁶⁴

b. Özel olarak hac-felsefe ilişkisi

Konusu itibariyle kelâm, din felsefesine en yakın alanlardan biridir. Dolayısıyla din felsefesi sistematik kelâm ile her zaman dirsek temasında olmuştur. Hatta Din felsefesinin, sistematik kelâmı büyük ölçüde ihtiva ettiği söylenebilir. Bu yakın ilişki-den dolayı din felsefesi kimileri tarafından (klasik anlamda) “Felsefi Kelâm” olarak adlandırılmıştır. Din felsefesine “Laik Kelâm” (teoloji) diyenler bile olmuştur. Bunun sebebi, filozofun belli bir düşünceyi ya da inancı savunma gayesi taşımadığı ve yaptığı inceleme ve araştırmada dini kaygıları esas almadığı ile açıklanabilir.⁶⁵

Bir Din felsefecisinin, dini inanç ve pratikleri açısından konumunu ele alacak olursak, O’na mühendis, mimar gibi kişilerin rolüne benzer roller verebiliriz. Çünkü din felsefecileri, orada neyin doğru olduğunu öğrenmeye ve kavramaya çaba gösterirler. Din felsefecileri inanılacak şeyleri, inanma sebeplerini ve bunların dini pratiklere nasıl yansıdığı ile ilgili araştırmalar yaparlar. Yani, ‘ona inanıyorum’ kelimesinin ne anlam ifade ettiği üzerine kafa yorurlar. Onlar inanılacak şeyin içeriklerini belirleme gibi bir çaba içerisine girmezler. Ama bu inanç sisteminin haklılığının imkânı ile ilgili bilgi sahibi olmak da isterler. Din ile ilgili felsefi incelemeler, dini inançlar arasındaki tezatları da keşfetmeye çalışır. Mesela, tanrının ön bilgisi inancı ile insan özgürlüğü veya kadiri-i mutlak olan tanrı ile insanın yaratılışı arasındaki sorunlar.⁶⁶

İslam felsefeci İbn Haldun, İman esaslarının din referanslı olduğunu, dolayısıyla imanî konularda aklın hakemliğine müracaat söz konusu olamaz. Akli deliller ile nakli deliller arasında meydana gelen herhangi bir uyumsuzluk durumunda, aklın bir tarafa bırakılıp, dinin emir ve öğretilerinin doğru olduğuna inanmak gerekir. Anlaşı-

⁶⁴ David A. Pailin, (Faith, Religion and Philosophy: Din Felsefesi Nedir?), *Çorum, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Ferit Uslu, S. 7-8 (2005), s. 123.

⁶⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 14.

⁶⁶ Pailin, a.g.m., s. 121-122.

ması zor olan nasların anlamı mevzusunda ise susmak ve manasını Allah'a havale etmek gerekir, demiştir.⁶⁷

3. Din psikolojisi'nde

Din psikolojisi ile genel psikoloji bağlamından konuya bakıldığında, aralarında karşılıklı bir faydalanma olduğu görülmektedir. Yine konuların belirlenmesi noktasında da gerçek anlamda birbiriyle sıkı ilişki içinde oldukları görülür. Çünkü din psikolojisinden elde edilen doneler (veri), genel psikoloji açısından önem arz ettiğinden, ikisi arasında karşılıklı bir münasebet söz konusudur. Dikkati celbeden, etkin ve en derin tecrübeler, din sahasında cereyan ettiğinden, bu konu (din psikolojisi), genel psikolojiyi de gerçek manada ilgilendirir. Hatta din psikolojisi bu anlamda genel psikoloji içerisinde bir parça veya onun özel bir biçimi olarak ifade edilebilir.⁶⁸

a. Genel olarak din ve insan psikolojisi

Din psikolojisi, dinî olgu ve olayları sosyal açıdan inceleyen bir bilimdir. Genel itibariyle dinî fenomenleri, psikolojik bir çerçeveden ele alır. Başlangıç noktasında somut insan olarak ele alır. “Temel ilahiyat bölümlerinde” olduğu gibi dini naslardan yola çıkmaz ve açıklamalarını dinin sınırladığı çerçeve ile sınırlandırmaz. Bireylerin kutsal saydıkları varlıkları ve o varlıklarla ilişkileri çerçevesinde meydana getirdikleri davranışları, sözleri ve tecrübeleri; teorik ve tecrübî metodlarla inceleyerek açıklamaya çalışan bir sistemdir.⁶⁹ Bütün dinler, sosyal davranışlar için bazı kurallar koyar ve aynı zamanda tecrübi olayları açıklayan tanımlamalar yapar.⁷⁰

Kişilik ve karakterin gelişmesi, doğuştan insanda var olan bazı özelliklerinin dışında, başka birçok bileşenlerin tepkimesi ile oluşmaktadır. Kemal mertebesine ulaşmış ve tutum haline gelmiş bir dinî iman, insanın kişiliğini kuşatan tek faktördür. Böylece mü'minin tutum ve davranışlarından oluşan, bütün karelerin birleştirildiği bir yapıya dönüşür. Benimsenmiş dini inanç ve ibadetler, bireyin mizacında bir “bütünleşme” meydana getirir.⁷¹ Freud ve arkadaşları tarafından ortaya atılan, “dini itikat ve ritüellerin insan aklına zarar verdiği, insan psikolojisini bozduğu fikri”, eskiden beri tartışılmalıdır. Fakat bu bakış açısı, 20. yüzyılda kalmıştır. Bilimsel imkân ve kabi-

⁶⁷ Sözen, a.g.m., s. 24.

⁶⁸ M. Şekip Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1959, s. 61.

⁶⁹ Faruk Karaca, *Din psikolojisi*, Trabzon: Eser Ofset Matbaası, 2011, s. 31.

⁷⁰ Günter Kehr, v.d., *Din Sosyolojisi*, der. Yasin Aktay- M. Emin Köktaş, ed. Yasin Aktay, 2. b., Ankara: Vadi Yayınları, 1998, s. 100.

⁷¹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 7. b., Ankara: T.D.V. Yayınları. 2008, s. 187.

liyetlerin gelişmesinden sonraki zamanlarda, bu görüşten uzaklaşmış ve farklı bakış açıları ortaya çıkmıştır.⁷²

b. Özel olarak “hac” ve “İnsan”

Duygu ve düşünceleri ifade etmenin birçok yolları vardır. Sembolik anlatım bu yolların en kapsayıcı, en etkili ve mana derinliği en fazla olanıdır. Dini alan, soyut gerçekliklerin ifade edildiği bir alandır. Dolayısıyla onda sembolik ifadeler çokça kullanılmıştır. Mü'minin, yüce olduğuna inandığı ve bağlandığı Allah (c.c) bile, somut olarak algılanan bir realiteye sahip değildir. Dua ve ibadetler Allah ile kurulan bir bağ, onun varlık ve ululuğu ile ilgili bilinçlenmedir. İnsanlar lider ve otorite olarak kabul ettikleri insana karşı kendilerini küçük gören ve onu yükselten bazı söz fiil ve davranışlarda bulunurlar. Allaha inanan kişi de görmediği ve kendisi ile bir araya gelemediği yaratıcısına karşı duygu ve düşüncelerini; ona olan bağlılığını ve saygısını ifade etmek için, bazı sözler sarf eder bazı davranışları sergiler. Diğer dinlerde olduğu gibi İslam'da da söz konusu ilişki sembolik bazı ritüeller ve bu sembollere eşlik eden bazı sözlü formüller şeklinde oluşturulmuştur.⁷³ İnsanlar, çaba harcayarak ziyaret ettikleri bu sembolik değer ifade eden mabetleri ve kutsal yerleri, manevi hastalıklarına şifa vesilesi saymaları bir tarafa, maddi hastalıkları için bile şifa sebebi saymışlardır.⁷⁴

ba. Haccın insan psikolojisine etkisi

1) İnsan-Allah ilişkisi açısından

a) Menfiyi ıslah etme

aa) Günahlardan arınma prensibi kazandırır

En kötü alışkanlıklardan biri olan sigara hacdan sonra en çok devam edilen ve bırakılması zor gelen alışkanlıklardandır. Sigara içme oranı hacdan önce %34 iken, hacı olduktan sonra bu kötü alışkanlığı terk edenler %60,3 gibi azımsanamayacak bir orana ulaşmıştır.⁷⁵ Yine toplumda değişik sebeplerden kaynaklı, insanın çevresi ile

⁷² Ahmet Özalp, *Sosyal Psikoloji: Bireylerden Gruplara İnanç*, ed. Hasan Babacan, 1. b., Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, s. 155.

⁷³ Hökelekli, a.g.e., s. 237.

⁷⁴ Harman, a.g.md., C. XIV, s. 382.

⁷⁵ Mehmet Bayyigit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, 1. b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 153.

ilişkilerinde istemediği, hoş olmayan hadiselerin tamir edilmesinde, hacılığın etkisi söz konusudur. Bu hadiseler neticesinde bireyler arası ilişkileri sekteye uğratan, onların sosyal yaşam performanslarını bir nevi ipotek altına alan, “küsme” ve “darılma” gibi olumsuz davranışlar meydana gelebilir. Şöyle ki hacdan önce hacılar arasında yapılan bir araştırmada küskünlük ve dargınlık oranı %47.88 iken hacdan sonra bu kötü hasleti terkedenlerin oranı %79.88 olmuştur. Haram ve kötü alışkanlıkların içerisinde en çok görülen davranışlardan olan küskünlük ve dargınlığın yüksek oranlarda olması, aynı zamanda konunun toplum açısından ne kadar önemli bir sorun olduğunu göstermektedir.⁷⁶

ab) Suçluluk (günahkârlık) psikolojisini giderir

İbadetler, bireyi günah ve günahkârlık psikolojisinden kurtaran önemli eylemlerdir. Çünkü kişi, ibadet anında veya akabinde yaptığı dua ve yakarışlarla günahlarının affedildiğine inanır. Dolayısıyla tevbe etmek, bireyi bu korkudan emin kılıp rahatlatan önemli bir etkidir.⁷⁷ Görülüyor ki affedilme beklentisi ve duygusu, söz konusu suçluluk duygusunu bastırarak bireylerin korkularını azaltmaktadır. Mesela Hz. Muhammed'in (s.a.v), hac ibadetinin faziletine dair söylediği: “Kim Allah için hacceder de kötü söz ve eylemlerden sakınıp günaha da sapmazsa, annesinden doğduğu gün gibi günahları affedilmiş bir şekilde döner.”⁷⁸ Ya da “ Makbul (kabul olunmuş) bir haccın karşılığı ancak cennettir.”⁷⁹ sözleri, hac esnasında veya hacdan sonraki dönemlerde hacılar için gerçek anlamda bir ümit olmaktadır.

b) Müspeti geliştirme

aa) Sorumluluk duygusunu artırır

İbadet, insan tarafından bir vazife olarak kabul edildiği ölçüde sorumluluk duygusunu geliştirmeye yardım eder. Her ahlâkî davranış da ancak sorumluluk bilinci ile yerine getirildiğinde işlevsel olur. İbadetlerin karakterimizi geliştirmedeki rolü ve önemi ise, bu fikrin kabul görmesi ile doğru orantılıdır. Başka cihetten bakıldığında ise, ibadetlerin eda zamanları, geçici bir süreyle olsa bile, günahattan ve kötülükten

⁷⁶ Bayyigit, a.g.e., s. 155.

⁷⁷ Peker, a.g.e., s. 122.

⁷⁸ Buhari, “Hac”,4.

⁷⁹ Buhari, “Umre”,1; Müslim, “Hac”,437.

arınmış bir ortamda bulunma anlamına gelir. İşte bu ritüel esnası ile normal zamanlar arasındaki psikolojik farklılıklar, bireylerde manevi ve ahlâkî yaşama karşı bir istek ve özlem uyandırabilir.⁸⁰

ab) Ulûhiyet bilincini sağlamlaştırır

Eda edilen her ritüel bireysel bir kısım meyillerin azalmasına vesile olur. Onun yerine de yeni eğilimlerin yerleşmesi ve geliştirilmesi durumu oluşur. Söz konusu neticeyi alabilmek için ibadetin devamlı olması ve tam bir odaklanma ruhu ile eda edilmesi gerekir. İnsan karakterindeki iyi yönlerin inkişaf etmesi ve gelişmesi için, ibadetin edasında, ciddiyet ve dikkat kesilme son derece önemlidir. Bunun aksi, o ibadeti gayeye ulaşma noktasında işlevsiz kılabilir.⁸¹

Hacı adayı tam bir teslimiyet ve iyi niyetle, mahşer meydanına çıkar gibi, bütün zevk ve şehvetlere zincirler vurarak, dünya ile olan bağlarından da kurtularak, yaratılıştan beri temiz fitrata dönüş imgesi olan ihramına bürünür.⁸² İslam'a göre dünyadaki şeylerin birer araç olarak görülmesi gerekir. Aksi halde, onlara beslediğimiz sevginin dozu ayarlanmazsa bu durum bizi Allah sevgisinden alıkoyabilir. Çünkü aklımız hep onunla meşgul olacak ve ruh sağlığımız da buna bağlı olarak olumsuz etkilenecektir.⁸³

ac) Kişilik gelişimini sağlar

İnsanoğlu, tabiatı gereği çok değişik istekleri ve ihtiyaçları olan bir varlıktır. Farklı güç ve meyillerin etkisiyle de çatışmalı ve değişken bir kişiliğe sahiptir. Hatta bazen bu karşıt ve çatışan güçler, bazı hakikate kapalı ya da çok dar kalıplı kişiliklerin oluşmasına da neden olabilir. Bu tutarsız ve değişken karakterlerin dengeli bir kişiliğe dönüşebilmesi için ilahi hakikatle münasebetinin kurulması ve bu bağın sürekli olması gerekmektedir.⁸⁴ Dolayısıyla ibadetlerin insan kişiliğini dengelemede gerçek bir rolünün olduğu açıktır.

⁸⁰ Hökekleli, a.g.e., s. 243.

⁸¹ Hökekleli, a.g.e., s. 242-243.

⁸² Hökekleli, a.g.e., s. 239.

⁸³ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, 1. b., İstanbul: Çamlıca Yayınevi, 2003, s. 121.

⁸⁴ Hökekleli, a.g.e., s. 241.

Yine ibadetler insanı aşağılık duygusundan ya da bunun karşıtı olan üstünlük (kibir) gibi olumsuz psikolojilerden korumada önemli bir etkidir.⁸⁵ Hac ibadetinin, neredeyse bütün safhaları, insanların eşit olduğu bilincini ve bilgisini gözler önüne serer. Bu dini pratikleri yerine getirirken her hacı adayı bizzat kendisi bu eşitleme bilincini, canlı ve uygulamalı olarak tecrübe edinir.

Dini tecrübenin en belirgin bir şekilde ortaya çıktığı dini pratiklerde, hacılarda, hacdan sonra hatırı sayılır bir ilerleme olduğu görülmüştür. Hac öncesi, hacı adaylarından ara sıra namaz kılanların oranı %10.48 iken hac ibadetinden sonra bu oran %1.13 seviyesine inmiştir. Dolayısıyla devamlılık yüzdesi %98.87 olarak ölçülmüştür. Çevresel etmenlerin de göz önünde bulundurulması gerçeği göz ardı edilmediğinde, hacıların cami ve cemaate katılımı ile ilgili de ciddi iyileşmelerin söz konusu olduğu görülür. Çünkü toplumun hacıdan beklentisi, önemli sayılan ritüellerden biri olan namazları, camide kılmasıdır. Kırsal alanda ise hacının cemaate devam etmemesi, zaten ciddi anlamda bir kınanma sebebidir.⁸⁶

ad) Manevi huzura aracılık eder

Genel olarak ibadetlere baktığımız zaman, ibadetlerin insan münasebetlerini tertip eden bir yapısının olduğu görülür. İnsanın Rabbi ile olan ilişkisini ve diğer varlıklarla olan münasebetlerini düzenler. Hayatını, varlığını sürdürdüğü âlemlerle uyumlu hale getirme çabasına yardım eder. Çünkü gelişme ve olgunlaşma faaliyet yapmak ile mümkündür. İbadetlerin gerektirdiği iç disiplin, her ibadetin yerinin ve zamanının olması, insanın istekleri doğrultusunda sabır ve uyum eğitiminde bulunması ve mücadele ruhunun artması gibi durumlar ruh sağlığımız için çok önemlidir.⁸⁷ Mesela hac ibadetini yaparken, kısa sürede birçok faaliyeti, ibadeti, belli bir biçimde ve zaman mefhumunu da göz önünde bulundurarak yapacağını planlayan; ve yerine getiren bir hacı, ruh sağlığı yönünden ciddi bir bağışıklık kazanır. Bu sağlam ruh yapısının, dengeli ve bütüncül bir kişilik oluşturması için ibadetlerin devamlı ve samimi bir şekilde yerine getirilmesi gerekmektedir. Yine ibadetler, insanın stres ve depresyon gibi insan hayatını ciddi anlamda olumsuz etkileyen duygulara karşı korumada etkilidirler. Çünkü insan, günlük hayatın meşgaleleri ile mücadele ederken, zaman zaman gergin ve sıkın-

⁸⁵ Peker, a.g.e., s. 119.

⁸⁶ Bayyığıt, a.g.e., s. 149-150.

⁸⁷ Hökelekli, a.g.e., s. 249.

tılı anlar yaşayabilir. Bu da insanı hem zihnen hem de bedenen yorabilir.⁸⁸ Hac ibadeti esnasında da gerginlik ve huzursuzluk veren durumlara sıkça rastlanır. Fakat insanlar o ibadetlerin verdiği manevi hazzı hissettikleri ve o ibadetten beklentilerini gerçekleştirmek istedikleri için orada çekilen sıkıntılara rıza gösterirler. Böylece hacılar, hacdan geldikten sonra, önlerine çıkabilecek farklı sıkıntılara karşı doğru tavırlar takınarak, isyan etmeyerek manevi dünyalarını zenginleştirirler.

2) İnsan-Âlem ilişkisi açısından

a) Zamanı düzenlemesi

Belirli ama farklı vakitlere yayılmış olan ibadetler, insanın zaman mefhumunu doğru değerlendirerek; insana güçlü bir zaman tanzimi alışkanlığı kazandırır.⁸⁹ Hac ibadetine zaman ile ilgili birçok kavram söz konusudur. Çünkü hac ibadeti, her biri ayrı bir ritüel özelliği taşıyan, kendi zamanında ve istenen biçimde yapıldığı müddetçe bir anlam ifade edecek ritüellerden oluşur. Hac ibadetindeki ana ibadetlerin neredeyse hepsi, üç beş gün içinde yapılıp hitama erdirilmesi gereken ibadetlerdir. Bazı ritüeller, zamanında yapılmadığında, maddi ya da manevi birtakım yaptırımlarla karşılaşma durumu oluşur. Bazılarında ise bunu, o anda telafi etmek söz konusu değildir. Hac ibadetine “Arafat” vakfesinin yapıldığı yerde, vakfe yapılacak süre içerisinde, bir an olsa bile, bulunmayan kimsenin haccı bozulur. Sistematik ibadet sayılan namaz, zekât, oruç ve hac⁹⁰ gibi ritüeller genel itibariyle zaman mefhumuna uyma ve bu zamanı doğru bir şekilde kullanmayı öğrettikleri halde, “zaman” kavramı hac ibadetine bir başka yoğun yaşanır.

b) Maddiyatı düzenlemesi

Dünya hayatında elde ettiğimiz bazı maddi imkânlar, dünyanın cazibeli ve süslü tarafı, bazen dünyaya olan meylimizi artırabilir. İbadetler bizim dünyaya olan bu aşırı bağlılığımızı, makul seviyeye çekme noktasında işlevseldirler.⁹¹ Hac ibadeti de zekât ve sadaka gibi, insanın dünyevî olanla ilişkisini düzenler. İbadetler, bu ilişkinin, olması gereken seviyeye gelmesi ve bu dengeyi koruması noktasında da rol oynar.

⁸⁸ Peker, a.g.e., s. 119.

⁸⁹ Hökelekli, a.g.e., s. 244.

⁹⁰ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 12. b., İstanbul: M.Ü.İ.F.A.V. Yayınları 2016, s. 212.

⁹¹ Peker, a.g.e., s. 121.

Özellikle günümüzde hacca gitmek isteyen bir hacı adayının, bunun için maddi bir kaynak ayırması gerekmektedir. Kendi malından hac için ayırdığı bu kaynak, hacının maddiyata olan ilgisinin azaltarak, Allah ile olan ilişkisinin güçlendirir. Böylece maddiyata olan ilginin yerini manevi duygular, değerli düşünceler ve faydalı fikirler alır.

4. Din sosyolojisi'nde

Bu başlık altında genel olarak din ve toplum ilişkisinin yanında özel anlamda toplum ve hac ilişkisini de işlemeye çalıştık.

a. Genel olarak “din” ve “toplum”

Din-toplum ilişkisi din sosyolojisi açısından en esaslı alandır. Din ve toplum ilişkisi, sosyolojinin, anlamlandırmada en çok zorlandığı alandır. Toplumsal alanın değişik karelerinde dinin etkisi ile ilgili değişik araştırmalar yapılıyor olsa da bu konuda içsel tutarlılığı sağlayabilmiş teorik açıklama yapabilenler azınlıktadır. Dinin, toplumda genellikle farklı biçimlerde ortaya çıkmasından çok, dinî olguların toplumsal gerçekler için asıl unsur olduğu bilgisi, din sosyolojisi için çekici bir konudur.⁹²

Din-toplum arasındaki ilişki, karşılıklı bir ilişkidir. Dinin topluma etkisi açısından bakıldığında elimizde çok zengin bir malzemenin olduğunu görürüz. Çünkü dinler, toplumsal yapıyla olan sıkı ilişkileri sayesinde, toplumu etkileme, değiştirme ve dönüştürme imkânına sahiptirler. Çünkü toplumsal yapılaşma ve davranışlar hem şekil hem de muhteva açısından dinin etki alanındadır. Bütün dinler, geldiği topluma kendi zihniyet yapısını da getirir. Bu zihniyet, dinî olanın dışında toplumu ilgilendiren diğer alanları da etkiler. Dolayısıyla dinlerin getirdiği ekonomik ilkeler, toplumsal ahlâk ilkeleri, toplum yapısını ve davranışlarını doğrudan ya da dolaylı olarak etkiler. Toplumun dine etkisi yönünden baktığımızda ise, bütün kültür düzeylerinde din ve dinden doğan oluşumlar toplumsal bileşenlerin etkisinde kalır. Dolayısıyla din ve toplum arasında cereyan eden bu karşılıklı iletişim ve etkileşim hep devam eder. Çünkü toplumsal yapı ve farklı kültürler dini etkilerken, din de toplumsal yapıyı ve çeşitli kültür alanlarını etkiler. Zaten dinler, başlangıçta doğdukları toplumun etkisi altında kalır.

⁹² Günter Kehrler, 'v.d.', a.g.e., s. 70.

Henüz değişmeyen toplumların inanç ve ritüellerinde ise toplumsal yapının damgası net olarak görülür.⁹³

Din sosyolojisinin kurucularından Max Weber, sosyal kurumların karşılıklı bir etkileşim içerisinde olduğunu kabul eder. Weber'e göre, idari, iktisadi, hukuki vb. ilişkiler, din üzerinde etki sahibidir. Dinin, bir toplum üzerindeki etki gücüne göre değişmekle beraber, kültürün de dine, dini yaşantıya, dini kurumlara ve dinin değer yargılarına karşı etkisinden de bahsetmek mümkündür.⁹⁴

b. Özel olarak “hac” ve “toplum”

Din, farklı birçok özelliğinin yanında, organize hareket edebilen, sosyal olan, toplumsal sevinç ve acılara duyarlı, kolektif hareket edebilen, bütün bu faaliyet süreçlerinde sabır ve hoşgörü prensibini esas alan bireyler yetiştirmeyi önceler. Bir ibadet olarak hac ibadeti, baştan sona, bu ahlâki seviyeyi yakalama konusunda birçok emir ve yasaklar koyar. Hac yolculuğu ve menasiklerin edası sürecinde oluşan dostluklar, yapılan yardımlaşmalar, zorluklara hep beraber göğüs germe, ibadetin sevinci ve günahların affedilişi gibi güzel duyguları paylaşma hali; toplumsal kaynaşma ve bir arada yaşamak için son derece önemli ve gerekli hasletlerdir.

Dışarıdan bakıldığında, sembolik bazı davranışlardan oluşan olan hac ibadetine, her fiil ve hareketin mü'mini terbiye eden ve ona şuur kazandıran bir yönünün olduğu görülür.⁹⁵ Dolayısıyla hac ibadeti insan psikolojisini olumlu yönde bir eğitim programına aldığı gibi, hayat serüveninde insanın karşılaşacağı problemlere daha hikmet dolu ve sabır yüklü bir tepki vermesini salıklar. Aynı zamanda hayatında sembol olabilecek kareleri ve köşe taşlarını kendisi için anlamlandırıp, kendi tepki ve eylemlerini doğal olarak terbiye eder.

Hac, Müslümanların doğruluğunu, çirkinliklerden arınmışlığını ve İslam dininin temel yapısının korunmasını sağlayan yıllık bir toplantıdır. Bu dinin, asıl kaynaklarına bağlı kalarak, tahrife uğramadan kendisine yapılan hile ve tuzakların arka planı-

⁹³ Abdurrahman Kurt, v.d, *Din Sosyolojisi El kitabı (Giriş: Din ve Toplum ilişkileri)*, ed. Niyazi Akyüz-İhsan Çapcıoğlu, 1. b., Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 43-46.

⁹⁴ İzzet Er, *Din sosyolojisi*, 1. b., Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s. 268.

⁹⁵ Bünyamin Erul, Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak*, ed. Huriye Martı, tas. Mustafa Kaya, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010, s. 19.

nı aralayarak bunları bozma konusunda, hac ibadetinin sağladığı destek başka bir yerden sağlanamaz. Bu itibarla hac, Müslümanların damarlarına daima taze kan pompalayarak onları maddi ve manevi yönden diri tutan bir kalp gibidir. Onun için, ümmetin âlimleri ve ıslahatçıları, bu ibadeti, başka dinlerin tuzaklarından, hurafelerinden ve cahillerin değişik yorumlarından korumak için ciddi çabalar sarf etmişlerdir. Çünkü ancak bu şekilde ümmetin kültürel, aklî, en önemlisi de dinî birlik ve beraberliği korunmuş olur. Böylece ümmet kendisini ağ gibi örüp adeta hareket edemez hale getiren ve dini toplumlara da ağır darbeler vuran, bölgesel ve ırkçı anlayışlara ancak bu şekilde karşı koyabilir.⁹⁶

Hac ibadeti, İslâm'ın bizlere sunduğu değer ve prensiplerin bizzat hayata geçirilişini temsil eder. İslâm'ın, insanları bir tarağın dişleri gibi eşit tutması ve “Ey insanlar Rabbiniz bir, babanız bir hepiniz Âdem'in çocuklarısınız ve Âdem de nitekim topraktan yaratılmıştır” ilkesini ibadetler üzerinden analiz ettiğimizde; namaz ibadeti eşitliği sağlama noktasında önemli bir örnek olmakla beraber, yine de tam bir eşitlik sağlanamaz denilebilir. Çünkü namaz kılanların bir kısmı sarık, diğer bir kısmı takke ve örtü üzerine simit koyarak bir diğeri de, başka giysilerle ve farklı görüntülerle namaza iştirak edebilir. Herkes kendi toplumundaki elbise biçimleriyle namaza durduğu zaman tam bir eşitlik tezahür etmeyebilir. Ama hac esnasında, herkes kefenvarî bir elbise giyer ve bütün farklılıklardan soyunur. Herkesin, sadece bir izar ve rida giyerek, ahireti hatırlatan bir manzara eşliğinde ibadetlerini eda etmesi, eşitliği bize net olarak ifade eder.⁹⁷

5. Din eğitimi'nde

a. Genel olarak “din” ve “eğitim”

Din, evrensel olması gereken, önemli ve aynı zamanda temel bir kurumdur. Din ile eğitim arasındaki bu güçlü bağ, diğer sosyo-kültürel bağlarda olduğu gibi karşılıklılık esasına dayanır. Her biri diğerini etkiler. Bu yüzden dinin kendi alanına giren işlevlerinin yanında, eğitim alanına giren konularla da ilgisi vardır. Eğitim de aynı şekilde dinin alanına giren konularda da işlevsellik gösterir. Hatta din ile eğitim ara-

⁹⁶ En-Nedvî, Ebu'l-Hasen, a.g.e., s. 296.

⁹⁷ Hamza Tekin, *Hac Fıkhı*, 1. b., İstanbul, Aşiyân Yayınları, 2006, s. 19-20.

sındaki ilişki o kadar sıkı ve iç içe bir ilişkidir ki diğer kurumlar arasında pek rastlanmaz.⁹⁸

b. Özel olarak “hac” ve “eğitim”

Formel ibadetlerde, neredeyse bütün hareketler, sembolik bir anlam taşıdığı gibi, ortaya çıkarmak istediği bir amacı da vardır. Hac ibadetinde, küskünleri barıştırma ve helalleşme konuları gibi sosyal yönleri dışında, hayatın her kademesini kuşatacak bir sembolizm bulunmaktadır. Örneğin, hac ibadeti esnasında insanlar arası eşitliğin sağlanması noktasında sınıf farklarının ortadan kalkması, mevki ve makam gibi sosyal statülerin sıfırlanması sağlanmaktadır. İnsanın bütün elbiselerinden arınarak ihrama bürünmesi, insanı gösterişten uzaklaştırmaktadır. Böylece hac ibadeti, kişinin kendisini diğer kardeşlerinden yüksek görme gibi çirkin hasletlerini izale eder. Mini bir mahşerin canlı olarak yaşatır. Çünkü, toplu halde beyaz ihrama bürünme, insana ahireti hatırlatmaktadır. Arafat, dünyevi zevk ve şehvetlerin bütününden arınmayı temsil eder. Hac esnasında kesilen kurban, bütün kötü huylardan sıyrılma, nefsi kuşatan bütün kötü duygu ve düşüncelerden uzaklaşmayı ifade eder. Şeytan taşlama eylemi de günahlardan kesin dönüşü sembolize ederek Allah'ın affına ve mağfiretine sığınmayı ifade eder. İhramlı kişinin, en ufak bir canlıya bile zarar vermesinin yasaklanması, tüm canlılara karşı şefkat ve merhamet bilincinin gelişmesini sağlar.⁹⁹

Bu yönüyle hac, insanı eğiten yüksek insani evrensel değerleri, bizzat uygulama ile veren psikolojik bir eğitim kurumudur. Bu mana ve şuur seviyesine ulaşarak farkındalık sağlayan mü'min, memleketine geri dönerken manevi arınmayı sağlamış böylece günahlarından temizlenmiş, sağlam bir irade ile de kuşanmıştır. Fakir-zengin, yaşlı-genç vb. özelliklerde ortak noktası bulunmayan insanların barış içerisinde haccı eda etmesi gerçek manada kusursuz bir iletişim ve bir arada yaşama numunesidir.¹⁰⁰

Dini vecibelerini beraber eda eden Müslümanlar, çölde aynı şartları beraber yudumlayarak kısa da olsa beraber bir yaşam sürerler. Yürüme, durma ve tekrar hare-

⁹⁸ Kurt, v.d, *Din Sosyolojisi El kitabı (Giriş: Din ve Toplum ilişkileri)*, s. 414.

⁹⁹ Karaca, a.g.e., s. 144-145.

¹⁰⁰ Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 211.

kete geçme saatleri aynıdır. Yaşanan bütün bu tecrübeler, Mü'min'leri Allah'ın askeri kılma noktasında, beş vakit namazdan daha etkilidir.¹⁰¹

Gençlerimize ve çocuklarımıza karşı en önemli görevlerimizden biri de onlara, hac ibadetini eda etme bilincini vermektir. Bu şuuru gerek umre turlarıyla, ya da başka vesilelerle bir yolunu bularak kazandırmak gerekir. Çünkü bir şuûr eğitimi olan hac, özellikle gençlere erken zamanlarda öğretilmelidir. Böylece hac ibadetini yaşlıların ibadeti olarak anlama tuhafılığından kurtulmamız gerekir. Hz. Peygamber (s.a.v) Efendimiz Medine'ye otuz altı mil uzaklıkta bulunan, "Ravhâ" mevkinde, develer ile yolculuk yapan bir kabileye rastladı. Kendilerinin kim olduğunu sorup, kendisini de Allah'ın peygamberi olarak tanıttıktan sonra, kabilede bir kadın, çocuğunu efendimize doğru kaldırarak şöyle der: "Bu çocuğa da hac yaptırmak caiz mi?" diye sorar. Efendimiz de: "Çocuğa hac yaptırabilirsin. Haccının sevabı da sana ait olur" şeklinde ifade ederek çocukların da dini ve sosyal yönü olan hac ibadetine iştirakini önemsendiğini açıklamışlardır.¹⁰²

B. TEMEL İSLAM BİLİMLERİNDE "HAC" KAVRAMI

1. Tefsir'de

Öncelikle "hac" kavramının geçtiği âyetleri tesbit ettik. Bu âyetlerin müfessirler tarafından nasıl anlaşılıp, yorumlandığına ve müfessirlerin kavrama yükledikleri manaları tefsir kaynaklarında araştırmaya gayret ettik. Konuların anlaşılabilmesi için her konuyu kendi içinde gruplara ayırdık. Çalışmamızın esas bölümü olan ikinci bölümde konu daha geniş ele alınacağından, bu bölümde genel hatlarıyla konuyu özetlemeye çalıştık.

a. Kur'an'ı Kerim'de

Kur'ân-ı Ker'im'de, "yönelmek", " bir şeyi sık sık ziyaret etme", "tartışma" "hastalığı tedavi etme", gibi manalara gelen h-c-c maddesi; 5 tanesi mekkî, 5 tane de-

¹⁰¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, çev. Cemal Aydın, 3. b., Ankara: T.D.V Yayınları, 1999, s. 120.

¹⁰² Ali Rıza Demircan, *Hac ve Umre Yüceliğe Çağrıdır*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2008, s. 27.

medenî sûre olmak üzere¹⁰³ 10 sûrede, toplamda 34 kez geçmektedir. “hac etti” anlamına gelen (حَجَّ) fiil şeklindeki kullanım ise sadece Bakara 158. âyette geçmektedir.¹⁰⁴

b. Genel olarak tefsir’de

“Hac” kavramını tefsir kitaplarından araştırdığımızda, kavramın çoğunlukla terim manası üzerinden yorumlandığını, sözlük manaları üzerinde çok fazla durulmadığını görmekteyiz. Hac ibadeti ile ilgili bilgiler, “hac” suresinde yer almakla beraber daha çok bakara suresinde işlenmektedir. Konunun geçtiği diğer surelere gelince, bunların: Al-i İmran, Mâide ve Tevbe sûreleri olduğu söylenebilir. “Hac etti” anlamına gelen (حَجَّ) fiilinin kullanım ise sadece Bakara 158. âyette geçmekle birlikte, müfessirlerimizin “hac” ile ilgili bilgileri, genel olarak Bakara, 2/ 196. âyetinin tefsirini yaparken vermişlerdir.

Tefsir kitaplarında yaptığımız araştırmalarda, hac ibadetinin meşruiyeti ile ilgili tartışmalar söz konusu olmamasına rağmen, müfessirlerimiz, “haccın zamanı, farzları, vacipleri, vb. diğer konularda genelde ihtilaf ettikleri görülmektedir.

2. Hadis’te

Concordanc’a¹⁰⁵ hac maddesiyle ilgili baktığımızda, altı sayfanın bu madde için ayrıldığını gördük. Hadis kitaplarını taradığımızda, “hac” kelimesinin genellikle terim anlamı ile ilgili kullanıldığını müşahade ettik. Bu başlık altında, hac ile ilgili bazı hadisleri zikrederek sadece konunun anlaşılmasına ışık tutmak istedik. Çünkü İkinci bölümde, “Haccın tatbiki ile ilgili temel kavramlar” başlığı işlenirken; konu, tefsirlerde geçen genel bilgilerle harmanlanacağından, aynı şeyleri burada yazıp konuyu uzatmak istemedik. Zaten “hadislerde hac” konusu da başlı başına ele alınabilecek geniş bir konudur.

a. Tarihçesi

- *Haccın farz oluşu*

¹⁰³ Bkz. Abdülbâkî, a.g.e., s. 871.

¹⁰⁴ Muhammed Fuâd b. Abdülbâkî b. Sâlih el-Mısırî (1882-1968), *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur’ân’i’l-Kerîm*, Kâhire: Dâru’l-Hadis, 2001, s. 237-238.

¹⁰⁵ A. J. Wensinck, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li el-Fâzi’l-Hadisi’n-Nebeviyye*, I-VIII, London: Mektebetü Beril, 1936, C. I, ss. 418-422.

Haccın farz kılındığı sene ile ilgili farklı görüşler olsa da hicretin 9. yılı genel olarak kabul görmektedir.¹⁰⁶ Müslüman kişiye “hac”, ömürde bir kere olmak üzere farz kılınmıştır. Hicretin 9. yılında Peygamber Efendimiz ile ashabı arasında şöyle bir diyalog yaşanmıştır: “ Gücü yetenlerin Beytullah’ı ziyaret etmesi, Allah’ın kulları üzerinde bir hakkıdır.”¹⁰⁷ âyeti indiği zaman oradaki sahabe: “ Ey Allah’ın Resûlü! Her sene mi (hac yapmamız gerekir)?” dediler. Resûlullah (s.a.s) sustu. Onlar tekrar: “Her sene mi (hac yapmalıyız)? diye sorunca, Efendimiz (s.a.v) buyurdu ki: “Eğer, ‘evet’ dersem üzerinize farz olur (fazla sormayın).”¹⁰⁸ Zaten bu olayın akabinde de¹⁰⁹ şu âyet-i kerîme nazil olmuştur. “Ey iman edenler! Açıklandığında aleyhinize olacak (sorumluluk yükleyecek) şeyleri fazlaca sormayın. Kur’an indirilirken böyle sualler sorarsanız size açıklanır. Allah onlardan sizi muaf tutmuştur. Allah çok bağışlayıcıdır, hâlimdir.”¹¹⁰

b. Önemi

-Haccın fazileti

Hz. Ömer (r.a) anlatıyor: “ Resûlullah(s.a.s) buyurdular ki: “Hac ve umreyi peşpeşe yapın. Çünkü bunların peşpeşe yapılması, tıpkı körüğün, demirin pasını temizlemesi gibi, fakrı ve günahları temizler.”¹¹¹

-Hacıların Allah katındaki değeri

Hz. Ebu Hüreyre şu hadisi naklediyor: “Resûlullah Efendimiz buyurdular ki: ‘Hac ve umre yapanlar Allah’ın elçileridir. Onlar Allah’a dua etseler, Allah onların duasına derhal icabet eder (dualarını kabul eder). Eğer kendisinden af ve mağfiret isteseler, derhal onları affeder.”¹¹²

-Mebrur(kabul olunmuş) haccın değeri

¹⁰⁶ Abdülkerim Özaydın, “Hac” (İslâm’da Hac), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, s. 388-389.

¹⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/97.

¹⁰⁸ M. İzzet Derveze, *et-Tefsirü'l-Hadis: Nüzul Sırasına Göre Kur’an Tefsiri*, I-VII, çev. Vahdettin İnce, Mustafa Altınkaya, 2.b., İstanbul: Ekin Yayınları, 1998, C. V, s. 205.

¹⁰⁹ Rıfat Oral, *Peygamberimizle 27 Gün: Veda Haccı*, tas. İsmail Derin, 2. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 2011, s. 21.

¹¹⁰ el-Mâide, 5/101.

¹¹¹ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı ve Şerhi*, I-XVIII, Ankara: Akçağ Yayınları, 1995, C. IX, s. 367.

¹¹² Canan, a.g.e., C. XVII., s. 367.

Ebu Hureyre'den rivayet edilen bir hadis-i şerifte, Ebu Hureyre: "Allah'ın Rasülü'nün şöyle dediğini işittim: 'Kim Allah için hac yapar da bu esnada kötü laf etmez ve günah işlemez ise, annesinden doğduğu günkü gibi (günahsız olarak) evine döner'." ¹¹³

-Kadınların Cihadı olması

Hiz. Âişe'den rivayet edildiğine göre, Hiz. Peygamber ile arasında şu konuşma geçmiştir: "Hiz. Âişe, Efendimize: 'Ey Allah'ın Rasülü! Cihadı, amellerin en faziletlisi olarak görüyoruz. Biz kadınlar cihad etmeyecek miyiz?' diye sual etti. Efendimiz (s.a.v) ise cevaben şöyle dedi: 'Hayır, sizler için en üstün cihad, mebrur (kabul olunmuş) hac'dır', buyurdular." ¹¹⁴

-Tavâf'ın Sevabı

Atâ, İbn Ebî Rabâh: "Ka'be'yi tavaf ederken İbn Hişâm'ın kendisine şöyle bir soru yönelttiğini ve kendisinin de İbn Hişâm'a şöyle cevap verdiğini ifade etmiştir." İbn Hişâm: "Rükn-i Yemanî hakkında bilgi verir misin?" diye sordu. Atâ, ona dedi ki: "Ebu Hureyre'nin (r.a) rivayetine göre, Hiz. Peygamber şöyle demiştir: "Rükn-i Yemanî 70 bin meleğe emanet edilmiştir. Kim (onun yanında): 'Allah'ım senden af, dünya ve ahiret için afiyet diliyorum. Rabbimiz bize dünyada iyilik, ahirette de iyilik ver ve bizi cehennem azabından muhafaza et!' diyerek dua ederse melekler "âmin". derler." Atâ, Hacerü'l-esved'in bulunduğu köşeye geldiğinde: 'Ey Ebu Muhammed! Bu Hacerü'l Esved rüknü hakkında ne duydun?' dedi. Ata şu cevabı, verdi: "Ebu Hureyre (r.a) bana, Resûlullah'ın (s.a.v): 'Kim Hacerü'l-esvede yönelirse, şüphesiz Rahmân olan Allah'a yönelmiş olur', buyurduğunu anlattı." İbn Hişâm, Atâ'ya: "Ey Ebu Muhammed! Tavaf'ın fazileti konusunda ne işittiniz?" diye sordu. Ebu Hüreyre (r.a), bana Resûlullah Efendimizin: "Kim Beytullah'ı yedi sefer tavaf eder, tavaf sırasında konuşmayıp sadece Sübhanallah, velhâmdulillah ve lâilâhe illallah, vallahû ekber velâ havle velâ kuvvete illa billah, derse ondan on günah silinir ve on sevap yazılır, onun bu sebeple mertebesi on derece yükselir. Kim de tavaf sırasında konuşursa sadece ayaklarıyla rahmete girmiş olur, tıpkı ayaklarıyla suya dalanlar gibi." ¹¹⁵

3. Kelâm ve mezhepler tarihi'nde

¹¹³ el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh: Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, C. IV, s. 1448.

¹¹⁴ a.g.e., s. 1447.

¹¹⁵ Canan, a.g.e., C. XVII., s. 367-368.

Bu başlık altında, İslam bilimlerinden, kelâm ve mezhepler tarihi sahalarında ele alınan “iman” kavramından yola çıkarak “hac” ibadeti ile ilgili itikadî görüşleri bazı mezheplere göre analiz etmeye çalışacağız.

a. Genel olarak “iman” ve “hac”

aa. İmanın tanımı sorunu

Felsefi görüşten felsefi görüşe ve felsefeciden felsefeciye; itikadi mezhepten diğer bir itikadi mezhebe ve kelâmcıdan kelâmcıya değişen tanımlamalarla gelen iman kavramının ne olduğu problemine, kelâm ilmi de eskiden beri çareler sunmaya çalışmıştır.

el-Mâturîdî (v.333/ 944): “İman kalpteki soyut bilgiden ibaret değildir. Ma’rifet ise cehaletin zıddıdır. Marifet imanın karşılığı olsaydı, bilgisizliğin küfür, cahillerin kâfir ve âlimlerin de Mü’min olması lazımdı. Bu da imkân dâhilinde değildir.” demiştir. e-m-n (أمن) kökünden türeyen, if’al vezninde bir mastar olan iman, lüğatte; “bir kişinin söylediği sözü tasdik etmek, doğrulamak, söylediği şeyi kabul etmek, iç huzuru ile benimsemek, şüpheye mahal bırakmayacak şekilde kat’i olarak inanmak, içten ve kalpten inanmak” gibi manalara gelir. Terim manasına gelince, Ehl-i Sünnetin kelâm âlimleri, imanı: “Allah Teâlâ’dan getirdiği kesin olarak bilinen hükümler (zarûrât-ı diniyye) hususunda Hz. Peygamber’i (s.a.v) tasdik etmek, onun haber verdiği şeyleri tereddütsüz kabul edip bunların gerçek ve doğru olduğuna gönülden inanmaktır.” şeklinde tanımlamışlardır.¹¹⁶

1) Dilin fiili

İkrâr, imanı dil ile ifade etmek ve açığa vurmak anlamlarına gelir. Bu konuda Kerrâmîyye ve Mürchie mezhepleri, imanı “ İnanılması gereken hususları, kalbin tasdiki olmaksızın, dil ile ikrâr etmektir” şeklinde tanımlamışlardır. Bu görüşlerine, Hz. Peygamber Efendimizin, İslâm’a ilk girenlere karşı söylediği ve dünyevî hükümler açısından ele alınması gereken hadisi, delil olarak getirmişlerdir. Bu hadis-i şerifte Efendimiz: “ İnsanlar Allah’tan başka ilah yoktur. Muhammed onun elçisidir sözünü söyleyinceye

¹¹⁶ A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm’a Giriş*, 17. b., İstanbul: Ensar Yayınları, 2012, s. 36.

kadar onlarla savaşmaya emrolundum. Ne zaman bunu söylerlerse kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Ancak dini cezalar bundan müstesnadır. İç yüzlerini hesaba çekme ise Allah'a aittir.” demişlerdir. Hâlbuki bu hadis-i şerif, kelime-i şهادeti (imamı) diliyle ikrâr eden insana, can ve mal garantisinin verildiği ve kendisi ile savaşılmayacağını ifade etme anlamında söylenmiştir. Bu manayı ifade eden bir yorum yapılmadığı zaman, ‘münafıklar da gerçek anlamda mü’min’dirler’ gibi yanlış ve çarpık bir iman anlayışı ortaya çıkar. Nitekim Kur’ân’da (Hucurât 49/14; Münafikûn 63/1 ve Bakara 2/8) âyetlerinde bu açıkça ifade edilmiştir.¹¹⁷

2) Kalbin fiili

a) Kalbin ma’rifeti

Cehmiyye’ye göre iman, sadece kalpteki mârifet ve inanma ile ilgilidir. Dil ile ifade etme gerekliliği de söz konusu değildir. Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğuna göre ise, kalpteki inanç, dil ile ikrar edilmeden iman olarak geçerlilik hakkı elde edemez. Soyut bir bilme eylemi tek başına iman olarak kabul edilemez.¹¹⁸

O halde, “İman mârifetten ibarettir” cümlesi: “İman, - tasdike sevkeden bir mârifetin olması halinde - tasdikten ibarettir” anlamına gelir. İmanın mârifet şeklinde tanımlanması bu anlamdaki bağlantı ile ilgilidir. Bütün peygamberleri, kalben (zihnen) bilmediğimiz durumlarda bile onların tamamına inandığımız söz konusudur. Ya da bazı konularda, nedensiz bir şekilde bilgi sahibi olduğumuz durumları ise iman ile nitelendirmeyiz. Netice itibariyle, bu konudaki hareket noktası şu kuraldır: “Bir şeyi bilmeyen herkes onu tekzib (yalanlamak) etmek, bilen herkes de tasdik ile nitelendirilemez”. Fakat bilmek tasdik etmeye, cehalet ise yalanlamaya sebep olabilir. Bu sebep-müsebbeb ilişkisi göz önünde bulundurularak mârifeti tasdik, cehaleti de yalanlama şeklinde bir değerlendirme yapılmışsa da bu, gerçek anlamda bir değerlendirme değildir.¹¹⁹

b) Kalbin tasdiki

¹¹⁷ Kılavuz, a.g.e., s. 40-41.

¹¹⁸ en-Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid (ö. 508/1115), *Matürîdî Akaidi: Bahrû'l-Kelam Tercümesi*, trc. Ramazan Biçer, 1. b., İstanbul: Geleneksel Yayıncılık, 2010, s. 73.

¹¹⁹ el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî (ö. 333/944), *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu, 1. b., Ankara: İsam Yayınları, 2002, s. 495-496.

Eş'ariler ve Mâturîdî kelâmcılar, İmam Mâturîdî (v.333/ 944), Eş'ari (v.324/ 936), Cüveynî (v.478/ 1085), Bâkıllanî (v.403/ 1013), Gazâlî (v.505/ 1111), Ebü'l-Mu'în en-Nesefî (v.508/ 1115), Şehristânî (v.548/ 1153), ve Âmîdî (v.631/ 1233), gibi kelâmcılar'a göre iman, inanılması gereken konuları, kalbin tasdik etmesi demektir.¹²⁰ Bu kanaatlerine dayanak olarak bazı âyetler (Yûsuf, 12/17; Mâide 5/41; En'âm, 67/125; Nahl, 16/106; Hucur'ât, 49/14; Mücâdele, 58/22) ve bazı hadisler getirmişlerdir. Nitekim bir hadis-i şerifte, sahabeden Üsâme b. Zeyd (v. 54/674) bir savaş esnasında yakaladığı bir adamı "Lâ ilâhe illâllah" demesine rağmen öldürmüştür. Durumu, döndükten sonra Peygamberimize anlatınca, Efendimiz: "Öldürdüğün adam doğru mu söylüyor yalan mı söylüyor, kalbini yarıp baktın mı?" diyerek onu azarlamıştı. Efendimizin "kalbini yarıp baktın mı?" şeklindeki sözü imanın kalbin tasdiki olduğunu ifade etmektedir.¹²¹

3) Dilin ve kalbin fiili

Hanefî fıkıhçılardan, İmam Ebû Hanîfe (v.150/767) başta olmak üzere, Serahsî (v.490/1097), Pezdevî (v.482/1089) gibi âlimler, imanı: "inanılması gereken hususları kalbin tasdik etmesi ve dilin ikrar etmesidir" şeklinde tanımlamışlardır. İnsanlar yüreklerine muttali olamadıkları için, kişinin imanını dil ile ikrar durumunda, onun bu tasdikine göre kendisine muamelede bulunmaları gerekir. Hanefî mezhebinin "kavl-i meşhur" görüşüne göre imanın iki temel direği (rükün, parça, unsur) vardır. Birincisi, kalbin tasdiki; ikincisi ise, dilin ikrarıdır. Bu iki unsurdan birisinin eksik olması durumunda iman gerçekleşmiş olmaz. İman'ın, " kalb ile tasdik dil ile ikrar" olduğunu savunanlar, "iman dilin ikrarıdır" görüşünü savunanların delil olarak ileri sürdükleri hadis¹²² ile beraber, şu hadisi de dayanak olarak zikretmişlerdir: " Kalbinde buğday, arpa ve zerre miktarı iman olduğu halde, 'Allah'tan başka ilâh yoktur. Muhammed O'nun Resûlü'dür' diyen kimse cehennemden çıkar."¹²³

ab) Özel olarak amel-iman ilişkisi

¹²⁰ Kılavuz, a.g.e., s. 36.

¹²¹ Kılavuz, a.g.e., s. 36-38.

¹²² Buhârî, "Cihâd",102; "İman", 17.

¹²³ Kılavuz, a.g.e., s. 41-42.

“Hâriciyye”, “Mu’tezile”,¹²⁴ “Zeydiyye” gibi bazı mezhepler; İmam Mâlik (v.179/795), Şafii (v.204/819), Evzaî (v.157/774), Ahmed b. Hanbel (v.241/855), İbn Hazm (v.456/1064), İbn Teymiyye (v.728/1328) gibi âlimler ve muhaddisler: “İmanın kalb ile tasdik, dil ile ikrâr ve İslâm’ın esasları olan farzları yerine getirmektir” demişlerdir. Fakat selef âlimleri ve hadis uleması, ameli, imanın bir parçası saymışlarsa da kalbinde iman taşıyan, bunu dili ile ifade eden ve kibleye yönelen kişileri iman dairesinde telakki etmişlerdir. İşledikleri günahlar sebebiyle, onları kâfir saymamış; sadece günahkâr mü’min olduklarını kabul etmişlerdir. Hâricîler ise, imanın üç rüknünden biri olarak saydıkları ameli, terkedenleri kâfir olarak yorumlarken, Mu’tezile ve Zeydiyye ise, iman ile küfür arasında bulunan ve fâsik denilen mertebede olduklarını kabul edip onları Mü’min olarak değil de fâsik olarak isimlendirmişlerdir. Hatta Mu’tezile ve Zeydiyye mezhepleri, fâsik’ın tevbe etmeden ölmesi halinde, kâfir olarak müebbed cehennemliklerden olacağını, söylemişlerdir.¹²⁵

b. Özel olarak “hac”

Kelâm ilminin bir problemi olarak tartışılan “iman-amel bütünlüğü”, İslam’da fırkaların birbirinden ayrıldığı ana noktaların oluşmasına sebep olmuştur. Söz konusu tartışma, doğal olarak iman-ibadet ilişkisine farklı bakış açıları getirince, ibadete yüklenen misyonda ve fıkhi hükümlerde ayrışmalar meydana geldi. Bizler bu başlık altında bazı fırkaların ibadete “hac ibadeti” özelindeki bakış açısını kısaca incelemeye çalışacağız.

ba. Ehl-i Sünnet

Hac, ilgili şartlar göz önünde bulundurularak ömürde bir kere olmak üzere, kadın-erkek bütün Müslümanlara farzdır. Farziyeti Kitap¹²⁶, Sünnet ve İcmâ ile sâbittir. Sünnetteki delili: “İslâm beş temel esas üzerine bina edilmiştir: Allah’tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed (s.a.v.)’in Allah’ın elçisi olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek, ramazan orucunu tutmak ve yoluna gücü yetenlerin haccetmesi”,¹²⁷ “Ey insanlar! Allah size haccı farz kıldı, haccediniz”¹²⁸ şeklinde rivayet edilen hadislerdir. Hadiste zikredilen beş esastan birisini inkâr eden dinden çıkar. İcmâ deliline

¹²⁴ Ahmet Lütfi Kazancı, *İslâm Akâidi*, 4.b., İstanbul: Marifet Yayınları, 1997, s. 28.

¹²⁵ Kılavuz, a.g.e., s. 42-43.

¹²⁶ Âl-i İmrân, 3/97.

¹²⁷ Buhârî, “İmân”, 2; Müslim, “İmân”, 5.

¹²⁸ Müslim, “Hac”, 412.

gelince İslâm ümmeti, haccın farz olduğu konusunda ihtilafa düşmemiş aksine bu konuda net bir görüş birliği sağlamıştır. Bu farziyyeti inkâr eden kişi ise kâfir olur.¹²⁹

Peygamber (s.a.v.)'in şu hadis-i şerifi de haccın farz olduğuna delil olarak getirilmiştir: “Gücü yetenlerin Beytullah'ta hac yapmaları Allah'ın kulları üzerinde bir hakkıdır.”¹³⁰ âyeti indiği zaman oradaki sahabe “Ey Allah'ın Resûlü! Her sene mi (hac yapmamız gerekir)?” dediler. Resûlullah (s.a.s) sustu. Onlar tekrar; “Her sene mi (hac yapmalıyız)? diye sorunca Efendimiz: “Eğer, ‘evet’ dersem üzerinize farz olur (fazla sormayın).”¹³¹ diyerek haccın sadece ömürde bir kere farz olduğunu ifade etmişlerdir.

bb. Ehl-i Bid'at

Akîde alanında, Hz. Peygamberin ve sahabenin takip ettiği yolu terkederek bi'dat ehl-i olmuş gruplardır. Bid'at ise sünnetin zıddı manasına gelir.¹³² Biz bu başlık altında bu fırkalardan bazılarının (Şiilik, Haricilik ve Mu'tezile) ibadetlere dair kelâmî görüşlerini ve “hac ibadeti” ile ilgili görüşlerini genel hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

1) Şiilere göre

Genel olarak Hz. Ali taraftarlarına verilen bir isimdir. İmamet'in seçim ile belirlenebilecek bir durum olmadığını, bunun bir usul konusunu olduğuna inanırlar. Şia'nın genel olarak üzerinde ittifak ettikleri konu, dinin, bir kişiye olan itaat ve bağlılık durumudur. Bu mantık onların bir kısmını; namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerde te'vile sürüklemiştir. Böylece onlar: “imama kesin itaat gerçekleştiikten sonra, şer'î ritüeller terk edilebilir” gibi sapkın bir düşüncüyü savunmuşlardır. Beş fırkaya ayrılan Şiâ; “Zeydiyye, Keysâniyye, İmâmiyye, İsmâiliyye, Gulat (aşırıya gidenler)” fırkalarının bir kısmı Ehl-i sünnete yönelirken, diğer bir kısmı Mu'tezile'ye meyletmiş, bazı fırkalar da müşebbiheye meyletmişlerdir.¹³³

Goldziher ise şunu iddia etmektedir: Şiilerle Sünniler arasındaki hukuk ve ritüel gibi alanlardaki fark, öz ile ilgili bir farklılık değildir. Bilakis Hanefiler ile Şafiiler ya da diğer Ehl-i sünnet mezhepleri arasındaki ayrılma noktaları gibi telakki edilebilir. Hatta

¹²⁹ Mehmet Keskin, *Dört Mezhebe Göre İslâm İlmihali (İbadetler – Helâller – Haramlar): Hac ve Umre Bahisleri*, 1. b., İstanbul: Çağrı Yayınları, 2012, s. 813.

¹³⁰ Âl-i İmrân, 3/97.

¹³¹ Müslim, “Hac”, 412.

¹³² Kılavuz, a.g.e., s. 449.

¹³³ eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcuddin Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed (v.548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, trc. Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008, s. 135.

Şiiiler ile Şafiiler arasında farklar bulunmakla beraber ritüellerindeki tarz itibariyle birbirlerine çok benzerler.¹³⁴

Dürzîlerde, gerçek Mü'min'liği elde edenin ibadetlerle bir ilgisinin kalmadığı, daha doğrusu, onun ibadet etmesine gerek kalmadığı fikri ön plandadır. İsmailiyye içerisinde gelişip büyüyen ve tamamıyla aşırı ve yaklaşımlar benimsemiş olan Dürzîler, Fâtîmî Halifesi Hâkim Biemrillâh'ı, ilâh olarak görmüş; hesap, cennet, cehennem gibi âhiret ile alakalı inançların bu dünyaya ait olduklarını iddia etmiş; namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetleri nasların zâhirinden çok uzak yorumlara tabi tutarak ortadan kaldırmışlardır. Yine bunların dışında, İsnâaşeriyye bünyesinde, ilk dönemlerde Nusayriyye ismiyle ortaya çıkan ve şimdiye dek varlığını sürdürmüş olan bu galî fırka, Allah'ın Hz. Ali'ye hulûl ettiğini ifade etmiş, tenâsühü kabul etmiş, İsmâiliyye gibi, temel ibadetleri (namaz, hac, oruç v.b) çok farklı yorumlara tabi tutarak asıl mecrasından saptırmışlardır.¹³⁵

Fakat Caferilik gibi mezheplerin usul uleması, bilginin; Kitap, Sünnet, İcma' ve akıl yolu ile elde edildiğini¹³⁶ yine Caferilerde haccın İslam'ın ana esaslarından sayıldığını, kul için çok önemli bir vazife olduğunu ifade ederler.¹³⁷ Şii kaynaklarda, Ebu Muhammed el-Ferra şöyle rivayet etmiştir; İmam Cafer es-Sadık'ın şöyle dediğini duydum: "Resulullah (s.a.v) şöyle buyurdu: 'Hac ve umreyi art arda yapın. Çünkü bu ikisi (hac ve umre) körüğün demirin tufalını (süprüntü, artık) yok etmesi gibi onlarda fakirlik ve günahı giderirler.'¹³⁸

2) Hâriciler'e göre

Toplulukların ortak bir görüş sergileyerek seçtiği ve doğru (hak) yoldan sapmayan devlet başkanına karşı isyan bayrağını çeken herkes "hârici" olarak adlandırılır. Karşı çıkılan imamın, sahabenin yaşadığı dönemde veya onlardan hemen sonra gelen tabiîn ya da daha sonraki dönemlerde gelmiş olması bu durumu değiştirmemektedir.¹³⁹

Hâriciler belli başlı gruplara ayrılmışlardır. Bunlar: Ezârika, Muhakkime, Necedât, Beyhesiyye, Acârîde, Seâlibe ve İbaziyye gibi fırkalar. Söz konusu fırkaların

¹³⁴ Ignaz Goldziher (1850/1921), *İslâm'da Fıkıh ve Akaid*, trc. İlhan Başgöz, Ankara: Ardıç Yayınları, 2004, s. 267.

¹³⁵ İlyas Üzüm, "Şîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. XXXIX, s. 119.

¹³⁶ Mehmet Keskin, *Caferî İlmihali*, 2. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 2002, s. 19.

¹³⁷ Keskin, *Caferî İlmihali*, s. 352.

¹³⁸ a.g.e., s. 353.

¹³⁹ eş-Şehristânî, a.g.e., s. 109.

ortak ana fikirleri, Osman ve Ali'den ilişkilerini kesmeleri (teberri)'dir. Bu uzaklaşmayı, ibadetler ve iyilikler için sanki birer ihlâs ve samimiyet vesilesi olarak telakki ederler. Yine imamın sünnete muhalif hareket etmesi durumunda, başkaldırmayı (isyan) kendileri için bir hak olarak görürler.¹⁴⁰

Hâricilerden Necedât'a göre, haramlığı ile ilgili, ümmetin ortak kanaat taşıdığı bir günahı işleyen kimse, kâfir-müşrik olduğunu kabul etmiştir. Fakat ümmetin, haramlığı hususunda ihtilafa düştüğü bir günahı işleyen ise, ne kâfir ne de müşrik olur. İbâdiyye'ye göre ise; hakkında bir müeyyide (ceza) bulunan günahı işleyen kişi, yüce ve kudretli Allah'ı bilmesi durumunda, şirk küfrüyle değil, nimete karşı yapılan küfür (küfran-ı nimet) anlamında kâfir olur.¹⁴¹

Haricilerden Sufriyye'ye göre ise, işlenmesi halinde yaptırım gerektiren zina, haksız yere adam öldürme, hırsızlık ve iftirada bulunma gibi günahları işleyenler, sadece zina eden, katil, hırsız ya da müfteri şeklinde isimlendirilir. Bu kişiler ne kâfir ne de müşrik olurlar. Ama eğer bir kimse, hakkında bir cezanın terettüb etmediği; namaz, oruç ve doğal olarak hac gibi ibadetleri terketme günahını işlerse, bu küfür olur faili de kâfir olur.¹⁴²

3) Mu'tezile'ye göre

Kaderiyye, Adliyye ve Ashabu'l-adl olarak isimlendirilen¹⁴³ ve “ayrılan, uzaklaşan, bir tarafa çekilenler” manalarına gelen Mu'tezile, “büyük günah işleyen kişilerin, küfür ile iman arasında bir yerde olduğunu iddia eden ve Hasan-ı basrının (v.110/728) ders halkasından ayrılan Vâsıl b. Ata (v.131/748) ile O'na tabi olan kişilerin oluşturduğu akılcı mezhebin adıdır. Günümüzde Mu'tezile müstakil bir mezhep olarak bulunmasa dahi, fikirleri özellikle Şîa'da olmak üzere ve bazı diğer mezheplerde yaşamaya devam etmektedir.”¹⁴⁴Mu'tezile, itikadi anlamda yukarıda bahsettiğimiz görüşleri savunsa da, amelde genellikle Hanefî Mezhebi'ne bağlıdır.¹⁴⁵

el-Kabi, “Makalât” adlı kitabında şu görüşü savunmaktadır: “ Bütün bilgiler tabiatlardır (tabiî olan şeyler). Bununla beraber o şeyler de kulların seçim hakkı bulunma-

¹⁴⁰ eş-Şehristânî, a.g.e., s. 110.

¹⁴¹ el-Bağdâdî Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî (ö. 429/1037-38), *Mezhepler Arasındaki Farklar(el-Fark Beyne'l-Fırak)*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, 1. b.,Ankara: T.D.V Yayınları, 1991, s. 65.

¹⁴² el-Bağdâdî, a.g.e., s. 85.

¹⁴³ eş-Şehristânî, a.g.e., s. 57.

¹⁴⁴ Kılavuz, a.g.e., s. 449-450.

¹⁴⁵ a.g.e., s. 451.

dığı fiilidir.” O’nun iddiasına göre ibadetler ve yasaklar kesbî (kazanılmış) olmadığı için namaz kılma, hacca gitme, oruç tutma eylemi gerçekleşmiş olmaz. Ya da günahlardan; zinâ, hırsızlık yapan veya adam öldüren biri, aslında bu eylemleri yapmamıştır. Çünkü bunlar iradenin dışında olan şeylerdir. Nazzam’a göre, Hz. Ömer, mut’a nikâhını hacda iken yasaklamış ve azadlı kölelerle, Arap kadınlarının evlenmelerini de haram saymıştır.¹⁴⁶

Mu’tezilî gruplardan Behşemiyye’ye göre, gasbedilerek (zorla almak) alınan bir su ile temizlik yapmanın caiz olduğunu ama zor kullanılarak alınan bir toprak olursa, bu toprağın üzerinde namazın kılınamayacağını ifade etmiştir. Bu görüşünü de “temizliğin (taharet) vacib olmadığı ile ilgili tezini delillendirmek için, başkasının onu temizlemesinin doğru olduğu ve karşılığını alacağını ileri sürmüştür. Behşemiyye, bu görüşün kapsamına haccı da alarak şöyle demiştir: “Hacda vakfe, tavaf ve sa’y vacib değildir. Çünkü bunların hepsini de bir şeye binerek yaparsa, yine yerine getirmiş olabilir.” Bu mantığa göre, zekât, keffaret ve adakların da ödenmesi vacib değildir. Çünkü vekili, bu konularda onun için vekalette bulunabilir. Bu ise, Allah’ın şeriatındaki hükümlerin rafa kaldırılması anlamına gelir.¹⁴⁷

4. Fıkıh ’ta

Hac kavramı, tazim edilene yönelik ve tazim edileni ziyaret demektir. Terim olarak ise: “Belli fiillerle, ma’lum vakitte Beytullah’a yönelmek ve onu ziyaret etmektir.” Hac ve umre, İslam’da esas ibadetlerdendir. Bizler bu başlık altında hac ibadeti- nin fikhî boyutunu yüzeysel olarak aktarmaya çalışacağız.

a. Meşruîyyeti

Hac ibadeti zamanı şevval, zilkade aylarıyla zilhicce ayının ilk on günüdür. Bu mevsimden önce ihrama girmek caiz olmakla beraber mekruh görülmüştür.¹⁴⁸

Hac ibadeti, hicretin dokuzuncu senesinde farz kılınmış olup, farziyyeti kitap, sünnet ve icmâ ile sabit olmuştur. İlk müracaat kaynağımız olan Kur’an-ı Kerim’de Yüce Allah’ın:

¹⁴⁶ el-Bağdâdî, a.g.e., s. 108.

¹⁴⁷ a.g.e., s. 144.

¹⁴⁸ el-Mevsilî Ebü’l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd (ö. 683/1284), *El-İhtiyar Metn-i el-muhtar li’l-Fetva*, trc. Celâl Yeniçeri, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1978, s. 68.

“وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيْلًا”

“Yolculuğuna g¼c¼ yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar ¼zerinde bir hakkıdır.”¹⁴⁹ buyruğuyla farz kılınmıştır.

Hac ibadetinin farz olduğunu bildiren hadisi şeriflerden; isl¼m'ın beş temel ¼zerine kurulduğundan bahseden ve bunlardan birinin de “hac yapmak” olduđu¹⁵⁰, hadisini “İslam'da hac” başlığı altında daha ¼nce vermiştik. Yine Efendimiz, “Ey insanlar! Allah size haccı farz kılmuştur, haccediniz”¹⁵¹ buyurarak, haccın farz olduğunu ifade etmişlerdir.

Nitekim başka bir hadis'te, bir g¼n vahiy getiren melek (Cebrail) şoyle dedi: “Ey Muhammed bana İslam hakkında bilgi verir misin? Hz. Muhammed de (s.a.v): “İslam, Allah'tan başka bir ilah olmadığına, Muhammedin Allah'ın Resul¼ olduğuna şahitlik etmen, namazı dosdoğru kılman, zek¼t¼ vermen, Ramazan orucunu tutman, yoluna g¼c¼ yetirebilirsen hac yapmandır” diye cevap verince, bunun ¼zerine Cebrail de صَدَقْتُ : “Doğru s¼yledin”, demiştir.¹⁵²

Haccın farziyyeti noktasında, M¼sl¼manlar arasında herhangi bir ihtilaf olmamıştır. Dolayısıyla bu konuda ¼mmet icma' etmiştir.¹⁵³ Umre ise, Hanefilere g¼re s¼nnet iken, şafilere g¼re, ¼m¼rde bir defa, hac gibi farzdır.¹⁵⁴

M¼fessirler, hac ibadetini yerine getirme şartlarını taşıyan kimseye, “haccın hemen mi yoksa daha sonraki bir zaman i¼in mi farz kılındığı?” konusunda ihtilaf etmişlerdir. Ebu Hayyan, “istita¼t” şartı sağlandığında farz olduğunu ifade etmekle beraber, İbn Abdilberin şu g¼r¼ř¼n¼ de aktarmıştır:” Kendisine hac ve namaz farz olan kişiler haccı veya namazlarını te'hir ettiklerinde, İslam ¼limleri, onları fasıklıkla su¼-

¹⁴⁹ Ål-i İmr¼n, 3/97.

¹⁵⁰ Buhari, “İman”, 2; M¼slim, “İman”, 5.

¹⁵¹ M¼slim, “Hac”, 412.

¹⁵² Buhari, “İman”, 37; M¼slim, “İman”, 1-5.

¹⁵³ Mehmet Keskin, Halil Altuntaş, İsmail Karag¼z , *Hac İlmihali*, 7. B., Ankara, D.İ.B Yayınları, 2009, s. 24-25.

¹⁵⁴ İmam Tah¼v¼ (¼. 321/933), *Mukayeseli Hanef¼ Fıkhı: Tah¼v¼ Muhtasarı*, ¼ev. Soner Duman, ed. Faik Ak¼aog¼lu, İstanbul: Beka Yayıncılık, 2013, s.140.

lamamışlardır. Bu da haccın geciktirilerek yapılabileceğinin cevâzına delalet etmektedir.”¹⁵⁵

b. Farzları

Burada Haccın ‘farzları’ şeklinde bir tabirin kullanılması şart ve rükne şamil olması nedeniyledir.

Haccın farzları üçtür: 1. İhram: Başlangıç itibariyle şarttır. Sonu itibariyle ise farz olur.

2. Arafat vakfesi: Vakfe süresi içerisinde Arafat’ta durmaktır.

3. Ziyaret tavafının çoğudur. ¹⁵⁶

“**Farz**”, kesin ve bağlayıcı bir şekilde yapılması talep edilen eylem ve ameller demektir.

“**Vacip**”, kesin bir delil olmaksızın yapılması talep edilen eylem ve amellerdir. Farz olsun vacip olsun ikisinin de yapılması gerekmektedir.

“**Şart**”, hükmün kendisinin, şartın varlığına bağlı olduğu, yani şart bulunmazsa hüküm olmaz, fakat şart bulunursa hükmün bulunma zorunluluğu yoktur. Mesela namazın eda edilmesi için abdest şarttır. Fakat abdestli olmak namaz kılmayı gerektirmez. Yine, ihram haccın şartlarındandır. İhram olmadan hac olmaz. Fakat ihramın giyilmesi haccın edasını mecbur kılmaz.¹⁵⁷

Bursevî, yerine getirilmesi ile ihramdan çıkmanın mümkün olduğu şeyler “haccın rüknü”, yerine getirilmediği takdirde, kurban kesmeyle telafi edilecek şeyler

¹⁵⁵ Mustafa Özel, *Kur'an-ı Kerim'de Hac*, 1. b., İstanbul: Kayıhan Yay., 2011, s. 93-94.

¹⁵⁶ İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilaziz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836), *Reddü'l-Muhtar Ale'd-Dürrü'l-Muhtar*, I-XVI, trc. Ahmed Davudoğlu, C. IV, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1985, s. 439.

¹⁵⁷ Mehmet Keskin, Halil Altuntaş, İsmail Karagöz , a.g.e., s. 45.

de “haccın vacipleri”, yerine getirilmedikleri zaman, bir telafî gerektirmeyen görevler ise “haccın sünnetleri” dir, demektedir.¹⁵⁸

c. Şartları

ca.Vücubu'nun

Hem mali, hem bedeni ibadetlerden olan hac ibadeti;

1. Müslüman olmak
2. Akıllı olmak (delinin hac mükellefiyeti yoktur)
3. Bülûğ (ergenlik) çağına ulaşmak
4. Hür olmak
5. Haccın Farz olduğunu bilmek: Bu şart Müslüman olmayan ülkelerde İslam dinine girenler için geçerli bir şarttır. İslam beldelerinde yaşayan Müslüman için böyle bir şart söz konusu değildir.
6. Asli ihtiyaçlarının dışında, hacca gidip gelinceye kadar, kendisinin ve aile fertlerinin geçinebileceği kadar mala sahip olmak
7. Hac yolculuğu için lazım olan binek veya o bineğin ücreti ve diğer yol masraflarını ödeyecek kadar parasının olması.
8. Haccı yapabilecek zamana kavuşmak¹⁵⁹

Hacca güç yetirme (istitaat) kavramı ise farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu farklı yorumların bağlamında;

- 1) Mübaşeret: Kendisinin bizatihi hac yapma imkânına ulaşması durumu, bu da yukarıda zikredilen; yol güvenliği, mali durumun elverişliliği, şiddetli meşakkat çekmeden gidip gelebilmesi vb. şartlardır.
- 2) Başkası tarafından hac yapma veya yaptırma imkânı bulabilmesi. Bu durumda, “hac yapmadan ölen birisinin bıraktığı maldan haccın yaptırılması vaciptir”, şeklinde ele alanlar da olmuştur.¹⁶⁰

¹⁵⁸ el-Bursevî, İsmâil Hakkı (v.1137/1725), *Tefsîru Ruhu'l-Beyân (Rûhu'l-Beyan Tefsiri: Tam Metin Terçüme)*, I-XVIII, trc-thk. Ömer Faruk Hilmi, İstanbul: Osmanlı Yayınevi, t.y., C. II, s. 416.

¹⁵⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerimin Türkçe Meâli Alisi ve Tefsiri*, I-VIII, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991, C.I, s. 195; Lütfi Şentürk, Seyfettin Yazıcı, *İslam İlmihali*, 27. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 2016, s. 308.

¹⁶⁰ Abdülbari POLAT, *(Sualli-Cevaplı) Şafi'i ve Hanefî Görüşlerine Göre Büyük İslam İlmihali*, 5. b., İstanbul: Enes Basın Yayın ve Matbaacılık, 2011, s. 346-347.

Yine “istitâat” Hanefî, Şafî ve Hanbelî mezheplerine göre, hac ibadeti ile yükümlü sayılabilmek için - mekke ve civarında yaşayanlar dışında - uzak diyarlardan gelen Müslümanların, sosyal seviyelerine uygun vasıtalar ile sefere çıkacak maddi durumlarının olması gerekmektedir. Ancak Malikîler, yürüyerek hacca gidebilecek derecede sağlıklı kimse, diğer üç mezhepte şart koşulan vasıtalara sahip olmazsa bile kendisine hac vacip olur.¹⁶¹

İmam Tahâvî'ye göre, bir kişi binek hayvanı üzerinde duracak durumda değil ise ya da ayakları felçli olduğundan yürüme imkânından mahrum ise, kendisinden yükümlülük kalkar. Fakat yeterli derecede mal sahibi ise yerine başkasını vekil olarak gönderir. Söz konusu hastalıkların bir ömür boyu sürmesi halinde vekilin yaptığı hac geçerlidir. Şayet sonradan iyileşir de böylece hacca güç yetiren bir yükümlü vafına kavuşursa kendisinin bizzat tekrardan haccını yapması lazım gelir.¹⁶²

cb. Edası'nın

Haccın edasının kişiye farz olması için gereken şartlara ‘haccın edasının şartları’ denir.

1) **Sağlıklı olmak:** İmam Ebû Hanife ile İmam Mâlik, bu şartı vücûb şartları arasında zikrettikleri için, onlara göre hasta olanların yerlerine vekil göndermesine de gerek yoktur. İmam Muhammed, Ebû Yusuf, Şafî ve Hanbelî hukukçular ise, yükümlülük şartlarının gerçekleşmesi durumunda, haccetme engeli bulunanların (hastalık, sakatlık vb.) yerlerine vekil göndermeleri ya da vasiyet etmeleri yoluna gidebilirler.

2) **Yol Güvenliği:** Hanefi ve Hanbelî mezheplerinin, fetvaya esas görüşüne göre eda şartı iken; Mâlikî ve Hanbelîler ise bu şartı, istitâat kavramına yükledikleri anlam ile yükümlülük şartlarından saymışlardır.

3) **Ârızî Bir Engelin Olmaması:** Hapse girme, yurt dışına çıkma gibi durumların hac mevsimine tevafuk etmesi durumunda eda mesuliyeti gerçekleşmez.

4) **Kadınlara has bazı şartlar:** Hanefî mezhebine göre, eğer bir kadının kendisi ile beraber hacca gidebilecek bir mahremi varsa, bu kadına erkeklere farz olduğu gibi hac farz olur. Aksi takdirde bir kadının hac yolculuğuna mahremi olmadan çıkma-

¹⁶¹ Salim Öğüt, “Hac”, *İslâm'da İnanç İbadet Ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, I-V, ed. İbrahim Kâfi Dönmez, İstanbul: M.Ü.İ.F.A.V Yayınları, 2006, C. II, s. 620.

¹⁶² et-Tahâvî, a.g.e., s. 139.

sı caiz değildir.¹⁶³ Aynı zamanda bir kadının yanında hac yolculuğuna çıkabilecek bir mahremi de varsa kocası tarafından engellenmesi caiz değildir. Çünkü bu denli mühim bir ibadetin eda edilmesi kocanın hakları konusundaki bağlayıcılığa üstün gelir.¹⁶⁴

d. Vacipleri

Hanefî Mezhebine göre

- a. Sa'y yapmak
- b. Müzdelife'de vakfede bulunmak
- c. Şeytanın taşlanması
- d. Saçların tıraş edilmesi yahut kısaltılması
- e. Veda tavafının yapılması

Şâfiî ve Hanbelî Mezhebine göre

- a. İhrama mikat yerlerinden girmek
- b. Cemrelere taş atılması
- c. Müzdelife vakfesinde bulunmak
- d. Bayramın 1, 2 ve 3. günlerinde Mina'da geceleme
- e. Veda tavafını gerçekleştirmek

Malikî Mezhebine göre

- a. Telbiye getirmek
- b. Müzdelifede geceleme
- c. Tıraş olmak veya saçları kısaltmak
- d. Teşrik günlerinde Mina'da geceleme¹⁶⁵

Haccın vacipleri bağlamında zikrettiğimiz mezheplerin, görüşlerine dikkatlice baktığımızda gördüğümüz bazı ana farklılıklar şunlardır: Sa'y yapmak, Hanefi mezhebinde vacip iken Şafii ve Hanbelî mezhebinde farzdır. Yine saçların tıraş edilmesi veya kısaltılması, Hanefilerde vacip iken; Şafiilerde ise farz olduğu görülür.

e. Sünnetleri

¹⁶³ et-Tahâvî, a.g.e., s.139.

¹⁶⁴ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 432.

¹⁶⁵ Mehmet Keskin, Halil Altuntaş, İsmail Karagöz , a.g.e., s. 48-49.

Genel itibariyle farz ve vaciplerin dışında kalan ibadetler sünnet olarak ifade edilir. Haccın birçok sünnetleri vardır. Belli başlı olanları ise şunlardır:

- a. Yıkanarak ihrama girmek.
- b. İhramın yeni ve beyaz renkte, dikişsiz izar ve rida şeklinde olması.
- c. İhram sünneti olarak iki rekat namaz kılmak.
- d. İhramlı iken çokça telbiye getirmek.
- e. Mekke dışından gelenlerin, hac mevsiminde olmasalar dahi kudüm (varış) tavafı yapması.
- f. Mekkeli olmayanların, kendileri için nafile namazdan daha faziletli olan tavafı, çokça yapmaları.
- g. Hac ibadeti ile ilgili menasiklerin nasıl yapılacağını anlatmak için, zilhiccenin yedinci günü öğleden sonra mekke’de hutbe okumak.
- h. Zilhiccenin sekizinci günü olan terviye günü, güneş doğduktan sonra Mekke’den Mina’ya varmak ve orada geceleme.
- ı. Zilhiccenin dokuzuncu günü güneşin doğuşundan sonra Mina’dan ayrılıp Arafat’a gitmek.
- i. Mümkün olduğu kadar huşu’ ve yalvarış halinde olmak ve çokça dua etmeye gayret etmektir.¹⁶⁶

f. Çeşitleri

1) Kırân haccı

Kırân, hac ve umre niyeti ile ihrama girerek ya da umre ihramına girdikten sonra ilgili menasikleri gerçekleştirmeden önce, hac ihramına girme suretiyle yapılan hac çe-

¹⁶⁶ eş-Şürünbülâli, Ebû'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Ali el-Vefâi el-Mısri (ö. 1069/1659), *El Miftah Şerh-i Nur-ül İzah*, trc. Abdullah Aydın, 7. b., İstanbul: Aydın Yayınevi, 1970, s. 167-168.

şididir. Arapların “kâraneş-şey’e ileş-şey’i”: bir şeyi bir şeye yaklaştırma manasına gelen, sözlerinden hareketle bu ismi almıştır.¹⁶⁷

Temettu’ haccında olduğu gibi, Kırân haccı da sadece “âfâkiler”e özgü bir durumdur. Harem bölgesinde oturanlar kırân haccı yapamazlar.¹⁶⁸

2) Temettu’ haccı

Kişinin, ailesine tam manasıyla dönmeden (ilmam-ı sahih), hac ve umrenin tek yolculukta, kolaylıkla eda edilmesi şeklinde tanımlanabilir.¹⁶⁹

Sözlükte, “yararlanma” manasına gelen “temettu’ haccı, şu şekilde yerine getirilir: Hacı adayı, mikât sınırında, umre niyeti ile ihrama girer. Mekke’ye varıp umre tavafı yapar ve telbiyeyi de tavaf yapmaya başladıktan sonra keser; sonra “sa’y yaparak tıraş olur ve böylece umre ihramından çıkar.”¹⁷⁰

3)İfrad haccı

Bir hac mevsimi için olmak üzere, umre yapmadan sadece haccın yapıldığı hac çeşididir. Âfâkiler, mikat sınırlarında; harem veya hıll bölgesinde ikamet edenler ise buldukları yerde hacca niyet ederek ihrama girerler. Daha sonra Kâbe’ye gelip kudüm tavafını yaparlar. Arzu ettikleri halde, bu tavaftan sonra haccın Sa’yini de yerine getirebilirler. Terviye günü gelince diğer iki hac çeşidindeki gibi Arafat’a çıkıp, bilahare oradan da Müzdelife vakfesi yaparlar. Geriye kalan ritüelleri, diğer hac kısımlarında olduğu gibi eda ederler.¹⁷¹

-En Faziletli hac çeşidi

Hac çeşitlerinden, “En faziletli olanı hangisi?” sorusunun cevabına gelince bu mezhepler arasında ihtilafıdır. Hanefî mezhebinde en faziletli hac kırân haccıdır. Çünkü Kırân haccında ibadet süreklidir ve hac ile umrenin beraber eda edilişi söz konusudur. Bu yorumu, oruç ile itikâfın beraber eda edilişinde ya da Allah yolunda nöbet tutma ile gece ibadetinin beraber yapılması durumunda faziletinin artmasına kıyasla yapmışlardır. Ondandır da temettu’ haccı gelir. Fakat Şafiilere göre ifrad haccı kırân haccından

¹⁶⁷ Serahsî, Şemsü’l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (v. 1090), *Mebûât: 1000 Yılın İslam Fıkhi Temel Eseri Deliller ve Hükümler*, I-XXX, trc.-tas. İbrahim Kutlay, vd., ed. Mustafa Cevat Akşit, İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008, C. IV, s. 51.

¹⁶⁸ Keskin, Altuntaş, Karagöz, *Hac İlmihali*, s. 187.

¹⁶⁹ Serahsî, a.g.e., s. 51.

¹⁷⁰ Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fıkhü’l-İslâmî ve Edilletuh*, I-XI, 2. b., Dimaşk: Darul-Fikr, 2006/1427, C IV, s. 2281.

¹⁷¹ Keskin, Altuntaş, Karagöz, *Hac İlmihali*, s. 189.

daha faziletlidir. İmam Malik ise temettü haccının kırân'dan daha faziletli olduğunu savunmuştur.¹⁷²

Hanefiler Kıran haccının faziletine şu hadisi de delil olarak getirmişlerdir: “Ben Akîk'te bulunduğum sırada Rabbimden bir melek geldi. Bu mübarek vadi içinde iki rekât namaz kılmamı ve lebbeyk sözünü söylememi istedi.”¹⁷³

5. Tasavvuf'ta

Bu başlık altında sufilerin, ibadete, özel olarak da “hac” ibadetine bakış açılarını, zâhir ile bâtın arasındaki ilişkide, bâtın'ın ve ihlâsın onlar için ne anlama geldiğini genel hatlarıyla irdelemeye çalışacağız.

a. Genel olarak “ibadet” kavramı

Tasavvuf yolunda nefs-i bir çaba içerisinde olanlara, bu yolu benimseyenlere eh-li tasavvuf,¹⁷⁴ mutasavvıf, mürid denir. Bu mücadeleyi başarıyla tamamlayarak, kemale erenlere de sûfi denir.¹⁷⁵ “İslâm'ın, zâhir ve bâtın hükümleri çerçevesinde yaşanan mânevî ve derunî hayat tarzı” olarak tanımlanan tasavvuf kavramının, nasıl türetildiği konusu üzerinde ise - birkaç müellif hariç –çok fazla durulmamıştır. Bu müelliflerden birisi olan Ebû Nuaym el-İsfahânî (v.430/1038) tasavvufun, safâ ve vefâ kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluştuğunu, bununla beraber zahitlerin yedikleri “sufâne” adındaki çöl bitkisinden, kendilerini Kâbe hizmetine adanmış “Sûfe” kabilesinin isminden veya mütevazıların giyeceği olarak algılandığı için gurura sevketmeyen sûftan (yün elbise) türetildiğini ifade eder.¹⁷⁶

Yine Ebubekir kettani'ye göre; “Tasavvuf, ahlâk demektir. Kim senin iyi ahlâkını geliştirirse arınmışlığını artırmış, yani seni daha temiz ve daha saf yapmış

¹⁷² Serahsî, a.g.e., s. 51.

¹⁷³ Buhârî, “Hac”, 16.

¹⁷⁴ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. XL, s. 119.

¹⁷⁵ Reşat Öngören, “Sûfi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. XXXVII, s. 471.

¹⁷⁶ Öngören, “Tasavvuf”, C. XL, s. 119.

olur.”¹⁷⁷ Bu bağlamda sufilerde ibadetler ahlaki güzelleştirmeyi hedefleyen eylemler olarak ön plana çıkmaktadır.

Sûfîler mezheplerin ihtilafa düştükleri konularda, en sağlam ve takvaya en uygun olan görüşe göre hareket ederler. Mümkün mertebe, mezheplerin ittifak ettikleri noktalara göre ibadetlerini eda ederler. Namazın ilk vaktinde eda edilmesi hususunda ittifak halindedirler. Sufiler, bir ibadetin zimmette farz olduğu ilk anda yerine getirilmesi gerektiği kanaatindedirler. Herhangi bir özür durumu olmaksızın farzların geciktirilmesi, fazla ya da noksan olma durumunu ise asla kabul etmezler. Seferi iken namazın kısaltılabileceği kanaatinde oldukları halde, seferde namazlarını tam kılarlar. Yine orucun yolculuk halinde tutulamayabileceğini kabul ettikleri halde, onlar yolculuk yaparken oruçlarını tutarlar.¹⁷⁸

Sufilerin, ibadet hususunda bu kadar hassas olmaları ve bu titizliğin günlük yaşantılarına, hal ve hareketlerine yansması konusu ise, onların iman kavramına yükledikleri mana ile ilgilidir. Çünkü onlardaki iman kavramı; kalbin tasdiki anlamındaki niyet, ikrar ve amelden oluşmaktadır. İlk sufilerden sehl tüsteri ve cüneyd gibi tasavvufçular ise imanı şöyle tanımlamışlardır: “Tasdik, artar fakat eksilmez, eksilmesi imandan çıkma anlamına gelir. İmanın artması kuvvet ve yakın cihetindedir. Dilin ikrarı ise ne artar ne eksilir; ama azalarla yapılan ameller artar ve eksilir.”¹⁷⁹

aa. Zâhir-bâtın / Şeriat-hakikat ilgisi

Allah’ın ismi olarak da gelen Zâhir terimi, “görünen” anlamına gelir. Bu isme sahip olan kişiler, dış âleme dalıp, oradaki ilâhî kuvvet ve kudreti temaşa ederler. Zâhir mana da akla uygun olan yararlı bilgiyi ifade eder.¹⁸⁰ Bâtın ise, “bir şeyin iç tarafı, gözlerin göremediği, gizli” anlamlarına gelir. Ehl-i bâtin ile de, Hakk’ın rızasına ulaşmış sûfîler kastedilir.¹⁸¹

¹⁷⁷ el-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed İbn Muhammed el-Gazâlî (v.505/1111), *el-Mümküzü Mine'd-Dalâl: Tasavvuf Bahisleri*, yay. haz. Abdulhalîm Mahmûd, trc. Salih Uçan, 1. b., İstanbul: Kitap Dünyası, 1984, s. 175.

¹⁷⁸ el-Kelâbâzî Ebu Bekir Muhammed b. İshak Buharî Kelâbâzî (v. 380/ 990), *et- Ta'arruf li- Mezhebi Ehli't-Tasavvuf: Doğu Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf)*, yay. haz. Süleyman Uludağ, 1. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979, s. 117-118.

¹⁷⁹ el-Kelâbâzî, a.g.e., s. 123-124.

¹⁸⁰ El-Cerrâhî Safer el-Muhibbî, *Istılâhât-ı Sofiyye Fî Vatan-ı Asliyye*, 1.b., İstanbul: Heten Keten Yayınları 1998, 428.

¹⁸¹ El-Cerrâhî, a.g.e., s. 37.

Din ile şeriat ise, akıllı kimselerin, iradelerini güzele, iyiye istihdamları halinde, onları doğrudan, hayra sevkeden ilahi kurallardan müteşekkil bir sistemdir. Din ile şeriat birbirinin aynıdırlar. Çünkü farklı sözcükler olsalar da nitelik olarak aynı şeyleri ifade ederler. Şeriât ise, ilahî ve güzel bir ağaç gibidir. Çiçekleri tarikat, meyveleri ise hakikât'tir. Bu şeriât ağacının meyvelerinde milyarlarca meyve, çiçek, yaprak ve dal bulunur. Bunların öz ve asıl itibarıyla mevcudiyetini bilmek; bunları detaylarıyla görmek ve anlamak ise Ma'rifet'tir.¹⁸²

Sûfiler, insan-i kâmilin, âlem ile Allah arasında, yani zâhir ile bâtın arasında olduğunu kabul ederler. Konu ile ilgili şu âyetleri de delil olarak sunarlar: “ O iki denizi salıverdi. Birbirine temas ediyorlar, aralarında engel vardır, birbirilerine geçerek karışmıyorlar” (Rahman, 55 /19-20), “ O iki denizi birbirine salmıştır, bu tatlı, susuzluğu giderici, şu tuzlu ve acıdır ve her ikisinin arasında kavuşmalarına engel bir perde koymuştur.” (Furkan, 25 / 53). Bu âyetler ile aynı zamanda insan-ı kâmil ile Allah'ın birleşmesi (ittihad) ve birbirine karışması (hulûl) tezlerini de böylece çürüttüklerini ifade ediyorlar.¹⁸³

İslâmî ilimlerdeki tartışma konularına baktığımızda, zâhir ve bâtın tartışmasının hep var olduğunu müşahade ederiz. Bu konuda net bir şey söylemek gerekirse, sûfiler genellikle bâtın'ı yorumları benimsemişlerdir. Zâhir uleması ise, zâhir yorumdan yana tavır takınmışlardır. İki arasında ayırım, keskin çizgilerle de ayrılmış değildir. Çünkü sünnî çevreden bâtını yorumları benimseyen âlimler olduğu gibi, sünnî düşüncüyü benimseyen ve hatta savunuculuğunu yapan sûfiler de vardır.¹⁸⁴

İmam-ı Kuşeyrî, risalesinde, şeriat ile hakikatı buluşturmuş ve tasavvufun esaslarını güzel bir şekilde anlatmıştır. Bu risale ile birlikte, zâhir ile bâtın, tasavvuf ve nakil bir araya gelip kucaklaşabilmişlerdir. Kuşeyrî, bu işlemi, tasavvufu şeriata yaklaştırmakla başarmıştı. Ondan sonraki yıllarda dünyaya gelen Gazâlî ise, şeriati tasavvufa yaklaştırarak aynı hedefe ulaşmıştı. Bu vesileyle sünnî çevrelerin tasavvufa koyduğu damga kalkmış ve tasavvuf, sunni çevrelerde yayılmıştır. Böylece tasavvuf, kendisine

¹⁸² Muhammed İhsan Oğuz, *Şeriat-Tarikat Kavramları Zikir ve Tasavvuf Yolları*, İstanbul: Oğuz Yayınları, 1997, s. 18-19.

¹⁸³ Mustafa Kara, *Dervişin Hayatı Sûfinin Kelâmı (Hal Tercümeleleri / Tarikatlar / İstihlaklar): Tasavvuf Tarihinin Bazı Meseleleri*, 2. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 204.

¹⁸⁴ Çağfer Karadaş, *Sûfi İtikadı*, 2. b., İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017, s. 159.

bu camia içerisinde birçok taraftar bularak yayılmış ve bir daha da oradan ayrılmamıştır.¹⁸⁵

ab. İbâdet-ihlâs ilişkisi

El-Kuşeyrîye göre: “İhlas, maksud olarak taatta Allah’ı terk etmektir... İhlas, fiilini mahlukların mülahazesinden (mülâhaza) tasfiye etmektir.” Malik bin enes (r.a) rivayet ediyor ki; Peygamber efendimiz şöyle buyurdu: “ Üç şey vardır onlara Müslümanın kalbi ihanet veya buğz etmez: a) Amelini, sadece Allah için, ihlas ile yapmak b) İdareciler ile uyurma vazifesini yapmak c) Müslümanların topluluğundan ayrılmamaktır.”¹⁸⁶ şeklinde tanımlamaktadır.

Genel olarak ise İslam âlimleri, ihlâsı: “ İbadet ve iyilikleri, riyadan ve menfaatvarî kaygılardan arındırıp sadece Allah için yapmaktır” şeklinde ta’rif etmişlerdir. Sûfilere göre, yapılan ibadetlerde, kulların takdirini kazanma veya yermesinden kaçınma gibi duygular, asla söz konusu olmamalıdır. Kişi yaptığı amelleri, iyilikleri halktan saklamalı ki, kendini beğenme hastalığına düşmesin. Sûfilerin bazıları ise, yapılan amellerden sevap beklemeyi dahi edebe aykırı bulmuşlardır. Nitekim Sühreverdî, Irak sûfileriyle Horasan Melâmatîlerinin derecelerini kıyaslarken, Irak sûfilerinin daha üstün olduğunu söyleyerek; bunun nedeni olarak da “Melâmetîler, amellerini ve tasavufi durumlarını halktan saklayabilmişlerse de, nefislerinden saklayamamışlardır” demiştir.¹⁸⁷

El-Bağdâdî ise, ehl-i zühd sufilerden şöyle bahseder: Bu kişiler ilimle uğraşan insanlar, dünya zevklerinden el etek çekmiş olanlar, her şeyden haberdardırlar ve ibret almasını bilirler, Allah’ın takdirine razı olurlar. Kulak, göz ve kalbin her şeyden sorumlu olduğuna hakkıyla iman ederler. Dönüş gününe en güzel şekilde hazırlanırlar. İyiliği riya olsun diye yapmadıkları gibi, hayâ sebebiyle de iyilikten vazgeçmezler.¹⁸⁸

Yine tasavvufçulardan Zünnûn el-Mısırî de ihlâsın tamamına erebilmesi için de ihlâsta sabırlı olunması gerektiğini, şu sözlerle ifade etmiştir: “Üç şey vardır ihlâslı olmanın alametlerindendir: a) Halktan gelen medh (övme) ya da zemmin (yerme) duru-

¹⁸⁵ el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Havâzin b. Abdilmelik b. Talha Nisâbü'rî (v.465/1072), *Risale-i Kuşeyrî*, trc. Ali Arslan, haz. Süleyman Uludağ, 2. b., İstanbul: Arslan Yayınları, 1980, s. 256.

¹⁸⁵ el-Bağdâdî, a.g.e., s. 21.

¹⁸⁶ el-Kuşeyrî, *Risale-i Kuşeyrî*, s. 256.

¹⁸⁷ Süleyman Ateş, “İhlâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007, C. XXI, s. 536.

¹⁸⁸ el-Bağdâdî, a.g.e., s. 247-248.

munun eşit olması b) Amellerin amellerde unutulması c) Amelinin, ahiretteki sevap için gerekliliğini unutmamasıdır.”¹⁸⁹

b. Özel olarak “hac” kavramı

ba. Anlamı

Avâmın hac yapması, Allah’ın evini kastetmesi ve tavaf etmesidir. Havassa gelince, onların hac yapması, Kâbe’nin Rabb’ine yüzünü dönmek ve onu müşahade etmek demektir. Hz. İbrahim’in ifade ettiği gibi: “Ben rabbime gidiyorum. O beni yoluna erdirir”¹⁹⁰

Sufilerde hac, Allah’a kavuşmayı muştular, izzet sahibi Hazret-i Allah’a müracaat etmeye bir işarettir. Bundan dolayı Allah (c.c) kitabında: “ İnsanları hacca çağır; yürüyerek sana gelsinler.”(Hac 22 / 27) buyurmuştur. Anlamına uygun bir haccın ise şu duygu, düşünce ve eylemlerle yapılması gerekir: Gönül harem bölgesine vardığı zaman inâbet suyu ile gusül et! Beşeriyet giysilerinden arın ve kulluk ihrâmını giy! Âşıkların edasıyla bir “lebbeyk” çek! Mârifete ulaşılacak yere, Arafat’a ulaş, sonra Müzdelife’de kulluk vazifeni eda et! Oradan istek ve taleplerin minasına var ve behîmîleşmiş nefsinin, kurban olarak bağışla! Sonra nefsinin bırakarak yüzünü, visâlimiz olan Kâbe’ye döndür ve yetişirsen tavâf yap, artık bundan sonra nefsin için dönme, bizim için dön!... ¹⁹¹

Mutasavvıflara göre hac ibadetine hazırlık, ölüme benzetiliyor. Tabi ki hac iradi, ölüm ise ummadık bir zamanda kapıyı çalabilir. Hac ibadeti insanı bir süreliğine kendi arzu ve isteklerinden alıkoyar. Daha ölmeden, insana bir ölüm provası yaptırdığı gibi, ilahi iradeye boyun eğme noktasında da kişiyi telkin etmektedir.¹⁹²

Genel itibariyle taabbudi olan hac ibadeti ile ilgili, sufilerin, dikkate değer birçok değişik görüşleri olmuştur. Sûfilerdeki, “Evvela câr (komşu), sonra dâr (ev)” prensibiyle, hacı adayı kişi, Beytullah’ı ziyaret’ten maksadın, Allah’ın evini değil bizzat kendisine gitmek olduğunu ifade ederler. Allah’ı ziyarete giden hacı da malını, mülkünü, çoluk çocuğunu ve evini barkını terkedip, dünyadan tecerrüd (uzaklaşma, ayrılma)

¹⁸⁹ el-Kuşeyrî, *Risale-i Kuşeyrî*, s. 257.

¹⁹⁰ el-Bursevî, a.g.e., C. II, s. 424-425.

¹⁹¹ er-Râzî Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî (ö. 654/1256), *Necmeddîn-i Dâye: Tasavvuf Yolu (Mîrsâdü'l-İbâd: مرصاد العباد)*, çev. Halil Baltacı, 1. b., İstanbul: Marmara Üniversitesi İ.F.A.V Yay., 2013 s. 154-155.

¹⁹² Tahsin Görgün, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XIV, s. 398.

etmesi gerekir. Böylece, Allah'ı ziyarete giderken, yüreğinde Allah aşkını, O'na ermenin hasretini hissederek, bu uğurda yanıp tutuşarak yol alır. Giydiği ihramı da kefen olarak anlar.¹⁹³

Hacı kişinin, haram olan şeylerden arınması ve haram işlemeyi sonlandırması gerekmektedir. Nafakasına, asla haramı bulaştırmaması da çok önemlidir. Çünkü Allah, ancak helal ve temiz olan şeyleri kabul eder.¹⁹⁴

İbn Atâ, hacca gitmeye güç yetirmeyi şu şekilde anladığını belirtmektedir: “ Hal ve mal. Yolculuk yapacak halde olmayan ve yetecek kadar mala sahip bulunmayan kimselere hac farz değildir.” Aksi takdirde hacca gitmemek için başka bir engeli kabul etmezler. Çünkü genel olarak sûfiler, hacca gidebilecek durum, güç vb. anlamlara gelen, “istitâ’at” kavramına hangi yönden bakılırsa bakılsın, her halükarda hacca gitmeye imkân bulmak anlamına geldiğini ifade ederler. Yol azığı (zâd) ve bineği (râhile) gibi şartları kabul etmezler.¹⁹⁵

Bursevî'ye göre, Mebrur hacın alametleri, zâhid olup dünyadan elini eteğini çekmiş ve ahirete de rağbet etmiş bir şekilde dönmektir. Çünkü hacı olan müslüman, Mebrûr hacdan döndüğü zaman, günahları affedilir ve duası müstecab (kabul olunan) kişilerden olur. O yüzden, Hacı Mebrûr yapanları, selamlamak ve onlardan dua istemek müstehaptır.¹⁹⁶

bb. Önemi

Küfrevi şeyhi ve aynı zamanda müfessir olan Necmeddîn-i Dâye, “dünyanın herhangi bir yerinde insanların varlığı, oradan Kâbe'ye muhakkak bir yolun da olduğu anlamına gelir” demiştir. Çünkü: “ Her nereden yola çıkarsan, Mescidi-i Haram'a doğru, yüzünü çevir!”. (Bakara 2 / 149) buyurulmuştur. Fakat yola çıkmak son derece önemli olduğu gibi, namazın da kabul olma şartlarından olan Kâbe'ye yönelmek de gereklidir. Üçüncü şart ise, yolun meşakkatini çekerek uzun mesafeleri geçmektir. Çünkü hacca varmadan hac yapılmış olmaz.¹⁹⁷

Sonuç olarak, sûfilere göre manevi seferler son derece önemlidir. Çünkü Hakk'a varabilmek ancak “seyr ü sülük” ile mümkün olabilir. Bu manevi yolculukta,

¹⁹³ Süleyman Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 5. b., Ankara: T.D.V. Yayınları, 1997, s. 97.

¹⁹⁴ el-Bursevî, a.g.e., C. III, s. 464.

¹⁹⁵ e l-Kelâbâzî, a.g.e., s. 124.

¹⁹⁶ el-Bursevî, a.g.e., C. III, s. 463.

¹⁹⁷ er-Râzî, *Tasavvuf Yolu (Mirsâdü'l-İbâd: مرصاد العباد)*, s. 63.

insanlar, meşreblerine, fitratlarına ve seciyelerine uygun yola girerek, mesafe alırlar. Mutasavvıflara göre, belli kuralları da olan bu yollar; “Tarîk-i Ahyar”, “Tarîk-i Ebrâr” ve “Tarîk-i Şüttâr” olarak üçe ayrılır. Bu yolculuklardan biri olan Tarîk-i Ahyar ise; hac, namaz, oruç ve cihad gibi amelleri, devamlı yerine getirmekle elde edilebilir.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 6. b., İstanbul: M.Ü.İ.F.A.V Yay., 2001, s. 30.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA “HAC” KAVRAMI

I. KUR'AN'DA “HAC” KAVRAMININ TANIMI

Bu bölümde, hac kavramının yapısı ve anlam havzası incelenmiş olup, kavramın âyetlerde hangi anlam ve biçimlerde kullanıldığı, örnekler sunularak tahlil edilmeye çalışılmıştır.

A. BİÇİM YÖNÜYLE

Kur'an'da bu maddeden türeyen 6 kelime vardır. Bu kelimeler toplamda 34 yerde kullanılmaktadır.¹⁹⁹ Fakat Kur'an'ı Kerim'de, hac kavramının, bizzat hac ibadetiyle alakalı olarak geçtiği yerlere baktığımızda, bu sûrelerin, sadece medenî sûreler olduğunu görmekteyiz. Nazil olan medenî sûreler içerisinde de iniş sıralamasına göre geride oldukları göze çarpmaktadır.²⁰⁰

1. Fiil türevleri

H-c-c (ح ج ح) maddesinin sözlüklerde geçtiği yerlere baktığımızda bu kökten 8 farklı fiil olduğunu tespit etmiştik. Kur'an'ı kerimde bu fiillerden sadece iki tanesinin geçtiğini görmekteyiz. Birincisi: “Hac etti” anlamına gelen (حَجَّ) fiilidir. Kur'an'da sadece bir defa: {Bakara, 2/158} geçmektedir. İkinci fiil ise: “tartıştı” anlamına gelen (حَاجَّ) fiilidir. Kur'an'da; on üç defa: {Bakara, 2/76, 139, 258; Âli İmrân, 3/20, 61, 65, 66; Enam, 6/ 80; Gâfir, 40/47; Şûra, 42/16} geçmektedir.²⁰¹ Hac kavramı ile ilgili kavramların, Kur'ân'daki tahlilini anlayabilmek için, zihnimizin bir köşesinde âyetlerin

¹⁹⁹ Abdülbâkî, a.g.e., s. 237-238.

²⁰⁰ Alî Cevâd, *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, çev. Muammer Bayraktutar, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 121.

²⁰¹ Abdülbâkî, a.g.e., s. 237-238.

metin ve manalarının bulunması gerekir. Bu nedenle maddenin geçtiği âyetlerin metin ve manalarının aktarılmasının önemli olmasının yanında, hangi fiilin, hangi bab'dan geldiğinin nakledilmesi de âyetin yorumlanması noktasında faydalı olacağını düşündük.

a. Sülasî mücerred fiillerden

-Birinci bab

حَجَّ : 1 yerde 1 âyette geçmektedir:

" إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا

فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ "

“Şüphesiz Safa ile Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindedir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur. Her kim de, gönlünden koparak bir hayır işlerse, şüphesiz Allah onu bilir, karşılığını verir.”²⁰²

b. Sülasî mezîd fiillerden

-Müfâale babı

حَاجَّ :13 defa ve toplamda 11 âyette geçmektedir. Çünkü Âl-i İmrân, 3/66 ve En'âm, 6/80 âyetlerinde ikişer defa geçmektedir: Bakara, 2/76, 139, 258; Âli İmrân, 3/20, 61, 65, 66; Enam, 6/ 80; Gâfir, 40/47; Şûra, 42/16 geçmektedir:

" وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بِغُضِّهِمْ إِلَىٰ بَعْضِ قَالُوا أَنُحَدِّثُوكُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ

بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ "

“Onlar iman edenlerle karşılaşıncı, "İman ettik" derler. Birbirleriyle baş başa kaldıklarında da şöyle derler: "Rabbimizin huzurunda delil olarak kullanıp sizi sustur-

²⁰² el-Bakara, 2/158.

sunlar diye mi, Allah'ın (Tevrat'ta) size bildirdiklerini onlara söylüyorsunuz? (Bu kadarlık şeye) akıl erdiremiyor musunuz?"²⁰³

" قُلْ أَتَحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ "

Onlara de ki: "Allah hakkında mı bizimle tartışıp duruyorsunuz? Hâlbuki O, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz size aittir. Biz O'na gönülden bağlanmış kimseleriz."²⁰⁴

" أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالسَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ "

"Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye (şımarıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim, 'Benim Rabbim diriltir, öldürür.' demiş; o da, 'Ben de diriltir, öldürürüm' demişti. (Bunun üzerine) İbrahim, 'Şüphesiz Allah güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir' deyince, kâfir şaşırıp kaldı. Zaten Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez."²⁰⁵

" فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ أَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ "

"Seninle tartışmaya girişirlerse, de ki: Ben, bana uyanlarla birlikte kendi özümü Allah'a teslim ettim." Kendilerine kitap verilenlere ve ümmîlere de ki: Siz de İslâm'ı kabul ettiniz mi? Eğer İslâm'a girerlerse hidayete ermiş olurlar. Yok, eğer yüz çevirirlerse sana düşen şey ancak tebliğ etmektir. Allah, kullarını hakkıyla görendir."²⁰⁶

²⁰³ el-Bakara, 2/76.

²⁰⁴ el-Bakara, 2/139.

²⁰⁵ el-Bakara, 2/258.

²⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/20.

" فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ "

*“Sana (gerekli) bilgi geldikten sonra artık kim bu konuda seninle tartışacak olursa, de ki: Gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı çağıralım. Biz de siz de toplanalım. Sonra gönülden dua edelim de, Allah'ın lânetini (aramızdan) yalan söyleyenlerin üstüne atalım.”*²⁰⁷

" يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنزِلَتِ التَّوْرَةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ "

*“Ey kitap ehli! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz. Oysa Tevrat da, İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?”*²⁰⁸

" هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجَّجْتُمْ فِيْمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيْمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ "

*“İşte siz böyle kimselersiniz! Diyelim ki biraz bilginiz olan şey hakkında tartıştınız. Ya hiç bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışıyorsunuz? Allah bilir, siz bilmezsiniz.”*²⁰⁹

" وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبَعَ دِينَكُمْ قُلْ إِنْ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ أَنْ يُؤْتَىٰ أَحَدٌ مِثْلَ مَا أُوتِيْتُمْ أَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ قُلْ إِنْ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ "

*“Sizin dininize uyandan başkasına inanmayın (dediler). De ki: Şüphesiz hidayet, Allah'ın hidayetidir. Birine, size verilenin benzerinin verilmesinden veya Rabbinizin huzurunda aleyhinize deliller getireceklerinden ötürü mü (böyle söylüyorsunuz)? De ki: Lütuf Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”*²¹⁰

" وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ "

²⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/61.

²⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/65.

²⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/66.

²¹⁰ Âl-i İmrân, 3/73.

“Kavmi onunla tartışmaya girişti. Hz. İbrahim dedi ki: Beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? Hem sizin O'na ortak koştuğunuzdan ben korkmam; ancak Rabbimin bir şey dilemiş olması başka. Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ düşünüp öğüt almayacak mısınız?”²¹¹

" وَإِذْ يَتَحَاوُونَ فِي النَّارِ قِيُولُ الضُّعَفَاءِ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُعْتُونَ عَنَّا نَصِيْبًا مِّنَ النَّارِ "

“Ateşin içinde birbirleriyle tartışırken, zayıf olanlar, büyüklük taslayanlara: Biz size uymuş kimselerdik. Şimdi şu ateşin bir kısmını üzerimizden kaldıracak mısınız? derler.”²¹²

" وَالَّذِينَ يُحَاوُونَ فِي اللَّهِ مِّنْ بَعْدِ مَا اسْتَجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ "

“Allah'ın çağrısına uyulduktan sonra O'nun hakkında tartışmaya girenlerin delilleri Rableri katında batıldır. Onlara bir gazap vardır. Onlar için çetin bir azap vardır.”²¹³

Kur'an'daki “حَاجٌّ” fiilinin kullanımına baktığımızda, hac kavramının terim manasından uzak, ama sözlük manasına yakın bir anlam ihtiva ettiğini görmekteyiz. Sözlüklerde de (Birinci bölümün, kavramın sözlük anlamı başlığında) ele alındığı gibi; حَاجَّجْتُهُ : “ delil ile yenmek” demektir. حَاجَّجْتُ : “ mücadele etti, tartıştı” anlamlarına geldiğini tespit etmiştik.²¹⁴

2. İsim türevleri

H-c-c (ح ج ج) maddesinin sözlüklerde isim olarak geçtiği yerlere baktığımızda, 11 farklı isim tespit etmiştik. Bu isimlerin sadece, dört tanesinin Kur'an'da yer aldığını

²¹¹ el-En'âm, 6/80.

²¹² el-Mü'mîn (Gafir), 40/47.

²¹³ eş-Şûra, 42/16.

²¹⁴ ez-Zebîdî, a.g.e., C. V, s. 467; İbn Manzûr, a.g.e., C. II, s. 779.

görüyoruz. Bu isimlerden; Hâ (ح), harfinin üstün okunuşuyla (الْحَجُّ) , toplamda dokuz kez: “Bakara, 2/189, 196, 197; Tevbe, 9/3; Hac, 22/27}, Hâ (ح), harfinin esre okunuşu ile gelen (الْحَجِّ) ise, sadece bir kez: Âli İmrân, 3/97” geçmektedir. Yine bu isimlerden (الْحَاجُّ) ismi, bir defa: “Tevbe, 9/19”; (الْحَجَّةُ) yedi defa: “Bakara, 2/150; Nisâ, 4/165; En’âm, 6/83, 149; Şûrâ, 42/15,16; Câsiye, 45/25” ve (الْحَجِّجِ) ise, sadece bir defa: “Kasas, 28/27”²¹⁵ âyetlerinde geçmektedir.

a. Mastarlar

(الْحَجِّ)

aa. (الْحَجِّ) kelimesi, fethalı(الْحَجِّ) şekilde, ilk olarak Bakara, 2/189 âyetinde geçmektedir:

" يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ فُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبُرْ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبُرَّ مِنَ اتَّقَى وَاتُّوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ "

“Sana, hilâlleri soruyorlar. De ki: "Onlar, insanlar ve hac için zaman ölçüleridir. İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takva sahibi (Allah'a karşı gelmekten sakınan) insanın davranışıdır. Evlere kapılarından girin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”²¹⁶

(الْحَجِّ) kelimesi Bakara, 2/196 ve 197. âyetlerde ise üçer defa yer almaktadır:

" وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُخْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَخْلُقُوا رُؤُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِّن رَّأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامٌ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَّمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ "

²¹⁵ Abdülbâkî, a.g.e., s. 237-238.

²¹⁶ el-Bakara, 2/189.

“Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Bu kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalır)sa fidye olarak ya oruç tutması, ya sadaka vermesi, ya da kurban kesmesi gerekir. Güvende olduğunuz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser. Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar. Bu (durum), ailesi Mescid-i Haram civarında olmayanlar içindir. Allah'a karşı gelmekten sakının ve Allah'ın cezasının çetin olduğunu bilin.”²¹⁷

" الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفَعَّلُوا مِنْ خَيْرٍ

يَعْلَمُهُ اللَّهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ "

“Hac (ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık o kişi için hacda cinsel ilişkide bulunmak, günaha sapmak, kavga etmek yoktur. Siz ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir. (Ahiret için) azık toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma)dır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının.”²¹⁸

Yine (الْحَجُّ) ismi Tevbe, 9/3 âyetinde de geçmektedir:

" وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ فَإِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ

تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ "

“Hacc-ı ekber gününde, Allah ve Resûlünden bütün insanlara bir bildiridir: Allah ve Resûlü, Allah'a ortak koşanlardan uzaktır. Eğer tövbe ederseniz, bu sizin için hayırlıdır. Ama yüz çevirirseniz, şunu iyi bilin ki, siz Allah'ı âciz bırakabilecek değilsiniz. İnkârcılara, elem dolu bir azabı müjdele!”²¹⁹

Son olarak (الْحَجُّ) ismi, Hac, 22/27. âyetinde geçmektedir:

²¹⁷ el-Bakara, 2/196.

²¹⁸ el-Bakara, 2/197.

²¹⁹ et-Tevbe, 9/3.

" وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ "

"İnsanlar arasında hacı ilan et ki, gerek yaya olarak, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler."²²⁰

ab. (الْحَجُّ) kelimesinin, kesreli(الْحَجِّ) şekilde kullanımını ise sadece, Âl-i İmrân, 3/97 âyetinde geçmektedir:

" فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مِّمَّا قَامَ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَفِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ "

"Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanınmazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir. (Kimseye muhtaç değildir, her şey O'na muhtaçtır.)"²²¹

ac. (الْحَاجِّ): İsm-i fâil kalıbındaki bu sözcük, sadece Tevbe, 9/19. âyetinde geçmektedir:

" أَجْعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لِيَسْئُرَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ "

"Siz hacılara su dağıtma işini ve Mescid-i Haram'ın bakım ve onarımını, Allah'a ve âhiret gününe iman edip Allah yolunda cihad edenlerin amelleri gibi mi tuttu-
nuz? Bunlar Allah katında aynı olmazlar. Allah, zâlim topluluğu hidayete erdirmez."²²²

ad. (الْحَجَّجِ): Sene sözcüğünün cem'îsi (çoğulu) olan bu kelime, sadece Kasas sûresinde olmak üzere, bir kere geçmektedir:

²²⁰ el-Hac, 22/27.

²²¹ Âl-i İmrân, 3/97.

²²² et-Tevbe, 9/19.

" قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أَنْكِحَكَ إِحْدَى ابْنَتَيَّ هَاتَيْنِ عَلَى أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حِجَجٍ فَإِنْ أَتَمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَشُقَّ عَلَيْكَ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ "

“Şu'ayb: Ben, sekiz yıl bana çalışmana karşılık, şu iki kızımdan birisini sana nikâhlamak istiyorum. Eğer sen, bunu on yıla tamamlarsan, o da senden olur. Ben seni zora koşmak da istemiyorum. İnşallah beni salih kimselerden bulacaksın, dedi.”²²³

ae. (الْحُجَّة): Bu sözcük ilk olarak, El-Bakara, 2/150. âyetinde geçmektedir:

" وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلَا تَمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ "

“(Ey Muhammed!) Her nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram'a yönelt. (Ey mü'minler!) Sizler de nerede olsanız olun, yüzünüzü Mescid-i Haram'a doğru yöneltin ki, zalimlerin hariç, (diğer) insanların elinde (size karşı) bir koz olmasın. Zalimlerden korkmayın, benden korkun. Böylece size nimetlerimi tamamlayayım ve doğru yolu bulasınız.”²²⁴

(الْحُجَّة) sözcüğünün yer aldığı başka bir âyet de, Nisâ,4/165. âyetidir:

" رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا "

“(Yerine göre) müjdeleyen ve sakındıran peygamberler gönderdik ki insanların onlardan sonra Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın! Allah izzet ve hikmet sahibidir.”²²⁵

(الْحُجَّة) sözcüğü, yine En'âm sûresinde, 83. ve 149. âyetlerde olmak üzere 2 defa yer almaktadır.

" وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَن نُّشَاءُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ "

²²³ el-Kasas, 28/27.

²²⁴ el-Bakara, 2/150.

²²⁵ en-Nisâ,4/165.

“İşte kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimiz. Biz dilediğimiz kimsenin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki Rabbin hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir.”²²⁶

" قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ "

“De ki: En üstün delil yalnızca Allah'ındır. O, dileyseydi elbette hepinizi doğru yola iletirdi.”²²⁷

Yine bu sözcük, Şûrâ, 42/ 15. ve 16. âyetlerde de geçmektedir:

" فَلِذَلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ "

“(Ey Muhammed!) Bundan dolayı sen davete devam et ve emrolunduğun gibi müstakim(dosdoğru) ol. Onların hevâ ve heveslerine uyma ve şöyle de: Ben, Allah'ın indirdiği her kitaba inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum, Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir. Bizimle sizin aranızda tartışılacak bir şey yoktur. Allah, hepimizi bir araya toplayacaktır. Dönüş de ancak O'nadır.”²²⁸

" وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةً عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ "

“Allah'ın davetine icabet edildikten sonra, O'nun hakkında tartışmaya girenlerin hüccetleri, Rableri katında geçersizdir. Onlara bir gazap vardır. Onlar için şiddetli bir azap vardır.”²²⁹

(الحجة) sözcüğünün geçtiği son yer ise; Câsiye, 45/25. âyetidir:

" وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَا كَانَ حُجَّتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا اتُّوْا بِآيَاتِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ "

²²⁶ el-En'âm, 6/83.

²²⁷ el-En'âm, 6/149.

²²⁸ eş-Şûrâ, 42/15.

²²⁹ eş-Şûrâ, 42/16.

“Onlara âyetlerimiz açıkça okunduğunda, Onların, eğer doğru söylüyorsanız, babalarımızı getirin, demekten başka delilleri yoktu.”²³⁰

B.ANLAM YÖNÜYLE

Bu başlık altında genel olarak, Kur’an-ı Kerim’de geçen “hac” maddesinin “hac ibadeti” ile ilgili olanlarını yorumlamaya çalıştık. Müfessirlerin değindiği sözlük ve terim manalarını birçok tefsir kitabı marifetiyle açıklığa kavuşturmaya çalıştık. Kavramın” ibadet alanı” dışında olan anlamlarına gelince onları da “Haccın ibadet-dışı kavram alanı” başlığı altında ve daha çok terim manaları üzerinden yorumlamaya çalıştık. Tekrara düşmemek açısından burada konuya yer vermek istemedik.

1. Fiil türevleri

a. Sülasî mücerred fiil

Birinci bab

حَجٌّ : 1 yerde 1 âyette geçmektedir:

" إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا

فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ "

“Şüphesiz Safa ile Merve, Allah’ın (dininin) simgelerindedir. Onun için her kim hac ve umre niyeti ile Kâbe’yi ziyaret edip ve onları(safa ve merve) da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur. Her kim de gönlünden gelerek bir hayır yaparsa, şüphesiz Allah onu bilir, karşılığını verir.”²³¹

Taberi, " فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ " lafzı için şu bilgileri vermektedir: “Başladıktan sonra ona tekrar dönerek gelen kimse” şeklinde bir açıklamada bulunmuş. “Bir şeye sıkça gidip gelen kimseye”: حَاجٌّ إِلَيْهِ denildiğini ifade etmektedir. Hacceden kişiye de hacı / حَاجٌّ denilir. Çünkü o kimsenin Kâbe’yi tanımadan gelmesi, öğrendikten sonra kurban

²³⁰ el-Câsiye, 45/25.

²³¹ El-Bakara, 2/158.

kesme günü tekrar tavaf için geri gelmesi, sonra ondan ayrılıp, Mina'ya gitmesi ve Mina'dan Sader Tavafı için tekrar geri dönmesi şeklinde tekrar eden bu gidip gelmeler sebebiyle hac eden kişiye “hacı / حَاجُّ ” denilmiştir, demektedir. Sa'lebî de bilgileri Taberi'den aktardıktan sonra, kelimeyi bazı şiiirlerle istişhada gitmiştir.²³²

Râzi ise haccın kök manası ile ilgili konuyu biraz daha geniş ele alarak, bu konuda üç görüş bildirmiştir:

a. Kaffâl'den, “bir şeyin yanına çok gidip gelmek” anlamını naklettikten sonra, O da kelimeyi, Taberi'ye yakın bir çizgide yorumlayarak: ilk önce tanımak için geldiğini, sonra tavaf için, sonra Mina'dan ziyaret tavafı için dönüldüğünü ve daha sonra da veda tavafı amacıyla geri geldiğinden, bu anlamda bir isimle müsemma olmuştur, şeklinde ifade etmektedir.

b. Râzi, Kutrub'un, haccın; “traş olmak” anlamına gelen bu farklı görüşünü aktardıktan sonra, baş bölgesindeki bir yaranın traş edilmesi ile sözcüğü örnekleyerek, bir yaranın tedavi edilebilmesi için yaraya fitilin girmesi gerektiğini, bunun da ancak oradaki saç ve kılların traş edilmesi ile mümkün olacağını söylemektedir. Kaffâl ise; “İnşaallah Mescid-i Haram'a saçlarınızı ya tamamen kazımış veya kısaltmış bir şekilde emniyet içerisinde gireceksiniz.”(Fetih 48/27) âyetine, ‘haccedenler ve umre yapanlar olarak’ girme manasını vererek, Allah'ın hacca, “hac” ismini bu sebeple koyduğunu ifade etmiştir.

c. Bazı alimlere ise, “kastetmek ve yönelmek” anlamına geldiğini ifade etmektedirler.²³³

Zamahşerî ve Beydâvî, buradaki (حَجُّ) kelimesinin, kasetmek / الْقَضْدُ manasına geldiğini, umre yapmak anlamındaki (اغْتَمَر) kelimesinin ise; ziyaret / الزِّيَارَة anlamına

²³² es-Sa'lebî, Ebû İşhâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbüri (ö. 427/ 1035), *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an (et-Tefsîri'l-kebir, Tefsîri's-Sa'lebî)*, I-X, thk. Ebû Muhammed b. Aşûr, Beyrut: Darü İhyâ et-Türasil Arabi, 1422/2002, C. II, s. 25.

²³³ er-Râzî Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (ö. 606/1210), *Mefâtihu'l-gayb Tefsîr-i Kebir*, I-XXIII, çev. Suat Yıldırım, Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci, tas. İsmail Karakaya, Ömer Parlak, Ahmet Tülek, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002, C. IV, s. 100-101.

geldiğini²³⁴ ifade ettikten sonra, "الاعتمار والحج / yönelmek ve ziyaret etmek", manasındaki bu iki sözcü için, malûm iki ibadet olan "hac" ve "umre" ibadetini gerçekleştirme anlamının ağır bastığını söylemektedirler.²³⁵ Yani bir nevî, hac ve umre ibadetinin ismi haline gelmişlerdir. Mukâtil b. Süleyman ise kavramın kök manası ile ilgili bilgilerden bahsetmemiştir.²³⁶ Bursevî de bu âyette sadece (الْحَجُّ) lafzının, sözlükte "niyet ve kas-
tetmek" manalarına geldiğini aktardıktan sonra, bu âyetin terim manasına hiç girmemiştir.²³⁷

Kuşeyrî, bu âyetin tefsirinde ne sözlük ne de ıstılah manasına dokunmamıştır.²³⁸ Elmalılı, hem lügat hem de terim anlamından bahsederken;²³⁹ Mevdûdî sadece terim anlamına yer vermektedir.²⁴⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye ise, bu konuda bir bilgi aktarmamaktadır.²⁴¹ Süleyman Ateş ise, "Hac belli vakitte yapılan ibadettir. Yola güç yetiren her ergen Müslümana, hac farzdır" tanımından sonra Safâ ile Mervenin fikhî boyutuna geçmektedir.²⁴²

2. İsim türevleri

a. Mastarlar

aa. (الْحَجُّ)

(الْحَجُّ) kelimesi, fethalı(الْحَجُّ) şekilde, ilk olarak Bakara, 2/189 âyetinde geçmektedir:

²³⁴ el-Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Envârü 't-Tenzîl ve Esrârü 't-Te'vîl*, thk. İbrâhim el-Bisyûnî, I-V, 1. b., Beyrût-Lübân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, h.1418, C. I, s. 115.

²³⁵ ez-Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî (v.538/1143), *el-Keşşâf 'an ħakâ'iki gavâmi'zi 't-tenzîl ve 'uyûni'l-eħâvil fi vücûhi 't-te'vîl*, I-IV, 1. b., Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1427/2006, C. I, s. 160.

²³⁶ Mukâtil b. Süleyman Ebû'l-Hasen b. Beşir el- Belhî el-Ezdî, *Tefsîr-i Kebîr*(v.150 h.), I-IV, thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006, C. I, s. 141.

²³⁷ el-Bursevî, a.g.e., C. II, s. 195.

²³⁸ el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (ö. 465/1072), *Letâifu'l-İşârât*, I-VI, trc. Mehmet Yalar, 1. b., İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012, C. I, s. 153.

²³⁹ Elmalılı, a.g.e., C. II, s. 42.

²⁴⁰ Mevdûdî, a.g.e, C. I, s. 130-131.

²⁴¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb ez-Zürâi ed-Dimeşki el-Hanbelî (v.751/1350), *Bedâiu 't-tefsîr*, trc. Harun Öġmüş, Ahmet Ağırakça, I-V, İstanbul: Polen Yayınları, 2011, C. I, s. 288.

²⁴² Ateş, *Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, C. I, s. 28.

" يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلَةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ "

*“Sana, hilâllerden soruyorlar. De ki: O hilâller, insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi ameller, takva sahibi (Allah'a karşı gelmekten çekinen) insanın davranışındır. Evlere kapılarından girin. Allah'a karşı gelmekten çekinin ki kurtuluşa eresiniz.”*²⁴³

Rivayet olunmuştur ki sahabeden bazıları, Hz. Peygambere gelip, Hilâl'in neden bazen ip gibi ince, bazen de içi dolarak aydınlık verdiğini, sonra tekrar eski durumuna dönüşene kadar, ışığında azalma olduğunu ve güneş gibi de olmadığını sordular. Bunun üzerine bu yet nazil oldu. Yine başka bir rivayete göre de, Cahiliyye döneminde Ensar, ihramlı iken evine döndükleri vakit, kapılardan içeri girmezlerdi. Ya evin duvarında ya da bir merdiven marifetiyle evin tavanına çıkıp oradan bir yer açarak eve girerlerdi. Bu olaydan sonra bu âyet nazil oldu.²⁴⁴ Muhammed b. Ka'b da, sebab-i nüzul olarak şunları nakleder: “Biri itikâfa girse, artık evinin kapısından değil de arka taraflarından girer ve bunu da iyilik olarak bilirdi.” demiştir.²⁴⁵ Bunun dışında birçok görüş zikredilmiştir.

Bu âyet ile ihrama girmek bütün aylar için meşru kılındı. Ama hac bütün aylarda eda edilmez. Aylardan kastolunan, ihramın sıhhat şartlarının sağlandığı zamanlardır ki, Ebu Hanife'ye göre, bir kimse Kurban bayramı gününde, gelecek senenin haccına niyet ederek ihrama bürünse, bu ihramı kerahatsiz caizdir.²⁴⁶ Fakat bu ihrama bürünme, bu aylarda hac edilebilir anlamını da taşımaz.

Yine (الْحَجِّ) kelimesi, Bakara, 2/196 ve 197. âyetlerde üçer defa yer almaktadır:

²⁴³ El-Bakara, 2/189.

²⁴⁴ es-Sâbüni, Şeyh Muhammed Ali, *Kur'ân-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, I-II, trc. Mazhar Taşkesenlioğlu, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984, C. I, s. 231.

²⁴⁵ Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, I-XVI, trc. M. Beşîr Ersoy, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1989, C. I, s. 485.

²⁴⁶ el-Bursevî, a.g.e., C. II, s. 431.

" وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَخْلِقُوا رُؤُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ
فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِّن رَّأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ
فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامٌ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةً إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَّمْ يَكُنْ
أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ "

*"Hacchi da, umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Bu kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalır) sa fidye olarak ya oruç tutması, ya sadaka vermesi, ya da kurban kesmesi gerekir. Güvende olduğunuz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser. Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar. Bu (durum), ailesi Mescid-i Haram civarında olmayanlar içindir. Allah'a karşı gelmekten sakının ve Allah'ın cezasının çetin olduğunu bilin."*²⁴⁷

Bu âyet-i kerîme, henüz "hac ibadeti" Müslümanlara farz kılınmadan önce nazil olmuştur. Çünkü Bakara suresi Medine'de inmeye başlamıştır. Hac ise hicretin dokuzuncu yılında (genel kabule göre) farz kılınmıştır. Ama buna rağmen, bu konu mezhepler arasında ihtilafa sebep olmuştur. Şafiî ve Hanbelîler bu âyeti, haccın farziyyetine delil kabul ederek, hac ve umrenin bu âyetin nüzulüyle farz kıldığını iddia etmişlerdir. Maliki ve Hanefilere göre ise hac, Al-i İmrân 3/97 âyetiyle hicretin dokuzuncu senesinde farz kılınmıştır.²⁴⁸

Müfessirlerimizden İzzet Derveze, bu âyetin nüzul tarihinin, Hudeybiye Antlaşmasının imzalandığı yıl olduğu iddia edilse de, biz Hudeybiye Barışından epeyce bir süre önce indiğini düşünüyoruz. Çünkü bu âyetten önceki bazı âyetlerde, İslâm'dan evvelki hac gelenekleri eleştirilmiş ve bundan sonraki dönemlerde bunların geçerli olmayacağı ifade edilmiştir. Bu tesbitimizin doğru olması durumunda, hac ve umre Hudeybiye'den önce farz kılınmış olup Müslümanlara bildirilmiştir. Bu durumda "ih-

²⁴⁷ el-Bakara, 2/196.

²⁴⁸ Talât Koçyiğit, İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*, I-II, 3. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 1990, C. I, s. 368-369.

sar” ise, Mekkeliler ile yapılan başka bir savaşta meydana gelmiş olabilir, şeklindeki yorumuyla konuya farklı bir bakış açısı getirmektedir.²⁴⁹

Bu âyet, Müslümanlara, hac yaparken nasıl hareket edeceğini göstermesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Ey Müslümanlar! Hac, umre veya her ikisine, eğer başlamışsanız, artık onu layıkıyla yerine getiriniz. “ وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ ” : Hakkıyla eda etmek, yani bütün menasiklerini tam Allah’ın istediği gibi ve Allah için eda etmektir.²⁵⁰

“Ona bir yol bulup, güç yetirenlerin Beytullah’ı ziyaret etmeleri Allah’ın insanlar üzerindeki hakkıdır”²⁵¹ âyeti, farziyyetini net olarak pekiştirmenin yanında, konuya dair başka bir nas konumundadır. Umre de küçük bir hac sayılır. Hac ve umre yasaklarını helal saymayın. Hac ve umrenin noksansız olması, ancak halis niyet gözetilerek, şartları gözardı edilmeden ve dünyevi bir maksadın karışmaması ile ancak mümkün olur.²⁵²

Müfessirler hac ibadetinin farz olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Ancak umrenin hükmü konusunda genel olarak iki görüş bildirmişlerdir:

Birinci görüş: Ebu Bürde, Mesruk, Süddi ile Hz. Ali’den nakledilen rivayetlere göre, Umre de aynen hac gibi farzdır. Görüşlerine delil olarak da söz konusu âyet-i kerîmede geçen “Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın” ifadesini almışlardır. “tamamlayın” ifadesi, namaz için nasıl farziyyet ifade ediyorsa, burada da hac ve umrenin farz olduğuna işaret etmektedir, demişlerdir. Bu müfessirler bazı hadislerle de görüşlerini temellendirmişlerdir. Ebu rezin şöyle rivayet etmiştir: “ Ben, Ey Allah’ın Resulü, benim babam yaşlı bir kişidir. Hac ve umre yapmaya muktedir değildir.” Allah’ın Resulü şöyle buyurdu: “ Baban için Hac ve Umre yap.”

²⁴⁹ Derveze, a.g.e., C. V, s. 203-204.

²⁵⁰ el-Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî (ö. 864/1459), es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 4. b., Beyrût: Dâru'l-Hâyr, ty., s. 30; Bilmen, a.g.e., C. I, s. 194-195; el-Cezairî, Ebubekir Câbir, *Eyserü' Tefâsir: I- Kuran'ı Anlamanın En Kolay Yolu*, İstanbul: Mirac Yayınları, ty., C. I, s. 235.

²⁵¹ Al-i imran, 3/97.

²⁵² Mukâtil, a.g.e., C. I, s. 164; es-Sâbûnî, *Kur'ân-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, C. I, s. 201.

İkinci görüş sahipleri ise; Umre ibadetinin hac gibi farz olmadığını, aksine nafile bir ibadet olduğunu, âyetteki “ Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın” ifadesinin umrenin farz olduğuna delalet etmediğini ifade etmişlerdir. Bu rivayet ise, Abdullah b. Mes’ud, Şa’bi ve İbrahim en-Nehai gibi âlimlerin görüşüdür. Yine bu ikinci görüş sahipleri ise hadislerden dayanak getirmişlerdir. Bu hadislerden biri şöyle ki: Cabir bin b. Abdullah şöyle rivayet etmektedir: Efendimize umre ile ilgili olarak, “ o farz mıdır?” diye soruldu. Allah’ın Resulü de şöyle cevap verdi: “ Hayır ama umre yapmanız daha faziletlidir” buyurdular. Taberi de ikinci görüşün daha isabetli olduğunu söyleyerek, bazı zayıf senetli hadislerle, umrenin farz olduğunu iddia etmenin ise doğru olmadığını söylemiştir.²⁵³

Yine başka bir rivayette, bir kişi Hz. Ömer’e: “ Hac ve umrenin bana farz kılındığını gördüm ve ikisini de yaptım.” dedi. Hz. Ömer: “Peygamberinin sünnetine muvaffak kıldın.” dedi. Başka bir rivayete göre ise; buradaki tamamlama işi, “hacca ve umreye dünyevi işlerin bulaştırılmaması ve helal yoldan kazanılan mal ile eda edilmesine” bir işaret olabilir, denilmiştir.²⁵⁴

Dolayısıyla, başlanmış hac ya da umrenin sonuna kadar götürülmesi, noksansız olarak eda edilmesi gerektiğini ve hac ile umreye zarar veren davranışların telafi şeklini anlatan (Bakara, 2/196) âyetinde, haccın farz olduğu konusuna değinilmemektedir. Çünkü oruç’ta da, oruç’a zarar verebilecek davranışları bildiren âyet-i kerîmede; “... ثُمَّ إِلَى اللَّيْلِ ”: “ ... sonra geceye kadar orucunuzu sürdürün (tamamlayın)...” denilmiştir. Nitekim burada da oruç’un farz kılınıp kılınmadığına delalet edilmez. Çünkü burada başlanan bir oruç’un şartlarına uygun bir şekilde tamamlanması emredilmektedir. Dolayısıyla başlanmış bir ibadetin itmam edilme emri, o ibadetin farziyyetine delalet etmez. Bu âyet hiçbir şekilde umrenin farz oluşuna bir dayanak olamaz.²⁵⁵

²⁵³ et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, C. XXIV, thk. Âhmed Muhâmmed Şakîr, I. b., y.y.: Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000, C. III, s. 228.

²⁵⁴ el-Beyzâvî, a.g.e., C. I, s. 129; Ebû’s-Suûd, Muhammed b. Muhammed Muhyiddîn el-Îmâdî (v.982/1574), *Irşâdü’l-Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm: Ebus-suûd Tefsîri*, I-XII, trc. Ali Akın, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2006 a.g.e., C. II, s. 525.

²⁵⁵ Ebû’s-Suûd, a.g.e., C. II, s. 548.

Müfessirlerin birçoğu, hac ile ilgili açıklamaları burada (El-Bakara, 2/196) yaptıkları halde, İbn Kayyim el-Cevziyye, ne bu âyette ne de bundan sonraki (El-Bakara, 2/197) âyette konu ile ilgili bilgi vermemektedir.²⁵⁶

" الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفَعَّلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ وَتَزُودُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُوا يَا أُولِي الْأَلْبَابِ "

*"Hac (ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur. Siz ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir. (Ahiret için) azık toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma)dır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının."*²⁵⁷

(الحج) ismi Tevbe, 9/3 âyetinde de geçmektedir:

" وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ فَإِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ "

*"Hacc-ı ekber gününde, Allah ve Resûlünden bütün insanlara bir bildiridir: Allah ve Resûlü, Allah'a ortak koşanlardan uzaktır. Eğer tövbe ederseniz, bu sizin için hayırlıdır. Ama yüz çevirirseniz, şunu iyi bilin ki, siz Allah'ı âciz bırakabilecek değilsiniz. İnkârcılara, elem dolu bir azabı müjdele!"*²⁵⁸

Yukarıda zikredilen son iki âyet ile ilgili bilgileri, "Haccın zamanı" başlığı altında ele alacağımız için, bu âyet ile ilgili bilgileri orada zikretmeyi düşündük. Dolayısıyla aynı âyetleri, farklı yerlerde tefsir edip, gereksiz hacim ve zemin israfı yapmak istemediğimiz için bu iki âyetin tefsirini oraya havale ettik.

ab. (الحج)

²⁵⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., C. I, s. 312.

²⁵⁷ el-Bakara, 2/197.

²⁵⁸ et-Tevbe, 9/3.

(الْحَجِّ) kelimesinin, kesreli (الْحَجِّ) şekilde kullanımı ise sadece Âl-i İmrân, 3/97. âyetinde geçmektedir:

" فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ "

“Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanınmazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir. (Kimseye muhtaç değildir, her şey O'na muhtaçtır.)”²⁵⁹

Nesefî, âyetin tefsirinde, kıraat (okuyuş şekli) ile ilgili bazı bilgiler aktarmaktadır: Ebu Bekir Şu'be'nin dışında, Hafs, Hamza, Kisai ve Halef “ح” harfini kesre hareketi vererek “حِجُّ الْبَيْتِ” şeklinde okumuşlardır. Kesreli okuyuşta, “حِجُّ” kelimesi, isim olur. Fethalı okuyuşta “حِجُّ الْبَيْتِ” ise sözcüğün masdar biçimi olur.²⁶⁰

Kurtubî, Mücahid'den nüzul sebebi olarak şu rivayeti aktarır: “Yahudiler ile Hıristiyanlar arasında, Kâbe ve Mescid-i aksa hakkında fazilet tartışmaları yapıyordu. “Yahudiler Mescid-i Aksa'nın Kâbe'den daha büyük olduğunu ve etrafında nice peygamberlerin yaşamlarını sürdürdüklerini ileri sürerek Mescid-i Aksa en mukaddes mabet'tir” diyorlardı. Müslümanlar da tabiki bunun aksini söylüyorlardı. Allah da bu mücadeleye cevaben, bu (Âl-i İmrân,3/97) âyeti indirdi.²⁶¹

Zuhaylî, bir yere yol bulabilmek için, oraya gitmeye güç yetirebilmek gerekir. Dolayısıyla buradaki “güç yetirebilme” kavramı, hem bedeni hem de mali olanakları kapsar. O halde, hareme ulaşmak için bu engellerden herhangi birisi bulunmadığı müddetçe, hac her Müslüman'ın üzerine farzdır. Âlimler, çoğunlukla azık ve binek elde etme imkânının, haccın iki şartı olduğunda ittifak etmişlerdir. Bu âyet, haccın terkini kerih gösterme ve Beytullah'ı ziyarete güç yetirenin, ziyaret görevini yerine

²⁵⁹ Âl-i İmrân, 3/97.

²⁶⁰ en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (v. 710/1310), *Nesefî Tefsiri*, I-X, trc. Harun Ünal, tas. Ahmet Cantürk, 1. b., İstanbul: Ravza Yayınları, 2003, C. I, s. 340.

²⁶¹ es-Sâbûnî, *Kur'ân-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, C. I, s. 338-339.

getirmemesi halinde ise, ağır bir sorumlulukla karşı karşıya kalabileceğini ifade etmektedir. Çünkü bu konuyla ilgili, Tirmizî'nin, Hz. Aliden rivayet ettiği - senedi zayıf - bir hadis-i şerife göre: "Kim ki Beytullah'a kavuşacak kadar azık ve bineği olur da, hac görevini ifa etmezse, artık ister Yahudi, ister Hristiyan olarak ölsün" diyerek, sözü geçen âyeti zikretmişlerdir. Sahabe'den, İbn Ömer ve diğer birçokları da, "yol bulabilme" lafzını, azık ve binek temin edebilme olarak yorumlamışlardır.²⁶²

ac. (الحَاجَّ)

(الحَاجَّ): İsm-i fâil kalıbındaki bu sözcük sadece Tevbe, 9/19. âyette geçmektedir:

" أَجْعَلُكُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ "

*"Siz hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Haram'ın bakım ve onarımını, Allah'a ve âhiret gününe iman edip Allah yolunda cihad eden kimse (lerin amelleri) gibi mi tuttunuz? Bunlar Allah katında eşit olmazlar. Allah, zâlim topluluğu doğru yola erdirmez."*²⁶³

Müslümanlara hicret emri geldiğinde, Hz. Peygamber'in amcası İbn Abbas: "Hacılara su verme vazifesi (sikaye) bana aittir. Talha da dedi ki: " Kâbe'nin sahibi benim. Hicret etmiyoruz" deyince söz konusu âyet (Tevbe, 9/ 19) indi.²⁶⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye ise, burada lafzın tefsirine değinmemiştir.²⁶⁵

II. KUR'AN'DA "HAC" KAVRAMININ TAHLİLİ

"Kur'an'da "Hac" Kavramının tahlili bölümü"nde, kadim bir ibadet olarak Hz. İbrahime uzanan haccı, "Tarihsel Yönden" ele alarak, "Beşeri Dinlerde ve Semavi Dinlerde" konu başlıkları altında, geçmiş dinlerdeki telakkisini bulmaya çalıştık. Zaten bir

²⁶² Vehbe Zuhaylî, *Tefsîrû'l-Münîr*, I-XV, 2. b., İstanbul: Risale Yayınları, 2005, C. II, s. 282-283.

²⁶³ et-Tevbe, 9/19.

²⁶⁴ Mücâhid, b. Cebr Ebü'l-Haccâc el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721), *Tefsîru Mücâhid*, I-II, yay. haz. Abdurrahman Tâhir b. Muhammed es-Sûretî), Beyrut: el-Menşûrâtü'l-ilmîyye, 1921, C. I, s. 270.

²⁶⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., C. II, s. 251.

maddenin tarihsel serüveni ortaya konmadan onu sadece problematik yönden ele almak kavramın anlam dünyasını tam olarak yansıtmayacaktır. Onun için, Hz. Ömer: “Cahiliye dönemini tanımayıp sadece İslam dönemi içinde yetişmiş olan kimseler, ancak İslam zincirinin halkalarını birbirinden ayırır.”²⁶⁶ demiştir. Dolayısıyla hac ibadetini tam manasıyla kavrayabilmemiz için, Hz. İbrahim’in insanları çağırdığı günden beri geçirdiği serüvenini bilmemiz gerekir. Bu süreç içerisinde başka din ve kültürlerle etkisini ve etkilenişini bilmek şüphesiz son derece elzem bir meseledir. Yine “Kur’an’da “Hac” Kavramının tahlili” ana başlığı altında haccı “Sorunsal Yönden” ele alarak, “Haccın İbadet-İçerisi Kavram alanı” alt başlığı altında, “Haccın tatbikî ile ilgili temel Kavramları ve Yan Kavramları” tefsirlerden araştırarak, kavramı aydınlatmaya çalıştık. Son olarak, “Haccın İbadet-Dışı Kavram alanı” alt başlığı ile ise, maddemiz ile ilgili “Nazarî ve Tatbikî sahalarda hakkında bilgi vermeye çalıştık.

A. TARİHSEL YÖNDEN

Bu başlık altında, her toplumda varlığının izleri olan, toplumların dinden bağımsız olamayacağı kanısından yola çıkarak, vahye dayalı dinlerde ve diğer bazı dinlerde hac ibadetinin varlığı ve uygulama alanı; uygulama şekli ve o dinlerdeki önemini irdelemeye çalıştık.

1. Beşerî dinler’de

a. İlkel kabileler’de

Bütün ilkel kabile dinlerinde, tanrıyı ifade etme ve tasavvur etme farklı olsa da “tek tanrı” veya “yüce tanrı inancı” göze çarpmaktadır. “İlkel kabile dinlerinin kendisine özgü dini ayinleri, dansları ve kurban usulleri bulunmaktadır. İbadet, kabileden kabileye değişkenlik göstermektedir. İlkel kabilelerde ibadet; genel olarak yüce tanrı veya ondan daha alt seviyedeki tanrılar ve yüksek ruhlardan meydana gelen varlıklara tapınma ihtiyacından ortaya çıkan, ferdi tecrübelerine dayanan davranışlar şeklindedir. Bu ibadetlerde; yüce tanrıya dua edilmekte, bazı hayvanlar ve yiyecekler kurban olarak sunulmaktadır. İlkel kabile dinlerinde bir kurucu ya da peygamber olmadığından ritüeller-

²⁶⁶ En-Nedvî, Ebu'l-Hasen, *Dört Rükün: Namaz-Zekat-Oruç-Hac*, 2. b., İstanbul: Risale Yayınları, 2016, s. 21.

de bir kutsal metin söz konusu değildir. Dini ayinlerde kullanılan dua ve konuşmalar ise, nesilden nesile geçen bazı sözlü aktarımlardan oluşmaktadır.²⁶⁷

b. Eski Mısır'da

M.Ö 4000'li yıllara uzanan bir tarihe sahip Mısır'da din, daha doğrusu firavunların kutsallığı, şehirleşmeden tutun farklı birçok alanda gerçek anlamda etkili olmuştur. Hayvanlar, Mısır inançlarında son derece önemli idi. Eski mısır 19. Yüzyıla kadar neredeyse eski mısır düşünürlerinden Herodot ve Plutark'ın kitaplarında verdikleri bilgilerden ibaret idi. Bu bilgiler içerisinde en önemli şeylerden biri piramitler (Ehram) iken, diğeri kutsal sayılan hayvanlar idi.²⁶⁸

Mısırlılar da geçmişte diğeri bazı milletlerde olduğu gibi animist idiler. Günümüzden yedi bin sene önce mısırdaki kırk iki bin kabile yaşıyordu. Bu kabilelerin her biri, canlı bir varlık içinde yaşadığına inandığı ruha ilahlık atfediyor ve ona tapıyordu. Bazı kabileler koça, bazıları öküze, bir diğeri arslana veya yılan, kediye ve keçiye tapıyordu. Daha sonra medeniyetlerin gelişmesiyle totemcilik, yerini hayvanların bizzat kendisine değil de, hayvanlarda sembolleşen yaratıcılar olduğuna inanma gibi düşünceler aldı. Önceden tamamen hayvan olan heykellerin yerini, başı hayvan, gövdesi insan veya tam tersi şeklinde heykeller ortaya çıkmaya başladı. Belli bir süre sonra kabileler arası bir birleşme söz konusu olduktan sonra ise, bu yarı hayvan şeklindeki tanrılar, yerel birer ilah olma özelliğine kavuştular. Örneğin; koç ile temsil edilen Amon, Teb köyünün, öküz ile temsil edilen Ptah, Menfis'in, eşek başlı (eşekbaşı) Set ise, Ombos'un tanrısı idi. Her şehrin İlâh'ını temsil eden taştan yapılmış mabet, çamurdan yapılan evlerin üzerinde yükseliyordu. Bu mabetlerin tanrının evi olduğuna inanılırdı. Mabette bulunan kâhinler de ilâhın hizmetçileri olarak kabul ediliyordu. Mabedin mahrem yerinde bulunan putlar, sabahları kâhinler tarafından yıkanır onlara yiyecekler takdim edilir ve puta bazı nefesler okuyarak teselli etmeye çalışırlardı. Gece olunca putun giysileri çıkarılır ve böylece uyuduğuna inanılırdı.²⁶⁹

²⁶⁷ Küçük,Tümer, Küçük, a.g.e., s. 64-65.

²⁶⁸ Baki Adam, 'v.d.', *Dinler Tarihi; El Kitabı*, ed. Baki Adam , 2. b., Ankara: Grafiker Yayınları, 2015, s. 516-517.

²⁶⁹ Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, 3. b., İstanbul: Ceylan Yayınları Matbaası, 1963, s. 36-37.

Mısır dininde önemli günler ve zamanlar şenlik ve yürüyüş alayları idi; tapınakların adanması, kutsal eşya sandığı alayları, kralların taç giymesi alayları ile savaş dönüşlerindeki zafer alayları idi. Kutsal eşyaların taşındığı bu alaylarda, yanlardaki metal halkalara geçirilmiş uzun şendereler ile rahipler tarafından taşınan farklı sayılarda sandıklar ve sandallar vardı. Alayda ilk sırada bulunan ilahın kral ve atalarının heykellerine, yaşayan kralın kutsal eşyaları da ilave edilebilirdi. Kutsal eşya sandıkları tapınağa götürülerek bir masanın üstüne dizilir. Taze koparılmış çiçeklerle tezyin (süslemek) edilirdi. Bu arada kral tarafından da içki ve tütsü ikramı yapılırdı. Yine Nil nehri için yapılan dua bambaşka önemli bir şenliği oluşturuyordu. Bu şenlik hakkıyla kutlanmazsa Nil'in yükselmeyeceğine ve bu nedenle de taşkın suların, ekili alanları sulamayacağına inanılırdı. Bu bayrama katılmak için halk, köylerden gelerek kasabalarda toplanırdı. Ziyafetler verilir, müzikli danslar yapılırdı. Nil tanrısının tahtadan yapılmış bir heykeli köylerde dolaştırılırdı. Mesela, Nil'in, tanrının özel lütuflarıyla ödüllendirildiği inanışını ifade eden tuhaf bir yakarış günümüze de ulaşabilmiştir: "Ey Nil taşkını, sana sunular takdim edilir, öküzler kurban edilir, senin için büyük şenlikler tertip edilir... göklerde ismin bilinmez, biçimlerini göstermezsin, her türlü temsil beyhudedir." Mısır dininin mensupları, ilahlarına; şarap, çörek, tütsü, çiçek ve şifalı otların dışında bazı hayvanları da kurban olarak sunuyorlardı. Bunlar: öküzler başta olmak üzere, karacalar, dağ keçileri, yaban tavukları gibi hayvanlardı.²⁷⁰ Yine savaş, zafer ve cenaze hadiselerinde yapılan bazı merasimlerde, canlı insan kurban etme ayinleri, mısırdaki genç kızların Nil nehrine atılması gibi acımasız bir hal almıştı.²⁷¹

Mısır halkı, tanrıların, tapınakların en kutsal yerinde bulunan, bir daha dirildiğinde bedenleri bulunsun diye yapılan insan heykellerinin içerisinde olduğuna inanıyorlardı. Kutsal kabul edilen zamanlarda tanrılar kayıklarına bindirilip tapınaklarından dışarıya çıkarılırlardı. Halk, tanrıları görebilmek için bu mekânları doldururdu. Çünkü Mısır'da halkın tapınaklara girip dua etmesi serbest değildi. Dolayısıyla herkes rahatça içeri giremiyordu. Bu imkân ancak uzman kişiler için sağlanan bir durumdu. Kutsal olarak kabul edilen günlerin dışında ise, manevi rehber olmaktan öte, sadece temizlik ile ilgili prensipleri dikkatlice tatbik etmiş, otuz altı defa yıkanmış, tıraş olmuş ve yün pantolon giymiş panteonun yöneticileri ve memurları içeri girebiliyorlardı. Tapınakta

²⁷⁰ George Thomas Bettany, *Dünya Dinleri Ansiklopedisi: Mısır ve Sami Dinleri*, ed. Özgü Çelik, çev. Ahmet Aydoğan, 1. b., İstanbul: Say Yayınları, 2005, s. 563-564.

²⁷¹ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 1. b., İstanbul: Remzi kitabevi, 1968, s. 170-171.

vazife yapan bütün rahiplerin de içeriye girme hakkı yoktu. Ancak rahiplerden en yaşlı olan ile en bilge kişi tapınağın iç bölümlerine girme hakkına sahipti.²⁷²

c. Eski Yunan'da

Yunanlılarda din, diğer iptidaî milletlerde olduğu gibi ilk başlarda ağaçlar ve taşlarda bulduklarına inandıkları ruhlara karşı, akıllara durgunluk verecek şekilde yapılan ibadetlerdi. Yunanistan'ın o devirlerdeki halkı, günümüzde ilim adamlarının Minoalı diye adlandırdıkları kimseler idi. Minoalıların bıraktığı eserler ve yazılar hala okunamamış dolayısıyla dinleri tam olarak aydınlatılamamıştır. Yunanistan'ın geleneksel ozanları, tanrılarla ilgili seslendirmelerinde, mutlu, ihtiras dolu ve kavgacı kahraman tabloları çiziyorlardı. Bu kahramanların işi, olimpler üzerinde kavga etmek veya eğlenmek işleri ile meşgul olmaktı. Onun dışında halka edep ve ahlâk namına öğrettikleri bir şey söz konusu değildi. Yunanlılar ilahlarını sevmedikleri gibi aynı zamanda onlardan korkma diye bir durumları yoktu. Hatta şöyle ki, Aristo seneler sonra: “Allah'ı sevmek münasebetsiz bir şeydir.” sözünü kullanmıştı.²⁷³

Eski Yunan'da hacların çoğu bir halk hareketi, toplumu bir araya getirecek ve geliştirecek bir politik dayanışma olarak görülmüştür. Bu şekilde yorumladıklarına delil olabilecek birçok bulgu söz konusudur. Örneğin, Eleusis' inisiyatik merasimlerinde, kişiler uzun bir ayın meydana getirir ve kutsal yol güzergâhınca mistik bir çevreye yayılırlardı. Eski Yunan'da insanlar, belirlenmiş güzergâhları takip ederek, bayram günlerinde ve mevsimlerin seyrini de dikkate almak suretiyle “Mini haclar” tabiriyle nitelenen hac ziyaretleri yapmışlardır. Ancak Eski Yunan'da, “bütün yolların kendisine götürdüğü tek yer” olarak bilinen Kudüs, Mekke ve Roma gibi tek bir hac merkezinden öte, arkaik dönemden beri hac merkezi olmayı başarabilmiş ve insanları kendisine cezbetmiş birçok tapınak bulunuyordu. Bu tapınakların yer aldığı en büyük merkezler ise: Delos, Eleusis, Delphes, Efes, Epidaure ve Olimpus gibi yerlerdi.²⁷⁴

Yunan mabetleri, diğer komşu halkların mabetlerinden farklıydı. İlk başlarda, tapınaklarda tanrıların heykellerinin bulundurulma zorunluluğu yoktu. Fakat tarihin

²⁷² Mehmet Korkmaz, *Mitolojik Dinlerin Gizemi*, 2. b., Ankara: Alter yayımları, 2010, s. 435-436.

²⁷³ Doğrul, a.g.e., s. 56-57.

²⁷⁴ Ali Erbaş, “İslam Dışı Dinlerde Hâc”, *SAKARYA, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 5, 2002, s. 102.

seyri içerisinde, tanrı veya tanrıların heykelleri mabetlere konulmaya başlandı. Bundan sonraki süreçte mabedin en iç kısmına, tanrıyı tasvir eden heykelin yüzü, mabedin girişine dönük olarak konulduğu dikdörtgen bir oda vardı. Ona ek olarak çoğunlukla bir de giriş odası bulunurdu. Buna ilaveten de kurbanlardan kansız olanlar için içeride, yakılan takdimeler için de dışarıda birer altar bulunurdu. Eski Yunan’da ana ibadet şekli kurban idi. O da kanlı ve kansız olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Sıradan bir insanın dini hayatını belirleme ölçüsü; kurbanlar, bayram ve şenlikler idi. Yunanlılarda ibadetin ana gayesi tanrıları sakinleştirmek, insanların arzu ve isteklerini gerçekleştirmelerini sağlamaktı. Onun için, kanlı, kansız kurbanlar takdim edip dua ederlerdi. Ancak Yunanlılarda cemaatle ibadet pek görülür bir durum değildi. Çünkü; mabedi tanrının evi olarak saydıkları için, içeriye ibadet maksadıyla girmiyorlardı. Çünkü onlara göre Tanrı’nın evinde ibadet yapmak doğru değildi. Dolayısı ile ibadetlerin çoğu mabetlerin dışında yapılırdı. Hatta birçok mabet senede bir ya da iki kere açılmaktaydı.²⁷⁵

d. Hinduizm’de

Hinduizm inancı, Sankrit edebiyatında “soylu” demek olan “Arya dharma” ya da “ezeli-ebedî din” anlamında, “Sanatana dharma” olarak geçer. Arya dharma tabiri, aynı zamanda, Hinduizm’in kimliğini temsil eder. Günümüzde Hinduizm, genel olarak Brahmanizm, kısmen Paganizm, jainizm ve Budizm vb. yerel inançların bir kokteyli olduğu görünümünü vermektedir. Kısmen de İslam’dan etkilendiği söylenebilir.²⁷⁶

Hinduizm’de de hac ritüeli vardır. Aryaların Hint yarımadasını işgal etmesi ve Hindu tapınaklarının sayısının artması, ziyaret merkezlerinin sayısını da artırmıştır. Ortaçağlara doğru, hac için uzak yerlere yolculuk etmek gelenek haline gelmişti. Azizlerin halvet yaptığı Comorin körfezi, Orissa, batıda Kathiavar ve Himalayalar hac merkezi haline gelmişlerdir. Hinduizm’de, Benâres’i ziyaret etmek ve Ganj nehrinde banyo yapmak, ölümden sonraki dirilişte daha mutlu olmak ümidiyle yapılırdı. Yıkanıldıktan sonra hac ibadetini gerçekleştirmek için kutsal yerin etrafında dönmek (tavaf) de haccın rükünlerinden biriydi.²⁷⁷

²⁷⁵ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet Ve İbadet*, 2. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 55-56.

²⁷⁶ Kürşat Demirci, “Hinduizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, s. 113.

²⁷⁷ Harman, a.g.md.,C. XIV, s. 382.

Hindistan coğrafyası, iki bin seneden beri hac merkezi olarak kabul görür. Hindistana dışarıdan gelen veya içerde doğan bütün dinler, bu meseleyi kabul ederler. Hindu hacıların, hac ibadetini yerine getirebilmek için yapmaları gereken bazı ritüeller vardı. Bunlar: Beraber seslendirilen ilahiler (bhajan), “Dua adamları” olarak bilinen gezici vaizlerin sohbetleri (kirtan), vb. spiritüel egzersizlerdir. Hindu dininde, hacıya (varkari) bir köylü gibi veya özgürce sofuluk hayatı (bhakti) yaşayan kişiler gözüyle bakılmaktadır. Yılda bir veya birçok kere, iş sıkıntısından, dünya meşgalesinden kurtulup ruhlarını dinlendirmek isteyen Hindu hacılar, ilahiler eşliğinde bir grup sofu topluluğu ile beraber, hac merkezlerini birkaç günlüğüne ziyaret ederler. Bu hacıların içinde milyonlarla ifade edebileceğimiz sayıda insanlar, yaşlandıklarına, son nefeslerinin geldiğine veya artık ölümün kendilerini bulacağına inandıklarında, karınları üstünde sürünerek Ganj nehrine gelirler. Böyle yapmalarının nedeni, son nefeslerini Ganj nehrinin kenarında verip birden bire Şiva’nın cennetine girme arzusu idi. Yine Benares’te, cennete girme umudunu yüreklerinde taşıyan Hindularla dolu çokça türbe ve iki de mabet vardır. Tarifi mümkün olmayan ucube (çok acayip şey) putlarla dolu olan Hindistan’daki tek kutsal şehir, Benares olmadığı gibi, tek kutsal nehir de Ganj nehri değildi. Hindistan’ın her köşesi ma’bud ve mabetlerle dolup taşıyordu. Buldukları yerler kutsal sayılıyor ve hac merkezi unvanı alıyordu.²⁷⁸

e. Budizm’de

Bütün dini geleneklerde olduğu gibi Budizm’de de bazı kutsal yerler söz konusudur. Ancak; Budizm inancında bu kutsal yerleri ziyaret etmek, zorunlu dini ibadetler arasında değildir. Dolayısıyla hac ibadeti nafîle (isteğe bağlı) bir yolculuktur. Buna bağlı olarak meşhur bir “guru”yu veya bir “öğretmen”i ziyaret etmek daha güzel bir ibadet olarak görülür. Kutsal mekânları ziyaret etmek mecburi bir ibadet olmasa da, oraları yurt edinmiş keşiş ve keşişelere yardım etmek kadar güzel ve hayırlı bir eylem sayılır.²⁷⁹

Budizm hac geleneğinde görülen en temel özellik, stupalar (Budanın hatıralarının saklandığı yerler) ile diğer kutsal yerlerin etrafında dönmektir. Güney Asya’dan gelen Budistler, bu dönmeyi “tavaf” olarak telakki eder ve bu hareketi, gruplar halin-

²⁷⁸ Erbaş, a.g.m., s. 10.

²⁷⁹ Ali İhsan Yitik, “Budizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 2. b., İstanbul: D.İ.B. Yayınları, 2007, s. 335.

de gerçekleştirirler. Tavaf yapılırken içecekler ve yiyecekler takdim edilir. Budanın öğretisi düşünülür ve meditasyon (derin düşünme, istiğrak) yapılır. Tibetli Budistler, güzergâhtaki kutsal mekânları ziyaret ederler hac merkezine varırlar. Tavafı, saatin yelkovanı yönünde dönerek yaparlar.²⁸⁰

Budizm’de hac yolculuğu, Buda’ya ait olan hatıralara ve onunla ilgili olan mekânlara yapılır. Buda, müridi Ananda’ya da görev vererek, cesedinin küllerinin stupalar’da saklanmasını istemiştir. Budanın ölümünden sonra külleri önce sekiz stupa’ya ayrılmış daha sonra; iki stupa daha artırılarak toplamda on stupa olarak saklanmıştır. Bu on adet stupa, kutsal emanet olarak korunmuştur. Kral Aşoka ise, bu on stupa’yı açıp külleri kırk sekiz ayrı parçaya bölerek her birini ayrı bir stupa’ya koymuştur. Söz konusu küllerin dışında, Buda’dan kalan iki hatıra daha vardır ki bunlardan birincisi, kullanmış olduğu sadaka kapları vb. şeyler ya da bıraktığı iz veya işaretlerdir. İkincisi ise, bazı heykeller ve gerçek külleri içermeyen stupalar gibi adak türü hatıralardır.²⁸¹

Budist inancında, önemli şahısların kabirlerine çiçekler bırakılır ve mumlar yakılır. Kuzeydoğu Hindistan’da, Buda’yla ilgili olduğu için ziyaret edilen bazı yerler vardır. Bu yerler: Budanın doğum yeri olarak bilinen “Lumbini”, ilk vaazını vermiş olduğu “Geyik Parkı”, aydınlanma yeri olan “Bodhi Gaya” ve öldüğü yer olan “Kuşinagara”dır. Bu dört mekânın, isimleri zikredilmeksizin, Pali metnindeki “Mahaparinibana Sutta”da ele alınır.²⁸²

Budizm inancında, kutsal mekânların hiçbiri Bodhi Gaya kadar önemli değildir. Çünkü Bodhi Gaya, Budizm’in doğuşunu temsil eder. Bunlardan başka, Hindistan’dan Sri Lanka’ya kadar olan Buda’nın hatıraları, hac merkezleri olarak kabul edilmiş ve ziyaret edilmiştir. Japon inancına göre dağlar, tanrıların yeri ve yurdudur. Onun için dağ zirveleri, yıllar boyu hac mekânları olarak kabul edilmiştir. Milattan sonra 8. yüzyıldan beri Budistler nezdinde ayin yerleri olarak kabul edilen dağ tepele-ri, hep ziyaret edilmiştir. Japon kültüründe, hem Budizm’e hem de Şintoizm’e ait hac

²⁸⁰ Erbaş, a.g.m., s. 104.

²⁸¹ Harman, a.g.md., C. XIV, s. 382.

²⁸² Günay Tümer, “Budizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. 6, s. 357.

yerleri vardır. Japonya'daki hac yerlerinin ekseriyeti, Budist keşiş ve zahitlerle ilgilidir. Zühd hayatlarını sürdürdükleri yerler, hac mekânları olarak kabul edilmiştir.²⁸³

Günümüzde dünyanın dört bir yanından gelen Budistler, bu kutsal mekânları da içine alan turlar düzenlerler. Bu turlara iştirak eden bir Budist, Buda'nın gittiği yerlere giderek Buda'nın izini sürdüğünü ve böylece hac ibadetini eda ettiğine inanır. Bu turlara, Budistlerin dışında birçok başka din mensupları da katılırlar. Aynı zamanda keşişler de bu yolculuklara iştirak ederek, katılımcıları Budda, Dharma ve Sangha hakkında bilgilendirirler.²⁸⁴

f. Şintoizm'de

Şinto, asıl itibariyle Çince (şen-tao) bir sözcüktür. "Tanrıların yolu" demektir ve Japoncadaki karşılığı ise "kami-no-miçi" kelimesidir. VIII. yüzyılda Japonya'da yayılan Budist inancı ile karışmaması için, Çince bir kelime olan bu sözcük (Şinto) kullanılmıştır. Şinto (Şintoizm) Japonya'nın yerel dinidir. Tarih öncesinden kalma animistik (canlılık) inanç biçimlerinin, Taoist, Budist ve Konfüçyüsçü unsurların da etkisiyle Antikçağlarda oluşmaya başlayan modern şeklidir. Şintoizm'in tarihsel derinliğine inildiğinde, bunun, "Ural-Altay" milletlerinin, animistik kökene sahip olan Şamanizm dininin Japon adalarındaki devamı olduğu söylenebilir.²⁸⁵

Şinto inancına göre kutsallık tek bir merkeze atfedilemez. Çünkü başta Japon toprakları olmak üzere bütün tabiatın kutsal olduğu tezi kabul görür. "Fuji Dağı" başta olmak üzere dağ tepelerinin, kamilerin mekânı olduğu sanrısı, bu dağlara saygı gösterilmesine ve her sene birçok kişi tarafından ziyaret edilmesine vesile olmuştur.²⁸⁶

Japonya'da yaklaşık 10.000 ma'bed bulunmaktadır. Hepsi de kutsal mekânlardır. Ancak "İse"deki "Amaterasu" namına yapılmış olanı en fazla kutsallık atfedilen mabetlerdendir. Ma'bedler ilahların mekânları olarak bilinirler. Genel itibariyle kılıç, mücehverli taş ve Amateraus'un heykeli hep bulunur. Mabetlerin işlerini ve idaresini

²⁸³ Harman, a.g.md., C. XIV, s. 382-383.

²⁸⁴ Yitik, a.g.e., s. 337.

²⁸⁵ Kürşat Demirci, "Şintoizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 39, s. 177.

²⁸⁶ Demirci, a.g.md., s. 178.

rahipler yürütür.²⁸⁷ Tek kutsal mekân düşüncesi olmadığı halde, “İse”deki “Amate-raus”un adına yapılan mabed nedeniyle “İse” hac merkezi olarak kabul görmüştür. Şintoizm’de yılın ortasında veya sonundaki herhangi bir günde maddi ve manevi arınma isteyen Şintolar, “İse”de ya da diğer kutsal yerlerde (yerli mabedlerde ve nehir kenarlarında) ayinler tertip ederler. Söz konusu ayinler, şu şekilde icra edilir: Bedene su serpilip pirinç saplarından yapma, insan suretine benzeyen, ayindekilerin kirlerini de temsil eden bazı lekeler taşıyan bir heykelcik, suya atılır. Sonra, ilahi gücü temsil eden “Nusa” sağa sola hareketler yaparak kötü güçlerin müdahale etmesine engel olur. Ayin, arınma duaları eşliğinde yapılır. Bu ritüel, suya atılan heykelciğin üzerindeki kir lekeleri silininceye kadar devam eder. Hac ibadeti çoğu dinlerde; karmaşık, zor, yorucu ve girift bir özellik taşıdığı halde, Şintoizm’de tam aksine, daha sade ve kolay bir hac ibadeti söz konusudur.²⁸⁸

2. Semavî dinler’de

a. Yahudilik’te

Yahudilik’te haccın tarihi incelendiğinde, haccın Hz. İbrahim dönemine kadar uzanan bir ibadet olduğu görülür. Tora’nın ilk kitabı olan Tekvîn’de: İbrahim’in, Har-ran’dan ayrıldıktan sonra önce kutsal ağacın altında²⁸⁹, Bethel ile Ai arasında²⁹⁰ ve daha sonra da Hebron’da²⁹¹, Tanrının görüldüğü bir mekânda, bir altar yaparak, tanrı için kurban kesip, ona ibadet ettiği zikredilmektedir. Yine Tekvîn’de anlatıldığına göre, İshak, Beer-Şeba’da,²⁹² Yakup da Şekem,²⁹³ ve Beyt-el’de,²⁹⁴ Tanrının görüldüğü yerde ibadet ettikleri anlatılmaktadır.

²⁸⁷ Abdurrahman Küçük, “Dinlerde İbadet ve Mabet”, *Diyanet Dergisi*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, C 24, S 3, 1988, s. 54.

²⁸⁸ Erbaş, a.g.m., s. 105-106.

²⁸⁹ Tekvîn, 12/7.

²⁹⁰ Tekvîn, 12/8.

²⁹¹ Tekvîn, 13/18.

²⁹² Tekvîn, 26/25.

²⁹³ Tekvîn, 33/20.

²⁹⁴ Tekvîn, 35/1-5.

Tekvin'deki anlatım çok net olmasa da, “Tanrı’nın görüldüğü yer” hac mekânı, “Tanrı’nın görüldüğü zaman” da hac zamanı olarak telakki edilirse, İbrahim, İshak ve Yakub’un yaptığı bu ibadetler, ‘hac ibadeti’ olarak yorumlanabilir.²⁹⁵

Tevrat, Fısıh (Paskalya: Mayasız ekmek), Şavuot (Pentekost: Haftalar) ve Sukkot (çardaklar) bayramlarında, tüm Yahudi erkeklerine; Kudüs’te, Yahve’nin huzurunda bulunma mecburiyeti getiriyordu. Yahudilik, klasik olarak, dini bayramlar ile haccı birbiriyle ilgili hale getiriyordu. Zaten bu bayramlar İbranice ‘de “hag” adıyla ifade ediliyordu. Bu bayramlar: “Hag ham-massot”, “haghaggasir”, “hag ha asif” şeklinde isimlendiriliyordu. Yahudi erkeklerinin Kudüs’e gitmelerinin istenmesi, Yahudilerin millet olmasından bu yana zaten kurumsal hale gelmiştir. Söz konusu hac mekânları ise üç grup olarak ele alınır: 1. Kudüs ve etrafında oluşmuş, tarihi öneme haiz, Kitâb-ı Mukaddesin tarihiyle ortaya çıkmış, tarihi özelliğe sahip mekânlar. 2. Talmud ve Kabala’da ismi geçen (genelde Celile’de bulunan) bilge mezarları. 3. İsrail’de bulunan Diaspora (Filistin dışındaki Yahudi yerleşim mekânları) bilginleri için adanmış, İsrail’deki değişik merkezler.²⁹⁶

Genel itibariyle yüksek ve su kaynaklarının olduğu ağaçlık bölgelerden oluşan bu yerler: İbrahim döneminde, “Şekem”, “Beyt-el”, “Beer-Şaba”, “Hebron” veya “Mamre” ve “Beer-lahay-Roi”; İshak zamanında “Beer-Şeba”; Ya’kûb zamanında “Peniel”, “Şekem” ve “Beyt-el”dir. Ken’ân’ın hâkimler dönemi, fetih ile beraber yerleşik hayatın başladığı, mevcut sunakların farklı roller üstlendiği, gerek mahalî gerekse kabilevî ve hatta kabileler arası bütün milletin ziyaret ettiği mekânlar haline gelmişlerdir. Ama gerçek manada haccın eda edildiği ilk mekân, Ahid sandığının bulunduğu “Silo” olmuştur. Silo’da her yıl, genç kız ve erkeklerin dans ettiği, “Rabbin Bayramı” olur. Filistîlerin orayı yıkmasına kadar süren bu ritüel, icra edildiği esnada, “Elkana”, her sene kurban kesmek için oraya çıkardı.²⁹⁷

Haccın eda edildiği bu üç bayramda da eli boş gidilmemesi ve Rabbin bereketiyle herkesin getirebileceği bir tâkdimeyi sunması emrediliyordu. Aslında ma’bedin,

²⁹⁵ Ali Erbaş, a.g.m., 105

²⁹⁶ Harman, a.g.md., C. XIV, s. 383.

²⁹⁷ Harman, a.g.md., C. XIV, s. 383.

hediyelerle ilgili bir ticari yapısı olmasına rağmen, genelde herkes, takdim edeceği şeyi kendisi getiriyordu.²⁹⁸

Kutsal sayılan ma'bedlerin çevresinin tavaf edilmesi, Yahudilik haccında da bulunmaktadır. İbranice dilinde, “hakkâfâ” denilmektedir. Bir yerin etrafının yedi defa dolaşılması, oranın kutsanması anlamına geliyordu. Eski Ahid’de tavaf etme ile ilgili bir takım işaretler vardır. Tavaf ritüeli ile ilgili en klasik örneklerden biri: Sukkot Bayramında (Çardaklar Bayramı), ma’bet döneminde ve tişri ayının dolunay vaktinde kutlanır. Zaten Yahudilik’te “hag” sözcüğü, “çerçeve çizme, birşeyi sarma” yani “tavaf” anlamında kullanılan “hog” kökünden türemiştir. Özellikle kelimenin bu şekilde kullanımı, Çardaklar Bayramında yapılan tavaf ibadetine bir işaret niteliğindedir. Tavaf, din adamlarının (kâhinler) herbiri eline bir söğüt dalı alarak ma’bedi, yedi gün süren bayram günlerinde, hergün bir kere tavaf etmeleri idi. Tavafın yönü ise, kabe’yi tavaf etme yönü ile aynı, yani saat yelkovanı ile ters yönde hareket ediyordu. Ma’bet yıkıldıktan sonraki zamanlarda aynı bayramı, sinogoglarda kutlayarak aynı hatıraları yaşatmaya çalıştılar.²⁹⁹

Eski Ahit’te zikredilen ve Musa şeriatından önce yaşayan önemli şahısların yaşadığı bazı mühim olaylar, sonraları İsrail dini için önemli ve özel mekânlar haline gelmiştir. Hâkimlerin devrinde, haccın ilk eda edildiği yer “Silo” olmuştur. Krallık dönemlerinde ziyaret edilecek iki kısım yer vardı. Bunlar: “Beyt-el” ve “Dan” gibi kadim mezbahlar; bir diğer kısım ise, “Ahid sandığı” ve “Kudüs” idi. Krallık otoritesine olan ihtiyaç önemli olmakla birlikte, Kudüs’ün cazibesi ve peygamberlerin bazı ayrılıkçı mezheplere karşı tavırları, ibadetin merkezileşmesine neden olan temel gelişmelerdendi. Bu nedenle Hezekiel, ihtişamlı bir Fısıh Bayramı kutlaması için VIII. yüzyıldan itibaren, halkı kudüs’e çağırmış ve bu gelenek mabedin yıkılışından sonra bile devam etmiştir. Babil esaretinden sonra mabet yeniden inşa edildi. Hac, 1515 yılında Fısıh Bayramının kutlanmasıyla tekrar başladı. Sukkot Bayramı daha da bir görkemli kutlandı. Hacc’ın şer’i kuralları, bu kuralların önemi ve haccın takva yönü daha fazla ön plana çıktı.³⁰⁰

²⁹⁸ Tesniye, 16/16-17.

²⁹⁹ İsmail Taşpınar, *Doğu Dinlerinde Hac İbadeti Hinduizm ve Budizm*, 1.b., İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014, s. 21.

³⁰⁰ Erbaş, a.g.m., s. 108.

Çıkış ve Tesniye’de genel olarak yer alan hukukî kurallar, geleneklere göre tasnif edildi ve Mişna’da yerini aldı. Hac, sadece erkekler için zorunluydu. Kadınlar, köleler, körler, sakatlar, yaşlılar, bön ve saflar; yetimler, öksüzler ve çok küçük çocuklar için muafiyet hükmü vardı.³⁰¹

Luka inciline göre, çocuklar annelerinden ayrılacak bir duruma - 12 yaşına girdikleri zaman - geldiklerinde bu yolculuğa çıkabilirlerdi.³⁰²

Günümüz Yahudileri, bu gibi yerleri ziyaret eder, bu yerlerin onlara şans getireceğini ve talihlerinin iyiye gitmesine vesile olacağını düşünürler. Bazen ziyaret ettikleri yerlere dilek mektupları bırakılıp adaklar adanır ve dualar yapılır. Süleyman ma’bedi veya ağlama duvarının batı duvarı dışında kalan yerlerde ise azizlerin şefaati için dua ve yakarıшта bulunulur.³⁰³

b. Hıristiyanlık’ta

Batı dillerinde, hac fenomeni, kökü Latince, “peregrinatio” ve “peregrinus” olan; “pelerinage” ve “pelerin” kelimelerine dayanır. Fakat Cermen dilinde, “pelerinage” kelimesi yerine “wallfahrt” terimi; haccı yerine getiren birey için de “pilger” kelimesi kullanılmıştır. Din dışı kullanımlarda ise, Latince “peregrinus” kelimesi “yabancı” anlamına gelmektedir.³⁰⁴

Bir Hristiyan için hac, tabiatüstü güçlerden inayet bekleme, kurtuluşa erme, ilâhî varlıklarla iletişime geçme anlamlarına gelir. Hacca gitmeden inayete ulaşan kişiler için ise hac, bir şükür sunumu ritüeli olarak görülür. Dolayısıyla, inayet ve lütuf arama yolculuğu ile şükür yolculuğu olmak üzere iki çeşit hac yolculuğu söz konusuydu.³⁰⁵

Haccın ifade ettiği anlam, erken dönemde Yahudilik ile aynı sayılır. Ancak Hz. İsa’nın, son yaptığı haccı tek başına yapması sebebiyle, ma’bedin yılda üç kere ziyaret edilmesi şartı, Hıristiyanlık’ta kaldırıldı. Böylece hac kollektif bir ibadet olmaktan

³⁰¹ Harman, a.g.md., C. XIV, s. 384.

³⁰² Luka, 2/42.

³⁰³ Harman, a.g.md., C. XIV, s. 384.

³⁰⁴ Erbaş, a.g.m., s. 109.

³⁰⁵ Harman, a.g.md., C. XIV, s. 384.

çıkarak, herkesin ferdi manevi ihtiyaçlarını karşılayan bir gezinti haline bürünmüştür.³⁰⁶

Hristiyanlıktaki hac geleneğine baktığımızda hacc, ilk dönemlerde, Hz. İsa'nın doğum yeri olarak bilinen Beytlehem, Kudüs ve çevresi gibi mekânları; yaşamını sürdürdüğü ve hatıralarının bulunduğu yerleri ziyaret etmekten ibaretti. IV. yüzyıldan itibaren ise hac, şehid ve azizlerin mezarları, Hz. Meryem'in mucizevi şekillerde görüldüğü bilinen yerler,³⁰⁷ Roma'daki bazı dinî liderlerin kabirleri ve onlara olan bağlılık vesilesiyle makbul görülmüş bazı din âlimlerine ait kutsal mekânlara yapılan yolculuklardır. Günümüzde Hristiyan hac yerlerinde, birtakım değişiklikler olmuş ve bazı mahallî (yerel) mekânlar ortaya çıkmıştır.³⁰⁸

Katolikler, Roma'daki kutsal mekânları ziyaret etmekle birlikte, "katakomp" olarak isimlendirilen mekânları da, ziyaret edilmesi gereken kutsal yerler olarak kabul ederler. Hatta Katolik Mezhebine göre, Papanın elini Roma'da öpebilen veya papanın yanına sokulabilen kişi, hac yapmış kabul edilir.³⁰⁹

Hristiyanlığın ilk kaynağı olan Yeni Ahit'te, hac ibadetinin anlam ve önemi ile ilgili net ifadeler bulunmamaktadır. Ancak dini metinlerde bulunan bazı cümlelerin yorumu hac ibadetinin varlığına delil olarak getirilmektedir. Mesela Hz. İsa'nın bir öğrencisine hitaben "benim ardımca gel" (Matta, 8/22; Markos, 2/14; Luka, 5/27; Yuhanna, 21/19-22) hitabı, bu anlamda üzerinde durulması gereken en önemli örnek olarak zikredilmektedir. Hristiyan ilahiyatçılarının "manevi yolculuk" olarak adlandırdıkları "hac", Hz. İsa'nın bizzatıhi takip edilmesi anlamına gelmektedir. Bir de Hz. İsa'nın "Ben yolum, hakikatim. Benim aracılığım olmadan hiç kimse Baba'ya gelemez" (Yuhanna, 14/16) sözünden hareketle bu kanaat oluşmaktadır. Burada kastedi-

³⁰⁶ Taşpınar, a.g.e, s. 16-17.

³⁰⁷ Abdurrahman Küçük, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. XIX, s. 240.

³⁰⁸ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010, s. 394.

³⁰⁹ Komisyon, "İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik ve İlkel Dinler", *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, yayın yönetmeni. Hilmi Yavuz, yayın kurulu. Hüseyin Atay, v.d., çev. Zeynep Akbay, v.d., I-III, İstanbul: Gelişim yayınları, 1997, C II, s. 332.

len, her bir Hristiyan'ın, İsa vasıtasıyla Baba'ya davet edildiği hususunun vurgulanmasıdır.³¹⁰

Daha önceleri Hristiyanlıkta hac, işlenen günahlara karşı, günah çıkarma ayinlerinde, bir nevi kefarete cezası olarak değerlendirilmiştir. Modern ulaşım araçlarının olmadığı bir dönemde, kişinin, kıldan yapılmış bir elbise giyerek Santiago'ya kadar yaya gitmesi, A'râf'ta (Purgatory) çekilecek cezaya denk tutulmuştur. Modern çağda imkânların artması, ulaşım ve iletişimin gelişmesi ile hac, daha düzenli bir organizasyona dönüştü. Günümüzde, Avrupa'da en çok ziyaret edilen yerlerden birisi olan Güney Fransa'daki Lourdes'te, nehrin kenarında oluşturulan özel banyolarda, tıbbın tedavide aciz kaldığı hastalıkların iyileştiğine inanılır. Bu nedenle Lourdes, yılda yaklaşık olarak 5 milyon kişinin ziyaret ettiği bir merkez haline gelmiştir. Portekiz'deki Fatima, 4 milyon kişiyle ziyaretçi sıralamasında ikinci iken; Paris'teki Rüedo ise, yılda 1 milyon ziyaretçisi ile üçüncü sıradadır. Roma'ya yapılan hac ise; daha çok kutsal senelerde olurdu.³¹¹

Anadolu topraklarında da Hristiyanların hac merkezi olarak görüp ziyaret ettiği yerler vardır. Bu merkezlerin kutsal sayılma nedeni, Pavlus, Petrus, Barnaba gibi azizlerin yaşadığı yer olmasıyla ilgilidir. Mesela Antakya, Pavlus'un Hristiyanlığı yaymak için yaşadığı mekân olarak kabul edilir. Hatta M.S. 252-300 yılları arasında Antakya'da, on kilise toplantısı icra edilmiş ve Antalya kilisesi ilk beş kilise arasında yer almıştır. İkinci bir kutsal mekân ise, Pavlus'un Hristiyanlığı yaydığı aynı zamanda havarî Yuhanna'nın da yaşadığı ve ölünce defnedildiği yer olan, Efes'tir. Zayıf bir ihtimal olsa da, Hz. Meryem'in de Yuhanna ile beraber Efes'e gelerek burada yaşadığı iddia edilmiştir. Ama Epiphanius, bu görüşün ispat edilemediğini söylemiştir.³¹²

Hristiyanlıkta hac ibadeti konusunu bitirmeden önce, hac yapma şekline de kısaca değinelim. Kutsal merkeze ulaşan Hristiyan, niyetlenmiş olduğu bu ibadeti birkaç şekilde eda eder:

1. Sessizce tövbe: Yalın ayak, yavaş yavaş dizüstüne çökme durumuna gelerek yapılır.

³¹⁰ Erbaş, a.g.m., s. 109-110.

³¹¹ Harman, a.g.md., C. XIV, s. 385.

³¹² Erbaş, a.g.m., s. 118.

2. Bedenen yapılan dua: Elleri çapraz bağlayarak, yüzüstü yere kapanma şeklinde yapılır.

3. Su kullanımı: Değişik şekillerde sudan yararlanarak(suya dokunarak, vb.) yapılır.

4. Ayak egzersizlerini çoğaltarak tanrı razı etmeye çalışılır.³¹³

c. İslamiyet'te

Hac, sözlükte, “yönelmek ve kastetmek” anlamlarına gelir. Terim olarak ise; “Mekke şehrindeki Kâbe’yi ve civarındaki kutsal sayılan özel yerleri, özel vakit içinde usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menasiki (ibadetleri) yerine getirmek” demektir.³¹⁴ İbranicede hac kelimesinin karşılığı, “hag” şeklinde ifade edilir. “Bayram” manasına gelen “hag”, “bir şeyin etrafında dolanmak, dönmek” demektir.³¹⁵

İslâmî kaynaklara bakıldığında, bazı rivayetlerde, Hz. Âdem’in eda ettiği ilk ibadetin Kâbe’yi tavaf olduğu³¹⁶ söylendiğine göre, haccın Hz. Âdem dönemine kadar giden bir tarihinin olduğu söylenebilir. Çünkü İsrâiliyat’tan gelen bazı rivayetlerde, Kâbe’yi ilk önce meleklerin haccettiği, daha sonra ise Hz. Âdem’in Mekke’ye giderek Arafat’ta eşi havvâ ile buluşup, melekler eşliğinde Kâbe’yi tavaf ettiği ifadelerine rastlanır. Hz. Şit’in, peygamberliği zamanında onarılan Kâbe, Hz. İbrahim ile oğlu İsmail’in, temelini bulup tekrar inşa ettiği (Bkz. el-Bakara 2/127) tarihe kadar, uzunca bir zaman, Nûh tufanının biriktirdiği kum yığınlarının altında kalmıştır.³¹⁷

Kâbe’nin ilk banileri hakkında daha isabetli görüşler de yok değildi. Hz. İbrahim ile oğlu Hz. İsmail Kâbe’yi ilk emniyet ve ilk sığınma yeri olarak inşa etmişlerdi. Nitekim Kâbe’nin inşasından birkaç yüzyıl sonra da Hz. Süleyman Mescid-i Aksa’yı inşa etmiştir. Dolayısıyla yeryüzündeki ilk ibadet evi ve ilk kible’nin Kâbe olduğu

³¹³ Ali Erbaş, *Hristiyan Ayinleri (Sakramentler)*, 1. b., İstanbul: Nun Yayıncılık, 1998, s. 29.

³¹⁴ Erul, Keleş, a.g.e., s. 12.

³¹⁵ Harman, a.g.md., C. XIV, s. 382.

³¹⁶ Taşpınar, a.g.e., s. 23.

³¹⁷ Özeydin, a.g.md., s. 386.

söylenbilir. Hac ibadetinin yapıldığı yer olması, beraberinde birçok değerli hatıralar taşıdığı vb. meziyetlere bakıldığında O bütün mabetlerden daha üstündür.³¹⁸

Allah (c.c) Kurân-ı Kerim’de, İbrahim’e, insanları kendi evine çağırmasını, onların da kendileri için elde edecekleri birtakım menfaatlere şahit olmaları için gerek yaya gerekse binekli bir şekilde, İbrahim’in davetine icabet etmelerini emretmiş; Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlıkları, belli günlerde keserken, Allah’ın adını anarak yemelerini ve yoksula fakire de yedirmelerini sonra da kirlerini gidermek için de Beyt-î Atik’i (Kâbeyi) tavaf etmelerini kullarına buyurmuştur.³¹⁹

Hac suresi, 27-29. âyetlerine bakıldığında, insanları, hac yapmaları için Mekke’ye ilk çağırın kişinin Hz. İbrahim olduğu anlaşılmaktadır.³²⁰ Hac ilanını Allah’ın emrettiği şekilde ilan eden Hz. İbrahim, oğlu İsmail’i de alarak Cürhümiler ile beraber hac ibadetini eda ettiler.³²¹ Hz. İbrahim hac ibadetlerini belirledikten sonra, Mekke’de her yıl hac yapılmasını sağlamış ve kendisinden sonra gelen peygamberler de Kâbe’yi ziyarete gelmişlerdir.³²² Hz. İbrahim, Cebrail’in öğrettiği şekilde yapılan bu ilk hac ritüelinden sonra, idareyi oğlu İsmail’e bırakarak Filistin’e gitmişti. Hz. İbrahim hac yapmak ve ailesini ziyaret etmek için zaman zaman Mekke’ye gelirdi.³²³

Hz. İsmailin soyundan olan Araplar, ilk zamanlarda ataları Hz. İbrahim’in onlara bıraktığı “hanif” dini üzerine devam ederek, O’nun tevhid, ibadet ve helal-haram gibi ahkâmını oluşturan emirlerini, kabul edip yükselttiler. Bunlardan en önemlisi de Kâbe idi. Kâbe’yi yüceltiyorlar ve O’nun her türlü hizmetini görüyorlardı. Aradan uzun yıllar geçtikten sonra, Araplar da diğer Milletler gibi zihinsel ve eylemsel dini alanlarına şirk virüsünü bulaştırdılar. Bu sapma, onları uzun yıllar cehalet karanlığında sürüncemede bırakmıştır.³²⁴

Hac ibadeti, Hz. İbrahim’den itibaren değişikliklere uğrasa da İbrahimî dinin izleri genellikle devam etmiştir. Ancak; Huzâa kabilesinden olan Yemenli bedevîler, Mekke’yi istila edip idareyi ele geçirdikten sonra, durum değişti. Kâbe idaresi böylece

³¹⁸ es-Sâbûnî, *Kur’ân-ı Kerim’in Ahkâm Tefsiri*, C. I, s. 338.

³¹⁹ el-Hac, 22/27-29.

³²⁰ Özaydın, a.g.md., s. 386.

³²¹ Bayyîğit, a.g.e., s. 35.

³²² Özaydın, a.g.md., s. 386.

³²³ Bayyîğit, a.g.e., s. 35.

³²⁴ el-Bûtî M. Said Ramazan, *Fıkhu’s Siyre*, çev. Atik Aydın, Van: Bilge Adam Yayınları, 2012, s. 50.

el değiştirdi. Beş asır süren Huzâa’lılar döneminde, Mekke’de putperestlik ortaya çıkarak yaygın hale geldi. Huzâa’lıların hâkimiyeti, Hz. Peygamberin beşinci batından dedesi Kusay b. Kilaba kadar devam etti. Daha sonra, Kâbe idaresi, Hz. İsmail’in torunlarına geçmiş oldu. Cahiliye devrinde, Mekke şehir devleti, on üyesi olan bir yönetim meclisi tarafından idare edilirdi. Yabancı kabilelerden de dört tanesi bu yönetimde bulunuyordu. Hâşimîler: sikaye, rifade ve hac eminliği; Beni Abdüdâr: Darunnedve ve kabenin anahtarlarını muhafaza etme; Benî Nevfel: Hacılar için toplanan vergilerin korunması; Beni Sehm kabilesi: Sunulan adakların muhafaza edilmesi; Beni Kinane: Haccın aynı mevsime tekabül etmesi için “nesî” ile uğraşıyordu. Beni Gavs ile Benî Advan ise: Arafat ve Müzdelife’de hacılara hizmet ediyorlardı.³²⁵

Hac, İslam’da temel ibadetlerden biridir. Mali durumu uygun olan her Müslümanın, zekâtını vermesi gerektiği gibi hac ibadetini de yerine getirmesi aynı şekilde farzdır. Belirli aylarda yapılması gerekli olan hac ibadeti, Mekke’de eda edilir. Müslümanlar için umumî toplantı olması hasebiyle son derece dikkate değer bir ibadet olarak görülmüştür. Haccın eda edilmesi için, ihrama girmek, Kâbe’yi tavaf etmek, Arafat’ta belli bir süre zaman geçirmek, Safa ile Merve arasındaki yürüyüşleri (sa’y), şeytan taşlama ve kurban kesme gibi ibadetlerin yapılması gerekir. Aynı zamanda hac için ihram giymiş olan kişinin, bazı davranışlardan da uzak durması gerekir. Kavga etme, sövme, kötü söz, söyleme ve cinsel ilişki bu yasaklardan belli başlı olanlarıdır.³²⁶

Bu konu ile ilgili Kurân-ı Kerim’de: “ Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.”³²⁷ Yine Hac, İslam’ın beş temel esaslarından birisi olması hasebiyle çok önemlidir. Nitekim Hz. Muhammed de şöyle buyurmuşlardır: “ İslam beş esas üzerine bina edilmiştir. Allahtan başka ilâh olmadığına ve Muhammedin onun resulü olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek, Kâbe’yi ziyaret etmek ve ramazan orucunu tutmaktır.”³²⁸

Hac ibadetinin, Hz. İbrahim’den beri eda edildiği ihtimali esas alınırca Müslümanlara haccın ne zaman farz olduğu konusunda değerik görüşler olduğu görülür. Bu

³²⁵ Özaydın, a.g.md., s. 386.

³²⁶ şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri: İslam*, ed. şinasi Gündüz, 2. b., İstanbul: D.İ.B. Yayınları, 2007, s. 68-69.

³²⁷ Âl-i İmrân, 3/97.

³²⁸ Buhari, “İman”,2; Müslim, “İman”, 5.

görüşler: Hicretin 5, 6, 7, 8, 9 ve 10. yılları olarak kaynaklara göre farklılık arz etmektedir. Kurtubî, 5. yıl ile ilgili rivayeti aktardıktan sonra, kendisinin de 9. yıl görüşünü benimseyen âlimler gibi düşündüğünü ifade etmiştir. Genel olarak baktığımızda 9. yıl diyenlerin görüşü daha ağır basmaktadır. Nevevî, Buhari, İbn Kayyim el-Cevziyye ve İbn Teymiyye bu görüşü savunmuşlardır. Zaten Buhari, “ yolculuğuna güç yetirenlerin Kâbe’yi haccetmesi Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.” Mealindeki âyetin (3/97) hicretin 9. yılında nazil olduğunu söylemiştir. Ancak, Cabir b. Abdullah tarafından gelen rivayete göre haccın hicretten önce farz kılındığı görüşünde olan âlimler de vardır.³²⁹

İslami kurallara göre yapılan, Hz. Ebubekir’in de hac emiri olarak görevlendirildiği ilk hac, hicretin 9. yılında gerçekleşmiştir. Daha sonra inen âyetler üzerine, Efendimiz, Hz. Ali’yi, gelen âyetleri insanlara tebliğ etmek için kafilenin ardından gönderdi. Hz. Ali, Kâbe’de mü’minlere şu âyeti kerimeyle hitab etti:

“Ey iman edenler! Müşrikler ancak birer pisliktir. Onun için bu senelerinden sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar. Şayet fakir kalmaktan korkarsanız, (biliniz ki) Allah dilerse sizi kendi fazlından zengin edecektir. Şüphesiz Allah iyi bilendir, hikmet sahibidir.”³³⁰ İmam Ebu Hanife’ye ve İmam Malike göre, bu yasak kapsamına Mescid-i Haram, Harem bölgesi ve hatta bütün mescitlere girmelerinin engellenmesi girer. İmam Şafii ise, bu yasak yalnızca Mescid-i Haram’a girmelerine mani olunması ile ilgilidir. Hanefi Mezhebine göre; “yaklaştırmayın” emri ile mü’minlerin, onları böyle bir fırsattan alıkoymaları içindir. Başka bir görüşe göre ise, buradaki “yaklaştırmayın” emri: “onları Mescid-i Haramın velisi olmalarına, işlerini yönetmelerine engel olma ve onları bu işlerden elçektirmektir.”³³¹

İbn Kesîr’e göre, köle ve ehl-i zimme, bu yasak kapsamında değildir. Bu görüşünü, Ahmet b. Hanbel’in, Hz. Câbir’den rivayet ettiği bir hadis ile temellendirmektedir: “ Bu seneden itibaren mescidimize, zimmet ehli³³² ve onlara hizmet edenler hariç,

³²⁹ Özeydin, a.g.md., s. 388-389.

³³⁰ et-Tevbe, 9/ 28.

³³¹ Ebû’s-Suûd, a.g.e., C. VI, s. 2558.

³³² Ehl-i Zimme (Zimmet ehli): Ahîd manasındaki zimmet kelimesinden türeyen zimmî kelimesi, kendisine güvence verilen ve korunma sözü verilen kişi demektir. İslam beldesinde (dârüİslâm), vatandaş olarak, müslümanlarla beraber yaşayan diğer din mensuplarına zimmi ya da ehl-i zimme denmektedir. Bkz. Mustafa Fayda, “Zimmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 44, s. 428.

hiçbir müşrik girmeyecek”. Mescid-i Haram, Harem’in hepsini kapsar. Müşriklerin necis olarak zikredilmesi ise manevi yönleri ile ilgilidir.³³³

Hz. Muhammed (s.a.v) o sene hac etmedi. Çünkü Mekke hicretin 8. yılında henüz kısa bir süre önce fethedilmişti. Mekkeliler daha tam olarak eski inançlarının kendilerine içirdiği şirk tortusunu ve sevgisini terketmemişlerdi. Hala, Kâbe’yi ıslık çalarak tavaf edenler vardı. Üstelik hac mevsimini sabit tutabilmek ve haram aylarda savaşa izin verebilmek için ayların yerini değiştirme olarak bilinen “nesî”³³⁴ uygulaması daha devam ediyordu. “Nesî” hilesi Kur’an-ı Kerimde: “(Haram ayları) ertelemek, sadece kâfirlikte ileri gitmektir. Çünkü onunla, kâfir olanlar saptırılır. Allah’ın haram kıldığıнын sayısını bozmak ve O’nun haram kıldığıنى helâl kılmak için (haram ayını) bir yıl helâl sayarlar, bir yıl da haram sayarlar. (Böylece) onların kötü işleri kendilerine güzel gösterilmiştir. Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.”³³⁵ şeklinde açık olarak geçmektedir. Oysaki efendimiz haccı gerçek tarihinde eda etmek istiyordu.³³⁶

Bazı rivayetlerde, Peygamberimizin hicretten önce iki kere hacettiği, hicretten sonra ise bir defa hac yaptığı söylenmektedir. Ancak âlimlerin çoğu bu görüşü şüpheli bularak bununla ilgili bir bilgi nakletmemişlerdir. Hz. Peygamberin tek bir kere hac yaptığını onun da Kureyşe galip geldikten sonra gerçekleştiğini söylemişlerdir.³³⁷

Hz. Peygamber (s.a.v) sahabeye, namaz, oruç, zekât vb. bütün dini emirlerin gereğini öğretmişti. Bunlardan geriye sadece hac ibadetinin, şirkten, hurafeden arınmış bir şekilde eda edilerek İbrahimî haccın sahabeye öğretilmesi kalmıştı.³³⁸

Artık İslâm’ı tebliğ etme vazifesi sona doğru yaklaşmıştı. Allah’ın emirleri doğrultusunda hareket eden, Alah’tan başka bir ilah tanımayan ve Hz. Muhammed’i son elçi olarak benimseyen yeni bir toplumun inşa edilmesi henüz tamamlanmıştı. Hz. Peygamber (s.a.v), hac için niyet ettiğini ashabına haber verdi. Bu çağrıya uyarak me-

³³³ İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *Hadislerle Kur’an-ı Kerîm Tefsîri*, I-XXVI, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1988, C. V, s. 150.

³³⁴ MustafaFayda, “Nesî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 32, s. 578.

³³⁵ et-Tevbe, 9/37.

³³⁶ İrfan Yücel, *Peygamberimiz Hayatı*, 26. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 2015, s. 215.

³³⁷ Cevâd, a.g.e., s. 121.

³³⁸ el-Bûtî, a.g.e., s. 421.

dine dışından Peygamberimizle beraber hac etmeyi arzulayan Müslümanlar, Medine'ye ulaştılar. 24 ya da 25 Zilkade, bir cumartesi günü, hazırlıklarını yapan Efendimiz, öğleden sonra yanındaki Müslümanlarla beraber hac yolculuğuna başlamış oldular.³³⁹

Hz. Peygamber (s.a.v) hicretin onuncu yılında haccı eda etmek için Mekke'ye vardığında, hac edasında kendisine eşlik etmek amacıyla Arabistan'ın farklı beldelelerinden gelen 140 bin Mü'min ile bir araya geldi. Orada Mü'minlere Peygamberliği boyunca tebliğ ettiği İslâm'ın, bir özetini sundu: Dinsel resim ve sembollerden arınmış bir İmanın önemini, üstünlüğün takvayla ölçüldüğünü, ırk ve sınıfların devreden çıkarıldığını, bütün insanlar için; hayat, mal ve şeref garantisi olduğunu bildirmiştir.³⁴⁰

Mevdudî'ye göre, Mekke'nin fethinden sonra, eski geleneklere göre eda edilen, fakat kronolojik olarak İslâmî dönem içerisindeki ilk haccın tarihi ise hicrî 8. yılda olmuştur. Daha sonraki sene de (hicrî 9. Yıl) müslümanların İslâm'a göre, müşriklerin ise kendi eski adetlerine göre yaptığı ikinci hac olmuştur. Üçüncüsü ise, hicrî 10. Yılda bizzat Efendimiz'in önderliğinde ve sadece İslâmî adetlere göre yapılan hac'dır.³⁴¹

Sonuç olarak Efendimiz, ancak hicretin 10. senesinde, hac farızasını eda etmiştir. Bu hacca, Hz. Muhammed'in, hac ibadeti ile ilgili teorik ve pratik bütün bilgiler vermesi yönüyle, Belağ Haccı (Haccetü'l-Belâğ) ; Kabeyi bir daha görememesi ve arkadaşlarıyla vedalaşması açısından Vedâ Haccı (Haccetü'l-Vedâ) ; haccın farz kılınmasından sonraki ilk haccı olması cihetiyle de İslâm Haccı (Haccetü'l-İslâm) gibi adlandırmalarla nitelenir.³⁴²

B. SORUNSAKAL YÖNDEN

1. "Hacc"ın "ibadet-içi" kavram alanı

Bu başlık altında, genel olarak, Kur'an-ı Kerim'de geçen "hac" ibadetinin edası ile ilgili kavramların yorumlanışını sunmaya çalıştık. Müfessirlerin değindiği sözlük ve terim manalarını, birçok tefsir kitabından araştırarak açıklığa kavuşturmaya çalıştık.

³³⁹ Safiyyurrahmân Mübârekfûri, *Peygamber Efendimizin Hayatı ve Daveti*, çev. H. İbrahim Kutlay, İstanbul: Risale Yayınları, 2016, s. 465.

³⁴⁰ Hamidullah, a.g.e., s. 23-24.

³⁴¹ Mevdudî, a.g.e, C. II, s. 203.

³⁴² İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 5. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 2007, s. 386.

a. “Hacc”ın tatbiki ile ilgili temel kavramlar

aa. “Hacc”ın zamanı

Allah (c.c), bazı yerlere ve zamanlara özel emir ve nehiyer irad etmiş; Peygamberler aracılığıyla bildirdiği ve öğrettiği bu uyarıların da dikkate alınmasını emretmiştir. Bu bakımdan “hac ibadeti”ni de diğer birçok ibadet gibi zamanında yerine getirmek son derece önemlidir. Çünkü zaman ibadetlerin karakteristik bir özelliğidir. Nitekim, oruç, hac ve kurban ibadetlerinin vakitleri de kamerî aylara bağlı olarak tespit edilir.³⁴³

1) Eşhur-i Ma'lûmât

“Bilinen aylar” anlamına gelen bu tamlama, Bakara, 2/ 197. âyetinde geçmektedir.³⁴⁴

“Hac bilinen aylardır” lafzının anlamı: “Haccın yapıldığı aylar, herkesin bildiği aylardır. Başka bir ifadeyle, hac bu aylarda ifa edilir” demektir. Bu aylar ise; Şevval, Zilkade ve Zilhicce aylarıdır. Buradan, hac: “Zilhiccenin son gününe kadar eda edilir” anlamını çıkarmak da doğru değildir. Aksine, “Şevval ayının başlangıcında ihram giyilebilir ve haccın menasikleri, Zilhicce ayı içerisinde tamamlanır” şeklinde anlaşılmalıdır. İbn Mes’ud, İbn Ömer ve İmam Malik’e göre, hac mevsimi: Şevval, Zilkade ve Zilhiccenin hepsini kapsar. İbn Abbastan rivayet edilen ve İmam-ı A’zam Ebu Hanife, İmam Şafii ve İmam Ahmed’in de savunduğu görüşe göre ise hac mevsimi: Şevval, Zilkade ve Zilhicce aylarının ilk on günüdür.³⁴⁵

Süleyman Ateş’e göre, rivayetlerde hac aylarının; Şevvâl, Zilka’de ve Zilhicce ayı olduğu söylene de, burada kastedilenin haram aylar (Zilka’de, Zilhicce, Muharrem) olması daha münasiptir. Çünkü bu aylar, eskiden beri haccın, emniyet içerisinde yapıldığı bilinen aylardır.³⁴⁶

³⁴³ Yücel, a.g.e., s. 215.

³⁴⁴ Abdülbâkî, a.g.e., s. 238.

³⁴⁵ Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l Menâr*, I-XIV, İstanbul: Ekin Yayınları, 2011, C. II, s. 318; el-Bursevî, a.g.e., C. II, s. 430; Demircan, *Hac ve Umre Yüceliğe Çağrıdır*, s. 180.

³⁴⁶ Ateş, *Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, C. I, s. 288.

Muhammed Esed'e göre, âyetteki lafız, haccın yapıldığı aya değil, her yıl yapıldığına işaret etmektedir. Çünkü zaten haccın yapıldığı ayın, zilhicce ayı olduğu aşikârdır.³⁴⁷

Bursevî'ye göre, bu lafız aslında: *وَقْتُ الْحَجِّ أَشْهُرٌ مَّغْلُومَاتٌ* : “Haccın vakti belirli, bilinen aylardadır”, biçimindedir. Muzafin hazfedilmesiyle, *الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّغْلُومَاتٌ* : “Hac belirli, bilinen aylardadır” şekline gelmiştir. İnsanlar tarafından bilinmesi, insanların bu malumatları kuşaktan kuşağa aktarmalarıdır. Allah, haccı, insanların da bildiği ayları, te'yid ettirerek farz kılmıştır. Hac aylarında bir değişiklik olmaması, birçok hikmete mebni olduğu gibi, bu ayların dışında yapılacak haccın geçerli olmayacağı da müslümanlara bildirilmiştir.³⁴⁸

İbnü'l-Arabî, haccın, bilinen aylarda olduğunu, buluş çağında başladığını ve kırk yaşına kadar da sürdüğünü ifade etmektedir. Sözlerini bakara sûresindeki: “ O, ne yaşlı ne de körpedir, ikisi arasında...”³⁴⁹ âyeti ile açıklamaktadır.³⁵⁰

Bazı âlimler “eşhûr” lafzını, “cem-i killet” olarak kabul edip, bu konudaki nasların varlığını araştırmışlardır. Bazı müfessirler ise, bu inceleme ve araştırmanın gereksiz olduğunu, çünkü “ma'lumat” kelimesi, İslâm'dan önceki arapların bildiği hac ayları anlamındadır. Bu konuda, varid olan başka bir bilgi de söz konusu değildir, demişlerdir. Kur'ân-ı Kerim'de ise, haccın hangi ayda yapılacağı net olarak bellidir. Arafat vakfesi gibi bir ana rükün, nasıl zilhiccenin dokuzunda sona eriyorsa, bunun anlamı; hac aylarında hac ibadeti de yılda birkaç defa tekrarlanamaz, demektir.³⁵¹

2) Eyyâmı Ma'lûmât

“Bilinen günler” anlamındaki bu kelime Kur'ân'da, Hac, 22/ 28. âyetinde geçmektedir.³⁵²

“İnsanlar arasında haccı ilân et ki, gerek yaya bir şekilde, gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde, kendilerine ait bir takım faydaları yakînen

³⁴⁷ Muhammed Esed (v.1992), *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, I-III, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, 5. b., İstanbul: İşaret Yayınları, 1999, C. I, s. 57.

³⁴⁸ el-Bursevî, a.g.e., C. II, s. 430.

³⁴⁹ el-Bakara, 2/ 68.

³⁵⁰ İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/1240), *Tefsir-i Kebir Te'vilât*, I-II, trc. Vahdettin İnce, 1. b., İstanbul: Kitsan Yayınları, ty., C. I, s. 135.

³⁵¹ Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rızâ, a.g.e., C. II, s. 319.

³⁵² Abdülbâkî, a.g.e., s. 238.

görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri için) sana (Kâbe'ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yeyin, hem de yoksula, fakire yedin."³⁵³

Râzîye göre, "ma'lum günler" cümlesinden kastedilen, zilhiccenin ilk 10 günüdür³⁵⁴, âlimlerin çoğu da bu görüştedir. İmam-ı Şafîî ve Ebû Hanife de, bu görüşü tercih etmişlerdir. Haccın vakti, zilhiccenin son on gününde olduğu için, insanlar bu günleri iyi bilmektedirler. Zikri geçen "ma'lum" kelimesiyle de o "bilme"ye işaret edilmiştir. Çünkü bu günlerin içinde gerçekleşen, Arefe ve Meş'ar-i Harâm (müzdelife) günleri de "ma'lum" günlerdir. Başka bir görüş ise, Atâ'dan rivayetle İbn Abbas'ın: " Bu günler, Kurban Bayramı gününü ve sonraki üç günü ifade eder" şeklindeki açıklamasıdır. Ebû Müslim, Ebû Yusuf ve İmam-ı Muhammed, bu görüşü uygun görmüşlerdir.³⁵⁵

El-Cevzi ise "ma'lum günler" cümlesinde kastedilen vakit ile ilgili, altı görüş nakletmektedir:

Birinci görüş: Zilhicce ayının 10 günüdür.

İkinci görüş: Bu on günün, dokuzu kastedilmiştir.

Üçüncü görüş: Kurban bayramı ve ardından gelen üç gündür.

Dördüncü görüş: Bundan murad, teşrik günleridir.

Beşinci görüş: Bu günler; beş günden ibarettir, ilki de terviye günüdür.

Altıncı görüş: Bu tabirden kastedilen, Arefe günü ile başlayan üç gündür. Ma'lum: "Belli" lafzı ise, hac günlerinin sonundaki süreye dikkati çekmek içindir.³⁵⁶

İbn Kesîr'e göre, âyetin başındaki, " Ta ki kendileri için bazı faydalı şeylere tanıklık etsinler..." tabiri ile dünya ve ahiret ile ilgili menfaatler kastedilmiştir. Nitekim Bakara sûresinde Allah (c.c) şöyle buyurmuştur: " ... Rabbinizden rızık istemenizde sizin için bir günah yoktur." emri de bu anlamda gelen bir emirdir. Yine, İbn Abbastan rivayet edildiğine göre, "Belirli günler" cümlesi ile, zilhiccenin ilk on günü kastedilmektedir. İmam-ı Şafîî'nin mezhebi ve Ahmet b. Hanbelin meşhur görüşleri de bu şe-

³⁵³ el-Hac, 22/28.

³⁵⁴ İbn Kesîr, a.g.e., C. II, s. 116.

³⁵⁵ er-Râzî, *Mefâtihu'l- gayb: Tefsîr-i Kebîr*, C. XVI, s. 302.

³⁵⁶ el-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (v.597/1201), *Zâdü'l-Mesîr fî İlm't-Tefsîr*, I-V, trc. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2009, C. IV, s. 286-287.

kildedir. İbn Kesîr bu konuda dört görüş daha zikretmiş ise de bir görüş hariç, yukarıda zikri geçen görüşlerle aynı görüşleri sıralamıştır. Farklı olarak zikredilen görüş ise; bu tabirin “hacc-ı ekber” gününü de kapsadığını, bu günün de Kurban bayramının ilk günü olduğunu ifade eder.³⁵⁷

Bir kısım Müfessirlere göre, “onlardan yiyin” lafzı, vücûb (gereklilik) manasına gelmektedir. Çünkü cahiliye döneminde insanlar, kestikleri bu kurbanların fakirler için olduğunu kendilerinin onlardan üstün olduğunu düşünerek ondan yemiyorlardı. Allah (c.c) iki tarafın da eşit olduğunu bildirmek üzere bu âyeti indirmiştir. Aksine, çoğunluk bunun mendub olduğunu ifade etmektedir. İmam-ı Şafîîye göre ise, sahibinin yemesi müstehap olsa da, fakirlere vermesi farzdır. Bütün etleri sadaka vermesi caiz iken tümünü kendisinin yemesi de caiz olmaz. Bazıları ise şöyle demişlerdir: Normal kurbanların üçe ayrılması gerektiğini, bir kısmını sahibi, ikinci kısmı akraba, komşu vb. için ayrılır, diğer kısmı ise fakirlere verilir. Fakat adak ve keffaret için kesilen kurbanların etlerinin sadaka olarak verilmesi gerekir.³⁵⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye ise, kavramın anlamına ve tefsirine değinmemektedir.³⁵⁹

3) Eyyâmı Ma’dûdât

“Sayılı günler”, anlamına gelen kelime, Bakara, 2 / 203. âyette geçmektedir.³⁶⁰

Müfessirler, “sayılı günler” cümlesi ile “ bayram ve teşrik” günlerine işaret edildiğini ifade etmişlerdir.³⁶¹ İbn Kesîr, “sayılı günler” ifadesinin muradı, teşrik günlerinde, farz namazların ardından “Allahuekber Allahuekber...” diyerek söylenen tekbirler olsa da, âyetin bu tekbirlerin dışında, getirilen diğer bütün tekbirlerle de bir bağı söz konusudur. Çünkü rivayet edildiğine göre, Hz. Ömer’in, Mina’da kendi tarafında tekbir getirdiği ve çarşıda bulunan insanların da kendisine uyararak Mina’yı tekbir sesleriyle inlettikleri ifade edilir.³⁶²

Âyette emredilen konu, “tekbir getirme” söylemidir. Teşrik günlerinde farz namazların ardından, şeytanlar taş yağmuruna tutulurken,³⁶³ kurbanların kesildiği esnada ve diğer vakitlerde Allah’ı anın (tekbir getirin) demektir. Teşrik günlerinin hangi günler

³⁵⁷ İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 340-342.

³⁵⁸ Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsîri*, C. IV, s. 1723.

³⁵⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., C. III, s. 86-87.

³⁶⁰ Abdülbâkî, a.g.e., s. 550.

³⁶¹ Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsîri*, C. II, s. 116; Derveze, a.g.e, C. V, s. 212.

³⁶² İbn Kesîr, a.g.e., C. II, s. 116.

³⁶³ Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsîri*, C. I, s. 288.

olduğuna gelince onlar; zilhicce'nin 10., 11. ve 12. günleridir. Teşrik tekbirleri, zilhiccenin 9. ve 10. günlerinde de getirildiği halde, tekbirlerin kahr ekseriyeti teşrik günlerinde getirildiği için, “teşrik tekbirleri” olarak nitelenir.³⁶⁴

Bu konu ile ilgili rivayet edilen bir hadis-i şerif'te: “ Mina üç gündür. Kim acele edip de ikinci gün oradan dönerse O'na bir günah yoktur. Kim de geç ayrılırsa o'na da bir günah söz konusu değildir.”³⁶⁵

Mevdudî, Zilhiccenin 12. ve 13. günlerinde, yani teşrik günlerinde, Mina'dan Mekke'ye dönebilirsiniz. Çünkü Mina'da, kalma sürenizden çok daha önemli olan, oradaki günleri, sizi Allah'a yaklaştıracak şekilde geçirmeniz ve boş işlerden uzak kalabilmenizdir.³⁶⁶

4) Yevm-i Hacc-ı Ekber

“Büyük hac günü” manasındaki bu tamlama, Tevbe, 9/3. âyetinde geçmektedir.³⁶⁷

Zemaşerî, “ hacc-ı ekberin”, Arefe günü olduğunu tercih etmektedir. Çünkü tavaf, kurban kesme, saçları kazıtma ve şeytan taşlama başta olmak üzere hac ibadetlerinin çoğu, O gün eda edilir. Umre ibadeti, hacc-ı asğar (küçük hac) şeklinde adlandırıldığı için, bu da hacc-ı ekber (büyük hac) diye ifade edilmiştir, demektir.³⁶⁸ Bu duyuru, “الْحَجَّ الْأَكْبَرِ”: Hac ibadeti için en faziletli gün olan Kurban kesme günü ilan edilmiştir.³⁶⁹

Hacc-ı ekber kelimesinde üç görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Ömer b. Hattab, Ebu Cuhayfe, İbn Zübeyr, Ata ve Tavus: Arefe günü olduğunu söylemişlerdir. Bu görüş sahiplerinin delili, şu hadis-i şeriftir: “ Hac Arafat'tır (Arafat'tan ibaret'tir).”³⁷⁰

³⁶⁴ Ebû's-Suûd, a.g.e., C. II, s. 562.

³⁶⁵ İbn Kesîr, a.g.e., C. II, s. 117.

³⁶⁶ Mevdudî, a.g.e., C. I, s. 164.

³⁶⁷ Abdülbâkî, a.g.e., s. 238.

³⁶⁸ ez-Zemaşerî, a.g.e., C. II, s. 184.

³⁶⁹ es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, C. I, s. 485.

³⁷⁰ er-Râzî, a.g.e., C. XI, s. 407.

İkinci görüş: Ebu Musa el-Eş'ari, Abdullah b. Ebi Evfa, Muğire b. Şu'be, İbn Cübeyr, İbn Müseyyeb, Nehâi, Zühri, Süddi ve İbn Zeyd gibi âlimler de “Kurban günü olduğunu” söylemişlerdir.

Üçüncü görüş ise: Süfyan-ı Sevrinin görüşüdür: “Buas günü, Cemel günü ve Sıffin günü gibi günlerce devam eden mücadelelerin, müfred olarak anılması gibi, O da tekil şekilde kullanılmış, fakat bütün hac günlerini kapsar.” demiştir.³⁷¹

Şeyh Muhammed Abduh ise; Menar'ında, bu günün, nahr günü ile teşrik günleri olduğunu ifade etmiştir.³⁷²

ab. “Hacc”ın uygulaması

1) İhram'a girmek

Kutsal zaman ve mekânlar farklı biçimlerde de olsa, her dinde kendisini ifade edecek bir kavram ile ortaya çıkmıştır. Bu kavramı, insanların akıl ve tefekkür seviyesine indirgeyecek bir çok sembol kuşatmıştır. Bunlardan bir tanesi, hac ibadetinin edası mahiyetinde atılan ilk adım sayılan “İhram”dır. Lügatte “haram kılma, kendini mahrum etme, harem bölgesine ya da haram aylara girme” manasına gelmektedir. İstilahî manası ise: “ Hac ya da Umreye niyetlenmiş kimsenin, sair zamanlarda kendisine meşru (helal) olan bazı eylem ve söylemleri, hac ve umre ibadetinin rükünleri ya da diğer bütün menasikleri nihayete erene kadar, nefesine haram sayması” demektir.³⁷³

İhram elbisesinin, beyaz ve dikişsiz bir giysiden ibaret olması ise, aslında Allah'ın buyurduğu ya da tavsiye ettiği bir giyim tarzı değildir. Ancak kulun ihlâs ve samimiyetinden kaynaklanan, hisli bir davranış biçimidir. Aynı zamanda “ihram”, dikişsiz ve kefene benzeyen elbisenin, özel adı olmuştur. Böylece, görünüş itibarıyla de, bir anlam kazanmıştır. Çünkü hacı adayı, hazırlanıp gelmiş; hac emirine teslimiyet noktasında itibayı kabul etmiş; İbrahimî eğitim ile donanmış; böylece mal, mülk, unvan ve şöhret

³⁷¹ el-Cevzî, a.g.e, C. II, s. 507.

³⁷² Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rızâ, a.g.e., C. II, s. 318.

³⁷³ İsmail Karagöz, v.d., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, tas. Mehmet Ali Soy, Altan Çap, Mustafa Kaya, 5. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 2010, s. 300; Salim Ögüt, “İhram”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. XXI, s. 539.

gibi şeylerden vazgeçmiştir. Hz. İbrahim'in: " Ben Rabbime gidiyorum" dediği gibi, daha yaşarken ölümü göze almıştır.³⁷⁴

İhramdaki beyazlık, aklıgı sembolize eder. Hz. İsa'nın havarileri de ak giysiler giyiyorlardı. Zaten bu yüzden onlara "havari" dememişler miydi? İhramını giyen hacı artık Allah'ın dinine yardım etmeye adaydır. Eğer hakkını verirse, İslam ona hicret eder; yok eğer, hacılığın yüklediği şuur ve sorumluluğu yerine getirmezse, İslam ondan hicret edip uzaklaşır. Çünkü hac, hicret etmeden olmaz. Ayrılmadan, kavuşmak olmaz. Mahrumiyet olmadan, visal olamaz.³⁷⁵ Yanlışta hicret eden, İslâm'a komşu olur. Çirkinliğe ulaşmaya çalışana ise, İslâm zaten fersahlarca uzak değil midir?

İhram, insanın, kendisini zevale uğratacak kaygı ve streslerden uzak tutması, her türlü bağımlılığın zincirini kırmasıdır. İhram, toplumsal huzur ve selameti ifsad eden, bencil duyguları gıcıklayıcı, mazide kalmış geçici zevk ve meta'ları hatırlatan her çeşit eşya ve eylemi geçici olarak yasaklamıştır.³⁷⁶

Bizim beytimizi kastedip gelen kişinin elinden bütün avlar salim olur. O hiçbir canlıyı incitmemeli, bütün canlılar, O'na karşı kendilerini emniyet içinde hissetmelidir. Tabiki ihram, sadece canlıların avlanması ile ilgili bir yasak değildir. Kalbiyle ihrama girip vecd haline ulaşmalıdır insan. Böyle biri için zaten, tamah ve tercih haramdır. Arif, Yüce Allah'a av olmuş kişidir. Av olan kişinin avı olmaz. İhramlı kişi bir canlıyı avladığı vakit kendisine kefarete gerekir. Hâlbuki arif kişinin, birşeye göz dikmesi, onu arzulaması veya tercih etmesi halinde, kendisine kefarete düşer. Arif için gerçek anlamdaki kefarete ise, Allah'tan başka herşeyden kendisini tasaffi (arındırma) etmesidir.³⁷⁷

Kur'an'ı Kerim'de "İhrâm" sözcüğü bu biçimde hiç geçmemiştir. Fakat "İhrâm" kelimesi ile ilgili konular "hurum" kelimesinin geçtiği yerlerde bulunmaktadır. Bu sözcük ise Kur'an'da, ism-i fâil kalıbında olmak üzere üç kere geçmektedir.³⁷⁸ Kelimenin, geçtiği âyet içerisindeki siyak-sibakını anlamak ve kelimenin anlam havzasının anlaşılabilmesi için âyetlerin meallerini, metin ile beraber aktaracağız. Daha sonra, tefsirlerde kelimeyi tahlil etmeye çalışacağız.

³⁷⁴ Hakkı Yılmaz, *İslâm Dini'nin Temel Direkleri: Namaz/Dua, Salât, Kible ve Hac*, 1. b., İstanbul: İşaret Yayınları, 2011, s. 256.

³⁷⁵ Mustafa İslamoğlu, *Hac ve Umre Yazıları*, 2. b., İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013, s. 16.

³⁷⁶ Hüseyin Algül, vd., *İlmihal I (İman ve İbadetler)*, I-II, 15. b., Ankara: T.D.V Yayınları, 2008, C. I, s. 512.

³⁷⁷ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. II, s.77.

³⁷⁸ Abdülbâkî, a.g.e., s. 243.

Mâide, 5/1:

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُنْتَلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُجَلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ
إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ "

“Ey iman edenler! Akitleri (gereğini) yerine getiriniz. İhramlı iken avlanmayı helal saymamak üzere (aşağıda) size okunacaklar dışında kalan hayvanlar, sizin için helâl kılındı. Allah dilediğine hükmeder.”³⁷⁹

Mâide, 5/95:

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّدًا فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعْمِ يَحْكُمُ بِهِ
ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلٌ ذَلِكِ صَيَّامًا لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ وَمَنْ
عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ "

“Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu bilerek öldürürse öldürdüğü hayvanın misli (ona) cezadır. (Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın mislini takdir eder). Yahut (avlanma cezası), fakirleri doyurmaktan ibaret bir keffârettir ya da onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki (yasak av yapan) işinin cezasını tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima galiptir, ölç alan-
dır.”³⁸⁰

Son olarak da Mâide, 5/96. âyetinde geçmektedir:

" أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعًا لَّكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ وَحُرْمٌ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرْمًا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي
إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ "

“Hem size hem de yolculara fayda olmak üzere (yararlanmanız için) deniz avı yapmak ve onu yemek size helâl kılındı. İhramlı olduğunuz sürece kara avı size haram kılındı. Huzuruna toplanacağınız Allah'tan korkun.”³⁸¹

³⁷⁹ el-Mâide, 5/1.

³⁸⁰ el-Mâide, 5/95.

³⁸¹ el-Mâide, 5/96.

İhram giyenleri dört sınıfa ayırmak mümkündür. Bu sınıflandırmanın, aynı zamanda haccın yapılış yönünden üç çeşit olduğunu ortaya çıkarması anlamında önemlidir. Değişik niyetler getirerek ihrama giren bu dört sınıf şunlardır:

1) Temettu' haccı niyeti getirmeden sadece umre için ihrama girenler.

2) Temettu' haccı yapmak maksadıyla umre ihramına girenler.

3) Bu sınıfın yaptığı hac çeşidine de "ıfrad haccı" denir. Bunlar sadece hac yapmak niyeti ile ihrama giren kişilerdir.

4) Bu son sınıf ise, tek bir ihram ile hem hacca hem de umreye niyetlenen hacı adaylarıdır. Dolayısıyla tek ihram ile yaptıkları bu hac çeşidine de "kıran haccı" denir.³⁸²

İhram'a girmeden önce güzel bir abdest alınır. Gusletme imkânı olduğu takdirde gusledilir. Nafile namaz kılmak için mekruh olan vakitlerin dışında bir vakitte ihrama girildiği takdirde, iki rekât ihram namazı kılınır. Birinci rekâta Fatiha'nın akabinde Kâfirûn Sûresi, ikinci rekâta da İhlâs Sûresi okunur.³⁸³

Mekke'de ikamet eden veya ihramını çıkarıp hac için tekrar ihram'a girmek isteyenlerin, terviye günü (zilhiccenin 8. günü), oturdukları yerlerde ihrama girmeleri müstehaptır. Çünkü efendimiz, "Abtah"da ikamet etmiş ve oradan ihrama girmiştir. Sahabe'ye, ihram giymek için Mescid-i Haram ve Altınoluk'a gitmelerini emretmemiştir.³⁸⁴

"حُرْمٌ" lafzı üç âyette de, ihramlı iken avlanma konusu ile ilgili ilgilidir. "Hurum" sözcüğü, "haram" kelimesinin cemisidir. "Muhrîm" ise, ihram giymiş olan kimsedir. Harem'de ya da Harem'in dışında olması arasında bir fark yoktur. "Sayd" lafzına gelince, eti yenen yenmeyen bütün hayvanları ihtiva etmekle beraber, örfün kullanımında bu kelime, genellikle eti yenen hayvanlar için kullanılmıştır.³⁸⁵

Elmalılı, lafızla ilgili şunları söylemektedir: "عَيْرٌ مُّجَلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ": Yani siz, hayvanları öldürme işleminin serbest olmadığı, avlanma ve avın etini yemekten men

³⁸² et-Tahâvî, a.g.e., s.141.

³⁸³ Hacı Mehmed Zihni, *El-Muhtasarât: Temizlik ve İbâdetler*, 2. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 1957, s. 173.

³⁸⁴ Bâz, Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdirrahmân Âli (ö. 1999), *Kuran ve Sünnetin Işığında: Hac, Umre ve Ziyaretle İlgili Çoğu Meselelerin Tahkik ve İzahı*, Riyad: y.y., 2001, s. 39.

³⁸⁵ Yazır, a.g.e., C. III, s. 342.

edilmişsiniz. Fakat bu yasak durumun dahi, akitlere olan bağlılığın faydalarından biri olarak, Allah sizi et yeme nimetinden mahrum etmedi. Çünkü siz ihramlı olduğunuz halde, başkalarının - av olmamak kaydıyla - kestiklerinden yiyebilirsiniz. Bu ferahlık ve ruhsat durumu, aranızdaki akitlerin, alışveriş ve hibelerin yararlarındandır. Artık siz de akitlerinize sadık kalınız.³⁸⁶

Söz konusu geçici haramlık durumu, bir yönüyle, kulun Allah ile olan akdidir. Kul şayet Allah'tan, akdinin dünyevî ve uhrevî karşılığını almak istiyorsa bu av yasağını hiçbir şekilde delmeyecektir.

Elmalılı'ya göre, “ أَجَلٌ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ... وَحُرْمٌ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ ” : Yani ihram halinde, yasak kılınan avlanma, deniz avlarıyla ilgili değil, karada yaşayan hayvanlarla ilgilidir. Burada bahsi geçen av, kara hayvanları için kullanılan, “behime-i enâm” a bir işarettir. Aslında akli olmayan her hayvan için kullanılan bu tabir, sonraları daha çok, kara ve deniz hayvanlarının dört ayaklıları için, özel olarak kullanılmaya başlanmıştır. Burada geçen “ behâim ” kelimesi mutlak manada bütünü kapsamamaktadır. Bilakîs, karada ve denizde yaşamını sürdüren dört ayaklı hayvanlar anlamında kullanılmıştır.³⁸⁷

İnsanın dikkatini celbeden bir durumdur ki, deniz avının helal kılınması ile ilgili cümlenin akabinde “ وَطَعَامُهُ ” lafzı gelmişken, kara hayvanlarının yasaklandığı yerde, söz konusu kelime geçmemektedir. Bunun manası, ihramlı kimse kara avı avlayamadığı gibi hayvan da kesemez. Fakat, ihramlı kişi avı işaret etme ya da avlama emrini vermemek kaydıyla, ihramlı olmayan birinin kestiği ve avladığı hayvanın etinden yiyebilir. Deniz hayvanlarına gelince; hem avlanması, hem de yenmesi ihramlı için de helaldir.³⁸⁸

صَيْدُ الْبَحْرِ : “ deniz avı ” lafzında, âlimler ihtilaf etmişlerdir. İmam Ahmed'e göre, kurbağa ve timsah dışında, denizdeki her şey yenir. Ebu Hanife ve Sevriye göre ise, sadece balık mübahtır. İmam Malik ve İbn Ebi Leyla da denizdeki, kurbağa vb. hayvanlar da mübahtır, demişlerdir. وَطَعَامُهُ : “Denizin taamı (yemeği)” kelimesinde ise üç görüş nakledilmiştir:

Birincisi: Ebu Bekir, İbn Ömer, Katade ve Ebu Eyyub'a göre, öldükten sonra, denizin dışarıya attığı şeylerdir.

³⁸⁶ a.g.e., C. III, s. 144.

³⁸⁷ a.yer., C. III, s. 144.

³⁸⁸ a.g.e., C. III, s. 343.

İkincisi: Said b. Museyyeb, Süddi ve Said bin Cübeyr'e göre de deniz yemeklerinin salamurasıdır.

Üçüncüsü ise: Zeccac'ın görüşüdür. Bunlar, deniz suyu ile sulanıp, karada yetişenlerdir. Deniz taamı sayılması, onun suyu ile yetişmesi anlamındadır, demektir. Yine “مَنَاعَا” kelimesinde de bazı farklı görüşler varid olmuştur. İbn Abbas, Katade ve Hasen'e göre, “menfaat” anlamındadır. Nehâi ise, “helal olanlar” şeklinde yorumlamaktadır.³⁸⁹

Haccın yasakları, genel itibariyle üçe ayrılır:

a) Giyim şekli b) Cinsi Münasebet c) Avlanma ile ilgili konulardır. Bu yasakları işleyen hacı adayına lazım olan keffaret, bazen kurban, bazen sadaka bazen de, oruç olarak teterrüp edebilir. Yasak işlerden olan cinsi münasebet ise, bazen haccın ifsadına bile neden olabilir.³⁹⁰

Hastalık, rahatsız olmak vb. bir nedenden dolayı ihram yasaklarını kaldıran ruhsatı kullanmak isteyenlerin vereceği keffarete gelince, Müfessirlerin, tabiin ve saha-be'den naklettiği rivayetlere göre; bu keffaret, üç gün oruç tutmak ya da altı yoksulun her birine, birer günlük yiyecek vermek veya bir koyunu boğazlayıp, etini de fakirlere tasadduk etmekten ibarettir.³⁹¹

İhramlı iken avlanma konusunda ise üç görüş vardır: 1) Hac ve umre ihramında bulunurken avlanan kişi, bunu kasten yapan kişi gibidir. Bu, Hz. Ömer, Osman ve aynı zamanda, Cumhurun da sözüdür. 2) Harem'de bulunduğunuz esnadaki avlanma, kastedilmektedir. 3) Her iki görüşü cem' eden görüştür.³⁹²

2) Tavaf

Sözlükte: “Bir şeyin etrafında dolaşmak, dönmek” anlamına gelen tavâf, Terim olarak ise: “Kâbe'yi sol tarafa alarak, hacerülesved taşının hizasından başlayıp Kâbe'nin etrafında dolaşmaktır.” Her bir dönüş “şavt” olarak adlandırılır . Yedi şavt ise “tavaf”

³⁸⁹ el-Cevzî, a.g.e, C. II, s. 120-121.

³⁹⁰ Salim Ögüt, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XIV, s. 391.

³⁹¹ Derveze, a.g.e, C. V, s. 205.

³⁹² el-Cevzî, a.g.e., C. II, s. 117.

olarak isimlendirilir.³⁹³ Bütün şavtlar, Hacerü'l-Esved'den başlar ve orada da nihayete erer. Hacerü'l-Esved'e gelindiğinde, istilâm (selamlama) yapılır. Bu bütün şavtlar için ayrı ayrı tekrar edilir.³⁹⁴

Ali Şeriatî, tavaf'ı değişik bir bakış açısıyla, şöyle tasvir etmektedir: "İhram giyip Mekke'den çıkıyorsun. Doğuya taraf dönüyorsun, Arafat'tan Kâbe'ye geri dönmeye önce, Meş'ar'da, sonrasında Mina'da durman gerekir. Ama görünceye dek gitmen gerekir. Kâbe'den öteye, yolun sonuna yürüyeceksin. Asıl olmayan, ara bekleme yerlerinde mola verme; birinci, ikinci ve üçüncü durak şeklindeki ara duraklarda, durmak makul ve mantıklı gelebilir. Bunlar meslek olarak çalışan, öğretmenlerin, vaiz ve müritlerin soğuk nasihatleridir. Bunlar inşa edilmiş, geleneksel düzenin çarkları ve menfaati önceleyen öğretileridir. Topunu (hepsini) Mekke ihramında iken at ve hemen oradan uzaklaş..."³⁹⁵

"O zaman toplum ile bir olmalı, tavaf eden insanlar arasında yokluğa karışmalısın. Halkta fena olmakla ancak insanlarda bekayı bulabilirsin. Çünkü Allah'a varan yollara, insanlardan gidiliyor. O halde, şu kalabalık insanlık girdabında boğulmalısın..."³⁹⁶

"Tavaf" sözcüğü Kur'an'da bulunmamaktadır. Ancak Kâbe'nin tavaf edilmesi hakkında müzâri fiil formunda 1 kere:

" ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلِيُوفُوا نُدُورَهُمْ وَلِيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ "

Sonra kirlerini gidersinler; adaklarını yerine getirsinler ve o Eski Ev'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler.³⁹⁷

Safa ve Merve'nin Sa'y'ini anlatan ve yine müzâri fiil kalıbında 1 kere:

" فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ "

"... onları (safa ve merve) da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur. Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse, şüphesiz Allah onu bilir, karşılığını verir."³⁹⁸ Bu

³⁹³ Salim Ögüt, "Tavaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, C. XL, s. 178.

³⁹⁴ Zihni, *El-Muhtasarât: Temizlik ve İbâdetler*, s. 175.

³⁹⁵ Ali Şeriatî, *Hac*, trc. Ejder Okumuş, ed. Hicabi Kırlangıç, Derya Örs, tas. Enver Arpa, Murat Demirkol, Cahit Ezerbolatoğlu, 10. b., Ankara: Fecr Yayınları, 2017, s. 91.

³⁹⁶ a.g.e., s. 59.

³⁹⁷ el-Hac, 22/29.

³⁹⁸ el-Bakara, 2/158.

âyet “sa’y” ile ilgili olduğu için, “sa’y” başlığı altında ele alacağız. “Tavaf” lafzı geçtiği için de burada yer vermiş olduk.

Yine Kâbe’yi tavaf edenler hakkında ism-i fâil formatında 2 kere:

وَأَذِّنَا لِلنَّاسِ وَأَمْنَا وَاتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُضَلًّا وَعَهْدَنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَن طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ "

“Biz, Beyt’i (Kâbe’yi), insanlara toplanma yeri ve güvenli bir mekân kıldık. Siz de İbrahim’in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın). İbrahim ve İsmail’e: Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rükû ve secde edenler için Evim’i temiz tutun, diye emretmiştik.”³⁹⁹

" وَأَذِّنَا لِلنَّاسِ وَأَمْنَا وَاتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُضَلًّا وَعَهْدَنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَن طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ "

“Bir zamanlar İbrahim’e Beytullah’ın yerini hazırlamış ve (ona şöyle demiştik): Bana hiçbir şeyi eş tutma; tavaf edenler, ayakta ibadet edenler, rükû ve secdeye varanlar için evimi temiz tut.”⁴⁰⁰

3) Sa’y

“Sa’y” kelimesi sözlükte: “çalışmak, koşmak ve yürümek” gibi manalara gelir. İstilah manası ise: “Hac ve umre tavafından sonra Safâ tepesinden başlayarak dördü gidiş, üçü geliş olmak şeklinde Safâ ile Merve tepeleri arasında toplamda yedi defa gidip gelmeyi ifade eder.”⁴⁰¹

Sa’y kelimesi lafız olarak Kur’an’da bulunmamaktadır. Fakat bu kavramın ibadet alanındaki manası, (Bakara, 2/158) âyetindeki “tavaf” sözcüğüyle ifade edilmektedir. Yine aynı âyetteki “Safâ ve Merve” kelimeleri bağlamında, tefsirlerde detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Söz konusu âyetin, baş tarafında gelen, Safâ ve Merve kelimeleri “tavaf” kelimesi zikredilmeksizin gelmiştir. Bunun sebebi ise muhatapların bunu bilmesi ile ilgilidir.⁴⁰²

³⁹⁹ el-Bakara, 2/125.

⁴⁰⁰ el-Hac, 22/26.

⁴⁰¹ Salim Ögüt, “Sa’y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 36., s. 206.

⁴⁰² es-Sa’lebî, a.g.e., C. II, s. 25.

Hadislerdeki geçtiği yerler hakkında bilgi edinmek için concordan'te, "sa'y" maddesine baktığımızda, hadislerde bu kavramın daha çok terim manasıyla yer aldığını görmekteyiz.⁴⁰³

Hz. İbrahim, Hz. Hâcer annemiz ile oğlu İsmail'i ekin bitmeyen çölde bıraktığında, kısa sürede yanlarındaki su tükeniverdi. Hz. Hâcer bir anne şefkatiyle su aramaya çıktı. Bu çaba ve ısrardan sonra zemzem suyu fişkırdı. Bizler de Hz. Hâcer'deki bu annelik ruhuna ve şefkatine saygının da bir ifadesi olarak O'nun koştuğu yönlere doğru koşar ve aynı adımları aynı mekânlarda atmaya devam ederiz.⁴⁰⁴

Sa'y'e, Safa'dan başlamak demek, insanları safî bir muhabbetle sevebilmeyi, Merve'de bitirme ise, bütün insanlığın mürüvvetini arzu etme ile onların hatalarını ve eksiklerini yüzlerine söylememeyi temsil eder.⁴⁰⁵ Aynı zamanda, Safâ ve Merve, Hacıların, güzel niyetlerle başlamış oldukları hac ibadetini, samimi amellerle süsleyerek saflaşmış ve berraklaşmış olan halet-i ruhiyelerinin bir sembolü ve remzidir.⁴⁰⁶

Sa'y, koşmanın, atılmanın ve hedef sahibi olmanın adıdır. Arayış ile hemhal olmuş bir harekettir. Tavaf'ta, Hacer'i temsil ediyorsun. Makam-ı İbrahim'de, hem İbrahim hem İsmail rollerine büründün. Şimdi tekrar Hâcerin rolüne geri rücu' ediyorsun. Çünkü Sa'y yapmaya başladın. Burada bütün unvanlar, meşrebler, egolar ve dünyevi üstünlükler zail olur. Çünkü burada şahıslar söz konusu değil. İsmail de yok Hacer de yok, sadece kelimeler ve semboller dünyasında saklıdırlar. Çünkü varlığını koruyan her şey, hareket ve sebat; insanlık ve ulûhiyet... Evren de zaten bundan ibarettir aslında.⁴⁰⁷

Safa ve Merve Mekke şehrinde, eskiden açık bir alanda iken, günümüzde revaklar altına alınmış, Kâbe'nin yakınındaki iki tepeciktir. İki tepe arasındaki mesafe yaklaşık olarak 500 metredir.⁴⁰⁸

Efendimiz, Safa ve Merve arasında bizzat kendisi Sa'y yaparak, ümmetine örnek olmuştur. Böylece haccın menasikleri konusunda, ümmetini bilgilendirme görevini de eda etmiştir. Nasıl ki haccın farziyeti ile ilgili ümmetin icma'sı oluşmuşsa Safa ve Merve arasındaki "sa'y" için de aynı şekilde, ümmet icma' etmiştir. Nasıl ki, Ka'be'yi

⁴⁰³ Arent. J. Wensinck (ö. 1939), "Sa'y", *el-Mu'cemu'l-Müfehres li el-Fâzi'l-Hadisi'n-Nebeviyye*, I-VIII, London: Mektebetü Berîl, 1936, C. II, ss. 465-466.

⁴⁰⁴ Hamidullah, a.g.e., s. 119-120.

⁴⁰⁵ Mehmet Kantarcı, *Gönümdeki Hac*, 3. b., red. Mehmet Emin Ay, Bursa: Furkan Ofset, 2004, s. 62.

⁴⁰⁶ Beheştî, a.g.e., s. 137.

⁴⁰⁷ Şeriati, a.g.e., s. 71-72.

⁴⁰⁸ Talât Koçyiğit, İsmail Cerraoglu, a.g.e., C. I, s. 275.

tavaf etmeyen kişi, herhangi bir keffaret veya fidye vererek bunu telafi edemiyorsa; Safâ Merve arasındaki “sa’y” da bu konuda Kâbe’yi tavaf etmek gibidir. Bunu yapmayanlar sadece yeni bir “sa’y” yaparak ancak bunu telafi edebilirler.⁴⁰⁹ Bu İmamı Şafiinin görüşüdür. Bir rivayete göre İmam Ahmed b. Hanbel ve meşhur bir nakle göre İmam Malik de bu görüş üzerindedir. Ebû Hanife, Süfyan-ı Sevri, İbn Sirin ve Şa’bi de, müstehap olduğu görüşündedirler.⁴¹⁰

Mukâtil, âyetin nüzul sebebi olarak şunları bildirmektedir: Kureyş kabilesine akraba olan ve el- Hums olarak bilinen; Kinâne, Huzâ’a ve Âmir b. Sa’sa’dan müteşekkil kabileler, Safâ ve Merve’nin, ‘Allah’ın şîarlarından olmadığı’ söyleminde bulunmuşlardı. Çünkü cahiliye döneminde, genel olarak Safâ ve Merve üzerinde sırasıyla “Naîle” ve “İsâf” adında iki putun varlığından, Araplar bu arayı tavaf etmiyor ve bunu yapmanın vebal olduğunu düşünüyorlardı.⁴¹¹ Nitekim Ensar da: “Bu ikisi arasındaki yürüme cahiliye adetlerindedir”, demişlerdi. Allah da, bu âyeti kerimeyle Safâ ve Mervenin Allah’ın nişanelerinden olduğunu beyan buyurmuşlardır.⁴¹²

Kurtubî de, benzer nüzul sebeplerini, hadislerde geçen ve daha özel bir iki olayı naklederek anlatıyor: Buhârî Âsım b. Süleyman’dan rivayet etmiştir ki: “Enes b. Malik’e, Safâ ve Merve ile ilgili soru sordum. Şöyle dedi: Biz bunların arasında tavaf etmenin cahiliye işlerinden olduğunu düşünüyorduk. İslâm gelince onlardan uzak durduk.” Yine Tirmizînin rivayet ettiği hadiste de Urve şöyle demiş: “Ben Aişe’ye şöyle dedim: “ Safâ ile Merve arasını tavaf etmeyen herhangi bir insanın aleyhine bir şey olduğunu düşünmüyorum. İkisi arasında tavâf yapmamaya da aldırmiyorum.” Bana şöyle dedi: “ Kız kardeşimin oğlu, ne kadar kötü bir söz söyledin. Rasûlullah (s.a.v) da Müslümanlar da tavaf ettiler...” Bunun üzerine Allah (c.c): “Her kim Beyt’i hacceder, ya da umre yaparsa Onlar arasında tavafta bulunmasında, kendisi için bir vebal yoktur.” âyetini inzal buyurdu.⁴¹³

Beydâvî bu konuda şu bilgileri aktarmaktadır: Cahiliye Arapları, hac için sa’y yaptıkları zaman, İsaf ve Naile putlarını meshettiklerini söylemektedirler. İslâm dini

⁴⁰⁹ et-Taberî, a.g.e., C. I, s. 228.

⁴¹⁰ İbn Kesîr, a.g.e., C. I, s. 605.

⁴¹¹ Mukâtil, a.g.e., C. I, s. 141.

⁴¹² Mücâhid, a.g.e., C. I, s. 92.

⁴¹³ el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (v.671/1273), *el-Câmi’ li- Ahkâmi’l-Kur’an*, I-XX, 2. b., Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1384/1964, C. II, s. 178.

gelip putları ortadan kaldırınca; Müslümanlar, Safâ ile Merve arasında tavaf yapmaktan çekindiler.⁴¹⁴

el-Cessâs Ahkâmü'l-Kur'an'da, Sa'y'in hükmüne ilişkin verdiği bazı bilgilerde; İbn Zübeyr'in, "Safâ ve Merve arasını tavaf etmenin isteğe bağlı olduğunu" ve Mücahid'in, "kim bu tavafı terkederse ona bir yaptırım yoktur" sözlerini naklettikten sonra, âlimler arasında bu konuda ihtilafın oluştuğunu söylemektedir. Ama kendilerinin, Malik ve Sevrî'nin; Sa'yin hacda da, umrede de vacip olduğu görüşünde olduklarını ve terkinin dem gerektirdiğini beyan eder. İmam-ı Şafii de dem (küçükbaş kurban) gerekmediğini, fakat dönüp onu tekrar yapması gerektiğini ifade etmektedir.⁴¹⁵

Süleyman Ateş'e göre ise Sa'y, Hanbelî ve Şafii'lere göre farz iken, Hanefiler'de vacib kabul edilmiştir. Bunun sebebi "günah yoktur" ifadesinin mendubiyet ifade ettiği ile ilgilidir. Sa'y tavafının farz olduğunu bildiren hadisler olduğu için de, Hanefiler, "vacip" olduğuna hükmetmişlerdir. Kurtubî, tefsirinde geçen bazı rivayetlerde: Abdullah İbn Mes'ud'un ve Enes bin Malik'in bu âyeti "فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطُوفَ بِهِمَا" olarak değil de "فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ إِلَّا أَنْ يَطُوفَ بِهِمَا" : "Hac ve umre yapanların Safâ, Merve tavafını yapmamalarında bir günah yoktur" anlamına gelecek şekilde okuduklarını söylemektedir. Nitekim, Abdullah b. Abbasın rivayetinde, Übeyy'in mushafında da aynı şekilde yazıldığı bildirilmektedir.⁴¹⁶

4) Arafat'ta vakfe

Lügat anlamı itibariyle Vakfe: "durmak, ayakta durmak, bir yerde bekleme" anlamına gelmektedir. Terim manası ise: "Hac ibadetini eda eden kimsenin, belirli mekânlarda, belli bir süre beklemesi" demektir. Vakfenin eda edildiği alanlara da "mevkıf" denir.⁴¹⁷

Arafat, tanımak manasına gelen "marifet" mastarından türetilmiştir. Ucu bucağı olmayan bir ova, insanların dua ve tazarruda bulunduğu bir alan, kalabalığın içinde, Allah ile yalnız kalınan bir zemin...Sadece tanışma değil, aynı zamanda bir buluşma

⁴¹⁴ el-Beyzâvî, a.g.e., C. I, s. 115.

⁴¹⁵ el-Cessâs, Ahmed b. Ali, Ebû Bekr er-Râzî el-Hanefî (ö. 370/980), *Ahkâmü'l-Kur'an*, I-V, thk. Muhammed Sadık Kamhâvî, 2. b., Lübnan: Darü'l Mushâf, C. I, ty. s. 118.

⁴¹⁶ Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, C. I, s. 233-234.

⁴¹⁷ Menderes Gürkan, "Vakfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, C. 42, s. 463.

mekânıdır.⁴¹⁸ Ebû's-Suûd'a göre, "a'refe" kökünden türemiş olmakla beraber, bazı dilciler "ârif" kelimesinin düzensiz çoğuludur, bilgisini de aktarmışlardır. Arafat, takriben, Mekke'nin 25 km kadar güneydoğusunda kalmaktadır. Yürüme mesafesi olarak yaklaşık, altı saat sürmektedir. Burası aynı zamanda, Harem bölgesinin de dışında kalan bir bölgedir. "Cebel-i Rahme" isimli tepe de burada bulunmaktadır.⁴¹⁹

"Arafat", vakfe yapılan yerdir. Çoğul olarak isme dönüşmüş ve özel bir ad olmuştur. Bu isim ile müsemma olma nedeni ile ilgili bazı görüşler rivayet edilmiştir:

1) Hz. İbrahim için bir tanınma sebebidir ki, çünkü O (a.s), orada bu taşı görünce tanımış. Böylece "tanıma" ve "bilme" anlamındaki bu ismi almıştır.

2) Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın birbirilerini görüp tanıdıkları (Arefe) yer olması⁴²⁰ anlamında, "Arafat" denmiştir.⁴²¹

Arafat'ta biraraya gelen Âdem (a.s) ile Havva'nın torunları da, tıpkı onlar gibi Arafat'ta, Allah'a minnet ve şükranlarını arz ederek günahlarından tevbe ederek geleceklerinin hayırlı olması için dua ve niyazda bulunurlar. İlahi varlıkta fani olup nefislerini unutmak için Allah'a yönelirler.⁴²² Onların yakarışlarındaki icabeti hissederek dualarının kabulü ve günahlarının affi için umutlanırlar.

Arafat, Kuran-ı kerimde sadece bir kere Bakara 2/198.⁴²³ âyet-i kerîmede yer almaktadır.

Efendimiz'in (s.a.v): "Hac Arafat'tır"⁴²⁴ hadis-i şerifi, Arafat vakfesinin önemi net olarak ifade etmektedir. Bu hadis-i şerif aynı zamanda, Arafat vakfesinin bütün mezheplerde rükün olarak algılanmasına vesile ve delil olmuştur. Bütün mezheplerin ittifak ettiği bir diğer husus ise, bir an olsa dahi, Arafat Vakfesinin yapıldığı zaman dilimi içerisinde, orada bulunmayan kişinin haccının ifsad olmasıdır.⁴²⁵

⁴¹⁸ Kantarcı, a.g.e., s. 41.

⁴¹⁹ Ebû's-Suûd, a.g.e., C. II, s. 556-557.

⁴²⁰ Hamidullah, a.g.e., s.117.

⁴²¹ en-Nesefî, *Nesefî Tefsîri*, C. I, s. 565.

⁴²² Hamidullah, a.g.e., s. 117.

⁴²³ Abdülbâkî, a.g.e., s. 563.

⁴²⁴ Ebû Davud, "Menâsik", 6.

⁴²⁵ Abdullah Boks, "Arafat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. III, s. 262.

Arafat vakfesi, zilhiccenin dokuzuncu gününde yapılmaktadır.⁴²⁶ Güneşin zevallinden sonra başlayan vakfe, diğler günün şafak vaktine değin sürer. Asıl itibariyle sünnete muvafık olan uygulama, hacıların vakfe yerine zevalden sonra girmesidir. Günümüzdeki şartların getirdiğı mecburi değışiklik sebebiyle, hacılar zilhiccenin 8. Günü Arafat'a intikal edip bir geceyi orada geçirirler. Güneş batıncaya kadar Arafat'ta beklemek ise vaciptir. Daha sonra Müzdelifeye doğru yola çıkılır.⁴²⁷

Cahiliye dönemi Arapları nezdinde, Arafat ile Müzdelife vakfesi, hacın bir parçası kabul edilse dahi, Kureyş ve onlara bağı Kinane, Huzâa gibi bazı kabileler, Harem ehl-i oldukları, ayrıcalıklı oldukları iddiasıyla, İbrahimî Arafat Vakfesi geleneğini terk ederek, Müzdelife'de vakfe ile yetinmişlerdi. Hz. Peygamber, Kureyş'e mensup olduğu halde, Hz. İbrahim'den tevarüs eden gelenekten ayrılmadı. Veda haccı esnasında, Mina'da sabah namazını kılan efendimiz, vakfe için yola çıktı. Araplar Hz. Peygamberin Müzdelife'de vakfe yapacağını tahmin ediyorlardı. Fakat, Peygamberimiz Müzdelife'de durmadan, direk Arafat'a çıkarak orada vakfe yapmıştır.⁴²⁸

5) Müzdelife'de (Meş'ar-i Harâm) vakfe

Arafatta güneş battı. Artık sen de git, Arafat bile gidecek. Çünkü Arafat geceye sabredemez. Karanlık Arafat'ı yutar ve öldürür. Onun için sen de durma güneş gidince, hareket et. Bak insanlar da gitmiş. Uzun molalara izin yok, sadece duraklamak ve hareket. İkamet etmek ve durmak mı? Asla! Vakfe dediğın yarım gün ve bir geceden ibaret, bir günün üçte ikisi, işte bu kadar!⁴²⁹

Müzdelife, Arafat ile Mina arasında kalan bölgenin adıdır. Harem sınırları içerisindedir. “ Muhassir vadisi dışındaki tüm yerler, vakfe mekânıdır.”(el-Muvatta, “Hac”, 166-167) hadis-i şerifi, muhassir vadisinin dışındaki her yerin vakfe alanı sayılmasına vesile olmuştur.⁴³⁰

Bu kavram Kur'an'da bir defa, Bakara, 2/ 198. âyetinde geçmektedir. “ Arafat'tan Müdelife'ye akın ettiğıniz vakit, Meş'ar-i Harâm'da Allah'ı zikredin... ” âyeti

⁴²⁶ Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rızâ, a.g.e., C. II, s. 318.

⁴²⁷ Boks, a.g.md., C. III, s. 262-263.

⁴²⁸ Gürkan, a.g.md., C. 43, s. 463.

⁴²⁹ Şeriati, a.g.e., s. 100-101.

⁴³⁰ Gürkan, a.g.md., C. 42, s. 465.

ile Hz. Peygamberin: “ Müzdelife vakfe yapmayanın, haccının tamamlanmış olmayacağı” ifade eden hadis, aynı zamanda bu vakfenin meşruiyetini de ifade etmektedir.⁴³¹

Müzdelife olarak da isimlendirilen “Meş’ar” kelimesi, belli bir mekân ve nokta anlamına geldiği gibi; ibadet yerlerinin belirlendiği mekânlar anlamında olup nirengi noktası demektir. “Haram” adı ile bir arada gelme sebebi ise bu mekânların kutsallığı ile ilgilidir. Ayrıca, Hz. Âdem ile Hz. Hava burada cinsi münasebette bulunduğundan, namazlar orada cem’ edildiğinden veya burada yapılan vakfe ile Allah’a yaklaşma söz konusu olduğundan burası “cem’ ” olarak da isimlendirilmiştir.⁴³²

Süleyman Ateş’e göre; Meş’ar-i Harâm, Müzdelife’de bir mekân’a verilen isimdir. Müzdelife ise; Mina ile Arafat arasında kalan bölgenin genel adıdır. Hacılar Arafat ovasındaki vakfeyi gerçekleştirmenin akabinde, müzdelife’ye akın ederler ve sabah namazını da buradaki “Meş’ar-i Harâm” denilen yerde kılarlar.⁴³³

İzzet Derveze’ye göre ise, “Meş’ar’in”, her dinin ritüellerini icra ettiği yer, anlamına geldiğini, “Meş’ar-i Harâm’ın” da İslam için aynı anlamı ifade ettiğini, buranın da Arafat ile Mina arasındaki “Müzdelife” adıyla anılan mekân olduğunu söylemektedir.⁴³⁴

Sâbûnî, âyet’in (Bakara, 2/ 198) nüzul sebebi olarak Vâhidî’den, Hz. Âişe’nin bu konudaki rivayetini aktarmaktadır: Kureyşliler kendileriyle dindaş olanlarla beraber Vakfe’yi Müzdelife’de gerçekleştiriyorlardı. Çok dindar olduklarını düşünmeleri nedeniyle de kendilerine “Hums” adı verilmişti. Diğer Araplar ise Vakfe’lerini, Arafat’ta yapıyorlardı. Onun için Yüce Allah:

" ثُمَّ أَفِضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ "

“Sonra insanların (sel gibi) aktığı yerden (Arafat) siz de akın. Allah’tan mağfiret isteyin. Çünkü Allah affedici ve esirgeyicidir.” âyetini indirdi. Allah bu âyette kureyşe hitab etmektedir: Yani, siz de insanların aktığı yer olan Arafat’tan inin, Müzdelifeden değil. Aynı zamanda, âyetin, Müslümanlar arasındaki ikiliği ortadan kaldırıp eşitlik ve adalet kavramına vurgu hikmeti taşıması da son derece önemli ve isabetlidir.⁴³⁵

6) Remy-i Cimâr (Cemre)

⁴³¹ Gürkan, a.g.md., C. 42, s. 465.

⁴³² en-Nesefî, *Nesefî Tefsîri*, C. I, s. 566.

⁴³³ Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsîri*, C. I, s. 289.

⁴³⁴ Derveze, a.g.e, C. V, s. 208.

⁴³⁵ Derveze, a.g.e, C. V, s. 212; es-Sâbûnî, *Safvetü ’t-Tefâsîr*, C. I, s. 116.

Düz bir çizgi şeklinde sıralanmış üç adet karargâh, kimi sütundan bir anı, kimi heykel, kimi de sembolik bir put... İlk puta ulaştığında, vurma, devam et! İkincisine gelince sakın vurma, geç! Üçüncüye vardın mı da sakın geçeyim deme, vur! Yani ilk hamlede sonuncuyu vur! Vurdun mu? ... Öyleyse savaş son buldu. Sonuncu düştü. Artık birinci ve ikincinin dizlerinin ferî çözüldü. Ayakta kalma şansları kalmadı. Önünde bir tek iş kaldı: Kurban! Artık fethi haykır.⁴³⁶

İbn Manzûr'a göre, الْجَمْرُ : “ Kor ateş parçası” anlamına gelir. Tekili ise, “جَمْرَةٌ” kelimesidir. الْجَمْرَةُ : “Çakıl taşı, küçük taş ve başkasıyla asla ittifak etmeyen, tek başına diğer kabilelerle mücadele eden kavim” anlamlarına gelir ve şeytan taşlama manasındaki “جَمْرَاتٍ”: “Mekke’de atılan küçük taşlar” sözcüğünün de tekilidir.⁴³⁷

Remy-i Cimar, cemrelere küçük taşlar atmaktır. Bu cemreler arası uzaklık, bir ok atma mesafesindedir. Sıralamaları ise şöyledir.

- 1) Akabe ya da Büyük Cemre (Büyük Şeytan)
- 2) Orta Cemre
- 3) Küçük Cemre (Küçük Şeytan)

Kim eğer bayramın birinci gününden sonra, vatanına dönme acelesiyle iki günde, yani bayramın 3. gününde menasiklerini bitirirse, onun için bir günah söz konusu değildir. Eğer orada kalıp bayramın 4. gününde, zevalden önce, ya da sonra şeytan taşlamayı yaparsa geri kalana da, geri kaldığı için bir yaptırım yoktur. Şafiiye göre, dördüncü gün, sadece zevalden sonra cemrelere taş atmasında bir günah yoktur. Muhayyerlik, ikinci durumun daha faziletli olmasını da engellemez. Burada iki durumdan birini seçene “günah yoktur” denilme hikmeti ise, cahiliyye zamanında, bu konuda acele edenlerle geç kalanlar arasındaki üstünlük davasının reddi içindir.⁴³⁸

Bayramın birinci günü, Büyük Şeytan’a (Akabe Cemresi) yedi taş atılır. İkinci günde ise, Küçük Cemre’den başlamak şartıyla her bir şeytana yedişer olmak üzere 21 taş atılır. Üçüncü ve dördüncü günde, ikinci günkü şekliyle devam edilir. Neticede atılan taş sayısı, dördüncü günün sonunda, yetmişe tamamlanır.⁴³⁹ Acelesi olmayan kişiler,

⁴³⁶ Şeriati, a.g.e., s. 128-129.

⁴³⁷ İbn Manzûr, a.g.e., C. I, s. 674-676: el- Cevherî, a.g.e., C. II, s. 617.

⁴³⁸ Ebû’s-Suûd, a.g.e., C. II, s. 562.

⁴³⁹ Algül, vd., a.g.e., C. I, s. 539.

üçüncü günde de ikinci gün gibi devam ederler. Ama diğerleri, isterlerse ikinci gün dönülebilirler.⁴⁴⁰

Kur'ân'da, genelde bu konu ile ilgili bilgiler, Saffat sûresi 99-113. âyetlerinin tefsirlerinde geçmektedir.⁴⁴¹

İbn Abbas şöyle demiştir: İbrahim, oğlunu kurban etme ile ilgili rüyayı görünce Akabe Cemresi civarında, şeytan ona göründü. Hz. İbrahim, ona yedi adet küçük taş attı ve şeytan onun peşini bıraktı. Ondan sonra, Orta cemre yakınlarında bir yerde ona göründü. Ona yedi taş atınca tekrar kaybolup gitti. Hz. İbrahim yoluna devam ederken şeytan son cemrede, üçüncü kere tekrar görününce yine ona yedi taş attı. Bu son taşlamadan sonra, şeytan onu bırakıp gitti ve bir daha ona görünmedi. Hz. İbrahim daha sonra, gördüğü rüyayı emir telakki ederek görevini yapmaya koyuldu. İbn Abbas, İbn Ömer vd... kıssadaki kesme işleminin Mekke'de, Makam-ı İbrahim'in yakınında veya Mina'daki cemrelerin yakınında gerçekleştiğini söylemişlerdir. Said b. Cübeyr, Hz. İbrahim'in, Minada bulunan "Sebir Tepesi"nin aşağısındaki kaya üzerinde, bu işlemi yaptığını söylemektedir.⁴⁴²

Hacılar, bu samimi ve terbiye edici hatıra ile eğitilmektedirler. Ama taş atarken, taşın hep şeytanın sütunlarına çarpmasına özen gösteriyor; bize değmemesi için de azami dikkat ediyoruz. Oysa bizden kaynaklanan ameller, şeytani işlerin hammaddesidir. Öyleyse hava ile yer arasında şeytanı taşlamadan önce, şeytanın bize ulaştığı yolları, kapıları, bacayı ve uçurumları kapatmamız gerekir.⁴⁴³

Haccın önemli nüsükleri hitama erdiğinde, sıra kazanılan erdemleri koruma ve ne pahasına olursa olsun, onları yitirmeme antlaşmasına gelir. Şeytana attığı her taş, ahidini tekrarlama ve sözünde ciddiyet göstergesi anlamına gelir. Hele bu işlemin farklı günlerde yapılması, sanki "görüyorsun ve biliyorsun Allah'ım, bugün verdiğim sözün gereğini ıspatlamak ve şeytanı hayatımdan kovmak için ellerimde küçücük taşlarımla yine geldim" diyerek, Hz. İbrahim gibi iddiasına sahip çıkar ve asla pes etmez.

İbn Cüreyc gibi bazı âlimler de, bu kurban etme işleminin şam da gerçekleştiğini iddia etmektedirler. Müfessirler, İbn Abbas'ın: "Nefsim kudreti elinde olan Allah'a yemin ederim ki, İslâm'ın ilk dönemlerinde, şu koçun başını, Kâbe'nin oluğuna boynuzla-

⁴⁴⁰ Ateş, *Kur'ân-ı Kerim Tefsiri*, C. I, s. 289-290.

⁴⁴¹ Derveze, a.g.e., C.V, s. 214.

⁴⁴² el-Kurtubî, a.g.e., C. XV, s. 105-106.

⁴⁴³ Beheşti, a.g.e., s. 136.

rından asılmış bir halde gördüm, kurumuştur.” şeklindeki bir rivayetine ise, “söz konusu koçun başının, Şam’dan Mekke’ye getirilmiş olabileceği ihtimal dâhilindedir”, şeklinde yorum getirmişlerdir.⁴⁴⁴ Bazı müfessirler⁴⁴⁵ ve Yahudiler de, bunun bir koç olduğunu söylemişlerdir. Fakat bazı âlimler bunun koç olmadığını, aksine “Sebir Dağı”ndan getirilen bir dağ keçisi olduğunu, iddia etmişlerdir.⁴⁴⁶

Şeytan taşlama menasikinin tarihî arka bahçesi ile ilgili kıssa, hadislerde de geçmektedir. (Müslim, “Hac” , 10-12). Onun için İslâm âlimleri Kurban bayramının birinci gününde, Akabe cemresine, kalan diğer üç günde ise tüm cemrelere taş atmanın vacip olduğunda müttefiktirler. Terkedenlere ise, bir ceza kurbanı (dem) gerektiğini söylemişlerdir.⁴⁴⁷

Bu konu da çok farklı rivayetler olsa da, Arapların İslam’dan önce de bu geleneği sürdürdükleri, taşlama esnasında Allah’ı zikrettikleri ve bu ritüelin İslâm’da da aynı şekilde İbadet olarak korunduğu bilinmektedir.⁴⁴⁸

Cemrelere taş atma zamanı ile ilgili, mezhepler arasında ihtilaflar söz konusudur. Hanefiler’e göre, Akabe cemresini taşlama, Kurban Bayramı’nın birinci gününün şafağıyla başlayıp, güneş batıncaya kadar sürer. Ama müstehap olan taşlama, güneşin doğuşundan sonra taşlamanın yapılmasıdır. Gündüz atma imkânı bulamayanlar bir ceza ödemeksizin gece de atabilirler. Malikiler’de, güneş batınca taşlama son bulur. Geceye kalanların bir kurban kesmesi gerekir. Şafii ve Hanbelîlerde ise, Akabe cemresine taş atma işi, bayramın ilk günü, geceyarısından itibaren başlamakla birlikte, en faziletli vakit güneş doğduktan sonra bunu yapmaktır. Bayramın birinci gününde taş atamayanlar teşrik günlerinde atarlar.⁴⁴⁹

7) Halk (Tıraş olmak)-Taksir (Saçları kısaltmak)

Kur’ânı Kerim’de, iki yerde geçmektedir: Fiil olarak Bakara, 2/196; isim formatında ise, Fetih, 48/ 27. âyetlerinde geçmektedir. Saçları kısaltma anlamına gelen “taksir” ise, bir defa isim biçiminde, Fetih, 48/ 27. âyetinde yer almaktadır.

⁴⁴⁴ a. yer.

⁴⁴⁵ el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Te’vilâtü l-Kur’ân*, I-XXVI, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005, C. XXII, s. 173.

⁴⁴⁶ Yazır, a.g.e., C. VI, s. 444.

⁴⁴⁷ M. Özgü Aras, “Cemre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. VII, s. 340.

⁴⁴⁸ Derzeve, a.g.e., C. V, s. 214.

⁴⁴⁹ Aras, a.g.md., C. VI, s. 341.

Bakara sûresinin 196. âyetinde: “Kurban, mahalline ulaşınca kadar tıraş olmayınız” lafzı celili, ‘kurban, varacağı yere (mina) ulaşıp kesilmedikçe, tıraş olup ihramdan çıkmayınız.’ demektir.⁴⁵⁰

Âyette geçen “ tıraş ” kelimesi kurbandan sonra saçların kestirilmesi anlamına gelmektedir. Yani kurbandan sonra, saçların kesilmesi kastı taşımaktadır.⁴⁵¹

Bursevî’ye göre, وَلَا تَخْلُقُوا رُؤُوسَكُمْ : “İhramdan çıkmamak, tehallül etmemek”, demektir. حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ : “Kesilecek yere (harem) göndermiş olduğunuz kurbanın, yerine ulaştığını öğrenene dek”, ihramı çıkarmamaktır. مَحَلَّهُ : “mahal, yer” demektir, “حُلُول” ise; “ inilen mekân ve konaklanan yer” anlamına gelir. Hanefi mezhebine göre kesim yeri, “harem” dir. Çünkü Allah (c.c): “Durum öyledir. Her kim Allah'ın hükümlerine karşı saygılı olursa, şüphesiz bu, kalplerin takvâsındandır.⁴⁵² Onlarda (kurbanlık hayvanlarda veya hac fiillerinde) sizin için belli bir süreye kadar, birtakım faydalar vardır. Sonra bunların varacakları yer, Eski Ev'e (Kâbe'ye) kadardır.”⁴⁵³

Geçmişte yaşamış bazı milletlerin, din ve kültürleri analiz edildiğinde “halk”ın (tırış olma) onlarda da hac ritüel’inin bir bileşeni olduğu görülecektir. Mesela, Suriye’de önemli hac merkezlerinden olan Byblos, Aphaka, Heliopolis (Ba’lebek) ve Hierapolis, yabancı yerlerden epeyce bir ziyaretçi akınına uğrayan yerlerdendi. Fakat, Hierapolis’e, Hac ibadeti mevsiminde uğrayan bütün erkekler şehre giriş yapmadan evvel saçlarını ve kaşlarını kesmek mecburiyetindeydi.⁴⁵⁴

Fetih sûresi 27. âyetinde konu şu şekilde geçmektedir:

" لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ

لَاتَخَافُونَ..."

“Andolsun Allah, Resulüne gösterdiği rüyayı hak ile doğruladı. Allah’ın izniyle, Mescid-i Haram’a korkmadan, emniyetle, başlarınızı tıraş etmiş ve kısaltmış bir şekilde gireceksiniz...”⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ Bilmen, *Kur’an-ı Kerimin Türkçe Meâli Alisi ve Tefsiri*, C. I, s. 195.

⁴⁵¹ Mevdûdî, a.g.e, C. I, s. 158.

⁴⁵² el-Hac, 22/ 32.

⁴⁵³ el-Bursevî, a.g.e., C. II, s. 418-419; el-Hac, 22/33.

⁴⁵⁴ Harman, a.g.md., C. XIV, s. 382.

⁴⁵⁵ el-Fetih, 48/ 27.

Peygamberimiz, Hudeybiye Barışı'ndan önce bir rüya gördü. Rüyasında: Asha-bıyla birlikte, emniyetli bir şekilde, kimi saçlarını kesmiş, kimi de kısaltmış olarak Mekke'ye girmişlerdi. Rüyasını, sabahleyin sahabeye anlattı. Sahabe, Hudeybiye sefe-rinin olduğu yıl, oraya gireceklerini hesap ettiler ve sevindiler. Sonra: "Allah'ın Resûlü'nün rüyası, muhakak doğrudur" dediler. Abdullah b. Übey ve diğer münafıklar, rüyanın orada gerçekleşmediğini görünce şöyle dediler: " Vallahi ne saçlarımızı tıraş edebildik, ne de kısaltabildik, ne de Mescid-i Haram'a girebildik." deyince bu âyet nazil oldu.⁴⁵⁶

Süleyman Ateş'e göre ise sahabiler, Peygamber rüyasını hak bildikleri için, o yıl gerçekleşeceğine kesin gözüyle bakıyorlardı. Fakat ziyaret o sene yapılmayıp diğer yıla kalınca Hz. Ömer başta olmak üzere bazı sahabiler şüphelenmeye başladılar. Hatta Hz. Ömer: " Sen bize Kâbe'yi ziyaret edeceğimizi söylememişmiydin? diyerek Peygamberimizi üzmüştü. Onun için Allah (c.c) bu âyeti inzal buyurdu. Hakikaten Müslümanlar, diğer sene Kâbe'yi ziyaret etmişlerdir.⁴⁵⁷

Saçları hem tıraş etmek, hem kısaltmak erkeklere özgü bir emirdir. Onun için âyette, müzekker kip, tağlib yoluyla kullanılmıştır. Kadınlar ise, sadece kısaltma yapacaklardır. Hz. Peygamber, hacda saçlarını kesmiştir. Umre de ise, sadece kısaltmıştır.⁴⁵⁸ Çünkü, Müslim'de yer alan bir rivayete göre, İbn Abbas, Muaviye'nin kendisine şöyle dediğini aktarmaktadır: " Sen, Merve'nin yanında, Hz. Peygamber'in saçlarını bir makasla kısalttığımı biliyor musun?" dedi.⁴⁵⁹

"Korkusuzca" lafzı ise, "traş olmuş ve kısaltmış bir şekilde" cümlesinden "hal" olarak gelmiştir.⁴⁶⁰ "Allahın izniyle" buyruğu ile ilgili ise, farklı yorumlar yapılmıştır. İbn Keysan'a göre, bunlar rüyada söylenen şeylerin ifade biçimidir. Yani Allah, Rasûlünün, önceden bu sözleri söylediğini haber vermiş oldu. Onun için istisna (inşaal-lah) lafzıyla geldi. Sa'lebe göre ise, burada, bilinen bir konuda istisnada bulunulması; "insanların bilmedikleri konularda, istisnada bulunmalarını onlara bildirmek içindir." Yine başka bir görüşe göre, Allah, bir kısmının öleceğini biliyordu. Dolayısıyla bu şekilde onları da, girenlerin dışında tutmuş oldu.⁴⁶¹

⁴⁵⁶ en-Nesefî, *Nesefî Tefsîri*, C. IX, s. 547-548.

⁴⁵⁷ Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsîri*, C. V, s. 2480.

⁴⁵⁸ Kurtubî, a.g.e., C. XVI, s. 209.

⁴⁵⁹ Müslim, *el-Câmiu's-Sahih: Sahih-i Muslim ve Tercemesi*, C. IV, s. 126-127.

⁴⁶⁰ en-Nesefî, *Nesefî Tefsîri*, C. IX, s. 548; Kurtubî, a.g.e., C. XVI, s. 209.

⁴⁶¹ Kurtubî, a.g.e., C. XVI, s. 208-209.

“Emniyet içinde girmek”: Düşmanlarınız cihetinden, güvende olmak anlamındadır. “Sizin bilmediğinizi o bilir” cümlesinde de üç görüş nakledilmiştir: Birincisi: Peygamberimizin, sulhun müslümanlar için faydalı olduğunu bilmesidir. İkincisi: Mescid-i Haram’a girme konusunda gecikmenin, faydalı olacağını bilmesidir. Üçüncüsü ise: Bundan önce, hayberi fethedeceğini bilmesidir.⁴⁶² Kuşeyri’ye göre ise; bu, aynı zamanda Müslümanlar için bir sınama ve ders mahiyetinde bir durumdur. Allah, sizin bilmediğinizi- Mekke’ye girişteki hikmeti- bildi, demektir. Burada istisnada bulunmanın (İnşallah! demek) ise, edeben söylenmiş ve eğitim amaçlı bir kullanım olduğu, ifade edilmektedir.⁴⁶³

8) İhram’dan çıkmak

...وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى

الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ "

“...İhramdan çıkınca artık avlanabilirsiniz. Mescid-i Haram'a girmenize engel oldukları için, bir topluluğa karşı beslediğiniz kin sizi haddi aşmaya sevketmesin! İyilik ve (Allah'ın yasaklarından) sakınma noktasında yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın. Allah'tan sakının (korkun); çünkü Allah'ın cezası şiddetlidir.”⁴⁶⁴

“İhramdan çıktığınızda artık avlanabilirsiniz”. Yani, ihramlı iken size yasaklanan şeyler artık size helâldir. Burada, yasaktan sonra irad olunan bir emir söz konusudur. Böyle durumlarda, genel itibariyle kabul edilen doğru görüş, yasaktan önceki duruma dönüşmesidir.⁴⁶⁵

el-Mâturîdî’ye göre, buradaki “İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz” lafzı; ilzam, mecburiyet veya vucüb anlamında değildir. Bilakis mübah olma ile ilgili bir durumdur. Avlanmanın haramlığı ise, sadece “ihramda bulunulan vakit” ile ilgilidir. Nitekim Kur’an’da, bu durumu açıklayabilecek başka örnekler vardır. Mesela, Cuma suresinde, peş peşe gelen şu iki âyet-i kerîme, durumu gayet açıklayıcıdır: “Ey iman edenler! Cuma günü, namaza davet edildiği (ezan okunduğu) vakit, hemen Allah'ı zikre koşun ve alışverişi terkedin. Eğer bilmiş olsanız, elbette bu, sizin için daha hayırlıdır.”⁴⁶⁶ Hemen

⁴⁶² el-Cevzî, a.g.e, C. V, s. 516.

⁴⁶³ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. V, s. 317-318.

⁴⁶⁴ el-Mâide, 5/2.

⁴⁶⁵ İbn Kesîr, a.g.e., C. III, s. 423.

⁴⁶⁶ el-Cum’a, 62 /9.

sonra ise: “Namaz kılınınca artık yeryüzüne yayılın ve Allah'ın lütfundan isteyin. Allah'ı çokça zikredin; umulur ki kurtuluşa erersiniz.”⁴⁶⁷ âyeti gelerek, geçen yasak için mutlak bir mübahlık getirmiş oldu. Böyle örnekler Kur'an'da çokça geçmektedir.⁴⁶⁸

Elmalılı'ya göre, “ وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا ” : Yani, eğer avlanmak istiyorsanız, hem ihramdan çıkmanız lazım, hem de harem bölgesinden, çünkü harem dışına çıkanlara avlanma izni var. Harem'de avlanmaya gelince, ihramlı olsun, ya da ihramsız olsun kesinlikle herkese yasaktır.⁴⁶⁹

9) Hedy (Kurban)

Mina, mutlak özgürlüğün mekânı, olgunluğa doğru atılan son kulaç, idealistleri yaşayarak ideal sahibi olma yeri. Artık Minada'sın, yanında İsmail'in ve kurban meydanındasın. Peki sahi senin kurbanın kim ya da kimler? Koltuğun mu? Unvanın mı? Servetin mi? Araban mı? Lüks dairen mi? Boyun posun mu? Bilgin mi?... Yoksa bilmiyor musun? Ben nasıl bileyim canım, onu sen biliyorsun. Ben sadece sana niteliklerinden bahsedebilirim: İman yolunda ayağına pranga olan, seni kendine bağımlı yapan, seni isyana çağırın, maslahatçı bildirilere mecbur kılan ve mesajı duymayı engelleyen her şey...⁴⁷⁰

Genel olarak semavî dinlere baktığımızda, kurban kesmenin, geçmişten beri, insan'ı Allah'a yaklaştıran bir ritüel olarak kabul gördüğünü söyleyebilir. Mesela; Hz. Âdem'in iki oğlunun, Allah'a birer kurban takdim etmeleri: “Onlara, Âdem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak anlat: Hani birer kurban takdim etmişlerdi de birisinden kabul edilmiş, diğerinden ise kabul edilmemişti. (Kurbanı kabul edilmeyen kardeş, kıskançlık yüzünden): “Andolsun seni öldüreceğim,” dedi. Diğer de: “Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder”, dedi.” Yine, Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmail'i kurban ettiğini rüyada görmesi ve bunu yerine getirirken, Allah'ın, bir kurban göndermesiyle, Hz. İsmail'i kurban etmekten vazgeçmesi (Saffat, 37/ 102-107) kurban ibadetinin ne kadar eski olduğunu bizlere göstermektedir.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ el-Cum'a, 62 /10.

⁴⁶⁸ el-Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, C. IV, s. 136-137.

⁴⁶⁹ Yazır, a.g.e., C. III, s. 147.

⁴⁷⁰ Şeriati, a.g.e., s. 132.

⁴⁷¹ Uludağ, a.g.e., s. 99.

Hedy kelimesine, Kur'ân-ı Kerim'de: "Bakara, 2 / 196; Mâide, 5/ 2, 95, 97; Fetih, 48/ 25"⁴⁷² âyetlerinde değinilmektedir.

Âyetteki *فَمَا اسْتَيْسَرَ* : " Hangisi size daha kolay geliyorsa" anlamına gelir. *مِنَ الْهَدْيِ* lafzındaki ; " مِنْ ", ya "teb'iz" içindir, "bazı" anlamına gelir. Ya da, "beyaniyye" içindir, "açıklama" manasına gelir. *الْهَدْيِ* (kurban): " هَدِيَّة " sözcüğünün çoğuludur. Örneğin, *تمر و تمرة* , kelimlerinde geldiği gibi. *الْهَدْيِ* : "Allah'a yaklaşmak maksadıyla, Beytullaha gönderilen hayvan" manasına gelir.⁴⁷³

Hanefiler'e göre, buradaki " kurban'ın yeri " tamlaması ile Allah'ın Evi Mescid-i Haramın çevresi kastedilmektedir. Malik ve Şafiî ise, kişi eğer yola devam edemiyorsa, kaldığı yerde kurbanını boğazlamalıdır. ⁴⁷⁴Fakat, Nesefi, bu âyetin, Şafiilerin aleyhine bir delil olduğunu, "çünkü Mescid-i Harama varmadan kurban kesmeyin", emrinin, ih-sar durumunda da olması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁷⁵

İhsar (engellenme), tek başına, Hedy Kurbanı için bir sebep değildir. Çünkü ih-sar kurbanı vacip kılmaz. Fakat engellenme olduğunda, hacı adayı, ihramdan çıkmak ister-se, kurban keserek çıkmalıdır.⁴⁷⁶

Hac ve umre mevsiminde, Allah için kurban edilmesi gereken hayvanlar; deve-sığır, koyun ve keçi olarak belirlenmiştir. Bunlar genel olarak "En'am" kavramı ile ifa-de edilmişlerdir. Bu hayvanlardan bir tanesini (Deve ve Sığır), yedi kişi, başka bir riva-yette ise on kişi, ortak olarak kurban edebilirler.⁴⁷⁷

Normal zamanda kurban edilebilen hayvanlar, hacda da "hedy" olarak Allah'a takdim edilebilirler. Dolayısıyla "hedy": deve, sığır veya davar cinsinden hayvanların hepsini kapsar. Fakat kişi, "hedy" kurbanlarından, sadece temettu' ve kıran haccı için kesilenler; nafile olarak kesilen ve kesim yerine ulaşabilen kurbanların etlerinden yiye-bilir.⁴⁷⁸

⁴⁷² Abdülbâkî, a.g.e., s. 827.

⁴⁷³ el-Bursevî, a.g.e., C. II, s. 418.

⁴⁷⁴ Mevdûdî, a.g.e., C. I, s. 158.

⁴⁷⁵ en-Nesefî, *Nesefî Tefsîri*, C. I, s. 558.

⁴⁷⁶ el-Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, C. I, s. 382.

⁴⁷⁷ Derveze, a.g.e., C. V, s. 205.

⁴⁷⁸ et-Tahâvî, a.g.e., s. 158.

Kurban ibadeti, infak yapabilme becerisi kazanabilmek için, içsel bir deneme mekanizmasıdır. Çünkü insanların birçoğu, sahip olduğu hayvanları çok değerli görmekten öte, birçok kimse yaşamlarını onlara bağlı bir şekilde sürdürmektedir. Hayvanlarının kıllarına gelebilecek bir zarar veya onlardan bir tanesinin telef olması, onları gerçek anlamda üzer. Bu kadar değerli gördüğü bir şeyi, gönülden iman ettiği yaratıcısına takdim etmesi çok anlamlı bir davranıştır. Zaten, asıl gelinmesi gereken nokta olan: “Sevdiğiniz şeylerden, Allah yolunda harcamadıkça asla iyiliğe erişemezsiniz...” âyetiyle de Allah (c.c): Ancak bu anlamdaki bir infakın gerçek manada sizi iyiliğe erdirtireceğini bildiriyor.⁴⁷⁹

a) Kalâid

Bu sözcük Kur’ân’da: Maide, 2/ 2 ve 97.⁴⁸⁰ âyetlerinde bulunmaktadır:

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهُدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ

يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِّن رَّبِّهِمْ وَرِضْوَانًا... "

“Ey iman edenler! Allah’ın (koyduğu, dini) alametlerine, haram aya, (Allah’a hediye edilmiş) kurbana, (ondaki) gerdanlıklara, Rablerinin lütuf ve rızasını arayarak Beyt-i Haram’a yönelen kimselere (tecavüz ve) saygısızlık etmeyin.”⁴⁸¹

Mücâhid’e göre, “ الْقَلَائِد ” : “ İnsanların ve hayvanların boynuna takılan, ağaç kabuklarından yapılan şeylere” denir. Kalâid kelimesi de; hedy, safâ-merve ve büdn gibi, Allah’ın şeâirlerindedir.⁴⁸²

Cahiliyye devrinde, Araplar haram ayların dışında yolculuğa çıktıklarında, boynlarına tüyden ve kıldan yapılmış gerdanlıklar takar ve kendilerinin bu şekilde güvende olduklarını düşünüyorlardı. Harem’deki müşrikler ise, Harem ağaçlarının kabuklarından gerdanlık yaparak ancak bu şekilde emniyette olacaklarına inanıyorlardı. Nitekim Mukâtil b. Hayyan, “gerdanlıklara” sözcüğünü şöyle tefsir etmektedir: “ onlara saygısızlık etmeyin”: Yani, “onlara saldırmayın” demektir.⁴⁸³ Taberi’ye göre ise, eğer

⁴⁷⁹ Beheştî, a.g.e., s. 81.

⁴⁸⁰ Abdülbâkî, a.g.e., s. 659-660.

⁴⁸¹ el-Mâide, 2/ 2.

⁴⁸² Mücâhid, a.g.e., C. I, s. 183.

⁴⁸³ İbn Kesîr, a.g.e., C. III, s. 421.

birisi harem ağaçlarından bir gerdanlık yapıp üzerine takarsa, O'na da ilişmeyin, anlamına gelmektedir.

İhrama girmeden önce, kurbanlarını belirleyerek ya da Efendimizin yaptığı gibi nişan ipleri takarak, Mekke'ye gönderen hacı adayları, kurbanlıklarını önceden göndermeleri sebebiyle, ihram yasağına uyma zorunlulukları yoktur. Çünkü ihram yasağı ihramı giymekle başlar. Bu konuda Hz. Aişe şöyle demiştir: “ Allah'ın Resulü, Medine'den Mekke'ye, kurbanlık gönderdi. Ben de bu hayvanlar için gerdanlıklar örerdim. Kurbanlıklar gönderildikten sonra, Allah'ın Rasûlu, bir ihramlının sakındığı şeylerin hiçbirinden korunmadı.⁴⁸⁴

" جَعَلَ اللهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالْقَلَائِدَ ... "

“Allah, Kâbe'yi, o saygıya lâyık olan evi, haram ayı, hac kurbanını ve (kurbanın boynuna asılan) gerdanlıkları (maddi ve manevi açılardan), insanların belini doğrultmaya sebep kıldı”⁴⁸⁵

Âyet-i Kerimede geçen “Beytü'l Harâm” tamlaması, Kâbe'dir. Kâbe ise, bütün harem anlamına gelir. “İnsanların belini doğrultmasına bir vesile olması” ise, İslâm'dan önce, başta Araplarda olmak üzere emniyet ve huzuru sağlayacak kabiliyetli yöneticiler, bulunmuyordu. Onun için Allah, Kâbe'yi, haram ayları, kurbanı ve boyunlarındaki gerdanlıkları, araplar için bir otorite kaynağı ve emniyette olma vesilesi yapmıştır. Şöyleki, biri Kâbe'de babasının katilini görse, ondan intikam almaya çalışmazdı. Kâbe'ye getirilen kurbanlıklara, hiç kimse dokunmazdı ve haram aylarda kimseye ilişilmezdi.⁴⁸⁶

Müfessirler, “Kâbe'nin, insanların belini doğrultmaya vesile olması”, lafzının tefsirinde, birçok farklı görüş aktardıkları halde, Kâbe'nin, insanların işlerinin düzelmesine ve yoluna girmesine vesile olduğu konusunda, hemfikirdirler.⁴⁸⁷ Nitekim Elmalılı da, İnsanlar bununla din ve dünyalarını ayakta tutmakla beraber, ona tutunarak ve ona yönelerek korkularından, umduklarına kavuşur ve korktuklarından emin olurlar. Orası devamlı ziyaret edilir ve namaz kılınırken oraya dönülür. Çünkü Allah'ın buyruğunda:

⁴⁸⁴ Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbüri (v.261), *el-Câmiu's-Sahîh: Sahîhi Muslim ve Tercemesi*, I-VII, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1988, C. IV, s. 197.

⁴⁸⁵ el-Mâide, 5 / 97.

⁴⁸⁶ et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 98.

⁴⁸⁷ et-Taberî, a.yer.

“ Her nerede olursanız olun, Allah sizi bir araya toplayacaktır” , âyetinin sır perdesi de bu şekilde aralanır.⁴⁸⁸

Hz. Peygamber, Medine’deki asayışı sağlayıp, sistemi oturtuktan sonra, hurafeler ile iç içe girmiş, asıl mecrasından sapmış olan hac menasiklerini düzeltmek istedi. Bu amaçla, hicretin 6. yılında yola revan oldular. Yanlarına, kurbanlık hayvanlarını da aldılar. Bu hayvanların, kurbanlık olduğunun anlaşılması için de boyunlarına gerdanlık vb. işaretler astılar. Böylece, hayvanlarını gasp ve hırsızlık gibi risklerden korumuş oluyorlardı.⁴⁸⁹

Mezhep imamlarına göre, deve ve sığır gibi hayvanların “hedy” kurbanı olduklarını belirlemek için, gerdanlık takmak ya da üzerine bir örtü örtmek caizdir. Yani, bu hayvanların boyuna bir ip takarak veya yeni bir ayakkabı asarak; hayvanlarını bir şekilde işaretler ve daha sonra taktıkları o eşyaları da sadaka olarak verirlerdi. Fakat İmam-ı Ebu Hanife, develeri belirgin hale getirmek için, sırtlarının dağlanarak işaretlenmesini mekruh görmüştür. Ebu Yusuf ve İmam Muhammed ise, bunda bir sakınca olmadığı görüşünde oldukları gibi, işaretlemenin de sadece develerde olduğunu ifade etmektedirler.⁴⁹⁰

b) Büdn

Hac, 22/ 36.⁴⁹¹ âyetinde çoğul olarak geçen “büdn” kelimesinin tekili “bedene” olarak gelir. Deve ve sığırlara isim olarak kullanılır.⁴⁹²

Geçmiş dinlere baktığımızda “Kurban” ibadeti, farklı tarz ve uygulama biçimleriyle günümüze gelmiş olsa da her halükarda toplumların dini hayatında kendini ifade edecek bir argümanı olmuştur. Eski yunan dinlerinde kurban, esas ibadetlerden biri sayılır. Kurban olarak sunulan şeyleri, ya ateş ile yok ediyorlar veya bozulmasını sağlıyorlardı. Mısır’daki kurban geleneğine ise, semitizm bulaşmış, fakat daha sonra kurbanların büyük bir kısmı canlı olarak kesilmiştir. Fakat bu ibadetin olmadığı dinler de yok değildir. Mesela Hinduizm’de, kurban çok önemli bir yer tutarken ve hala da büyük rolü olduğu söylenebilirken, Budizm’de kurban İbadeti bulunmamaktadır.⁴⁹³

⁴⁸⁸ Yazır, a.g.e., C. III, s. 344.

⁴⁸⁹ Beheştî, a.g.e., s.16.

⁴⁹⁰ et-Tahâvî, a.g.e., s. 159.

⁴⁹¹ Abdülbâkî, a.g.e., s. 142.

⁴⁹² Derveze, a.g.e., C. V, s. 205.

⁴⁹³ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 1. b., Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005, s. 431-433.

Eski Ahid’de, kurban ile ilgili birçok kelime geçmektedir. Fakat kurban, İbrani-
ce’de (gadosh) ve hatta Yunanca’da (hieros ve hagios) herhangi bir şekilde kutsal ile
bağ kurmamaktadır. En geniş ifadeyle, sadece tanrıya sunulan şeylerden ibarettir. Yeni
Ahid’de ise; Herodot, mabed’i yeniden yapınca, burası hacıları celbeden şatafatlı ayinle-
ri vesilesiyle, birçok hacıya uğrak yeri olmuştur. Halk, kurbanların sunulduğu sabah ve
akşam vakitlerinde izdihamdan sıkışıyordu (Luka, 1/ 21). Ama Yahudiler’de, kurban
takdim şekilleri üzerinde, bir ittifak da sağlanmış değildi.⁴⁹⁴

Sonuç olarak, çok eski asırlardan beri süregelen Kurban ibadeti, Hz. Peygamber
zamanına kadar devam etmiştir. Nitekim Peygamberimizin dedesi Abdulmuttalip, oğlu
Abdullah’ı (Peygamberimizin babası), daha önce Allah’a verdiği bir söz üzerine, kurban
etmek istemişti. Bunun içindir ki Efendimiz. “ Ben iki kurbanlığın çocuğuyum” buyur-
muştur.⁴⁹⁵

10) Ziyaret (ifaza) tavafı

Ziyaret Tavafı, Hac, 22/ 29. âyetinde :

ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلِيُوفُوا نُدْوَرَهُمْ وَلِيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ

“Sonra kirlerini gidersinler; adaklarını yerine getirsinler ve o Eski Ev’i
(Kâbe’yi) tavaf etsinler.”⁴⁹⁶ şeklinde geçmektedir.

Selef âlimleri, İfaza tavafının (farz tavaf), zilhiccecin son gününe bırakılıp bira-
kılmayacağı ile ilgili ihtilaf etmişlerdir.⁴⁹⁷

Razi’ye göre burada geçen “ وَلِيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ ” tabiriyle, farz olan “İfaza Tava-
fı” kastedilmektedir. Bu tavafın, vakfe, şeytan taşlama ve tıraştan sonra olması; ya da
Kurban bayramının ilk gününde mi yoksa sonraki günlerinde mi yapılacağı ile ilgili,
birçok ayrıntı söz konusudur.⁴⁹⁸ Süleyman Ateş, bu konuya şöyle açıklık getirmektedir:
Âyette tavaf edilmesi buyurulan “Beyt-i Atik’in, Kâbe olduğunu, tavafın ise “İfaza tava-
fı olduğunu ve bu tavafın da, kurban kesilip de tıraş olunduktan sonra yapıldığını ifade
etmektedir.⁴⁹⁹

⁴⁹⁴ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 428-430.

⁴⁹⁵ Uludağ, a.g.e., s. 99.

⁴⁹⁶ el-Hac, 22/ 29.

⁴⁹⁷ Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rızâ, a.g.e., C. II, s. 318.

⁴⁹⁸ er-Râzî, *Mefâtihu’l- gayb: Tefsîr-i Kebîr*, C. XXVI, s. 304.

⁴⁹⁹ Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsîri*, C. IV, s. 1723.

11) Veda Tavafı

Kurban bayramının üçüncü günü, şeytan taşlama işini bitirmiş ve dördüncü günden yeri ağarmadan, Minadan dönecek olan hacılar için hac, - Vacip olan Veda Tavafı hariç- bitmiştir. Mekkedan ayrılırken yapılması daha faziletli olmakla birlikte, farz olan tavaftan sonra, yapılmış herhangi bir tavaf da, veda tavafı yerine geçer. Veda Tavafı'ndan sonra, imkân bulabilenlerin, Hacerü'l-Esved ile Kâbe kapısı arasında yer alan ve mübarek bir mekân olarak kabul edilen Mültezem'de⁵⁰⁰ dua etmeleri de önemlidir.⁵⁰¹

Hanefi mezhebine göre, ziyaret tavafının ardından yapılan bütün tavaflar, “veda tavafı” sayılır. Ama eğer yapılan son tavaftan sonra, Mekke'de uzun bir süre kalınmışsa, Mekke'den ayrılmadan önce, tekrardan bir tavaf yapmak müstehaptır. Diğer mezheplere gelince; onlar, veda tavafının, Mekke'den ayrılmadan hemen önce yapılması gerektiğini kabul etmişlerdir.⁵⁰²

12) Umre

Sözlükte, “ mamur etme, bayındır kılmak, ümran ve bayındırlık” sözcüklerinden türeyen sözcük,⁵⁰³ “ziyaret etmek” anlamına gelmektedir. “Umre” kelimesi, dini bir terim olarak ise; belli bir zaman sınırı olmaksızın, Kâbe'yi tavaf edip Safâ ile Merve arasında yürümek demektir. Umre ibadetinde, Arafat vakfesi yoktur.⁵⁰⁴

" اعتمر " kelimesi: “Umre yaptı” manasında kullanılmıştır. Sözlük manası ise “ziyaret etmek” demektir. Kavram daha sonra, ibadet niyetiyle Kâbe'yi ziyaretin özel ismi olarak kullanılmıştır.⁵⁰⁵ “Ta'mir” anlamına da gelen umrenin, zıddı ise “tahrib”dir. Ömür sözcüğü ile akrabadır. Ragıb, ise Umre'yi farklı bir şekilde ele alarak: “İçinde, sevginin imarını taşıyan bir ziyarettir, şeklinde tanımlamıştır.⁵⁰⁶

Umre, Kâbe'yi ziyaret ile ilgili bir ibadet olarak meşru kılınmıştır. Beytullahı ziyareti, belirli bir zaman diliminde, Arafat Vakfesini de içine alarak yapmaya “hac” denirken; belli bir zaman mefhumu gözetilmeden, vakfesiz yapılması durumuna ise

⁵⁰⁰ İsa Ruhi Bolay, *Hac Rehberi: Ferizai Mukaddesei Haccı Şerif Mevzularını, Erkân ve Menasikini Ha-*
vidir, Konya: Ülkü Basımevi, 1948, s. 17.

⁵⁰¹ Demircan, *Hac ve Umre Yüceliğe Çağrıdır*, s. 185.

⁵⁰² Ögüt, “Hac”, C. XIV, s. 396.

⁵⁰³ Beheşti, a.g.e., s. 20.

⁵⁰⁴ et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 8.

⁵⁰⁵ es-Sâbüni, *Safvetü't-Tefâsîr*, C. I, s. 96.

⁵⁰⁶ İslâmoğlu, a.g.e., s.111.

“umre” denmektedir. İkisinin de “hac” olarak isimlendirildiği durumlarda, karışıklığı gidermek için, hacca, “hacc-ı ekber” (büyük hac) denirken, umreye de “hacc-ı asğar” (küçük hac) denmiştir. Bu konuda, halk arasında kabul gören yaygın düşünce ise, arefe gününün, cuma gününe isabet ettiği yıllarda yapılan hacca, “hacc-ı ekber” denilmesidir.⁵⁰⁷

Âlimler, Umrenin, Hac gibi farz olup olmadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Şafii ve Hanbelî mezheplerinde, hac yapan kişiye, umrenin edası farz olur. Hac mevsimi dışında yapılacak olan umreyi ise, sünnet olarak kabul etmişlerdir. Hanefiler ile Maliki-ler de, umrenin sünnet olduğu hususunu benimsemişlerdir. Birinci görüş, Hz. Ali, Hz. Ömer ve İbn Abbasın rivayetiyle gelmiştir. İkinci görüş ise, Cabir b. Abdullah ile İbn Mes’ûd’un rivayetleriyle temellenmiştir.⁵⁰⁸ Hanefilere göre umre, yılın bütün aylarında yapılabilir. Fakat Arefe günü ile onu takip eden dört günde, umre yapmak mekruhtur. Hanefiler, üstelik bu konuda ittifak halindedirler.⁵⁰⁹

Umrenin fazileti ile ilgili, birçok hadis-i şerif rivayet edilmiştir. Çünkü hac ve umre ibdetinin icra ediliş yöntemi ve detayları hadislerle bizlere ulaşmıştır. Nitekim bu fazilet ve değeri Efendimiz: “ Umre kendisinden sonraki umreye kadar olan sürede işlenen günahlara bir kefarettir. Allah katında mebrur haccın kaşılığışı ise ancak cennettir”⁵¹⁰ şeklinde ifade buyurmuşlardır.⁵¹¹

b. “Hacc”ın tatbiki ile ilgili yan kavramlar

ba. Âfâkî

“Âfâk”, kelimesi “ufuk” sözcüğünün cemisidir. Âfâk kelimesine, “nisbet” ekinin eklenmesi ile oluşmuştur. Kelâm, felsefe ve psikoloji bilim dallarında nesnel (objektif) kelimesinin karşılığıdır. Âfakî sözcüğünün zıddı ise, sübjektif (enfüsi) kelimesidir. Kur’ân-ı Kerim’de, Âfâk ve enfüs kelimeleri, genellikle bir arada ve birbirinin karşıtı iki kavram olarak geçmektedirler: “İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi

⁵⁰⁷ Algül, vd., a.g.e., C. I, s. 515.

⁵⁰⁸ es-Sâbûnî, *Kur’ân-ı Kerim’in Ahkâm Tefsiri*, C. I, s. 201.

⁵⁰⁹ Kerimoğlu, a.g.e., C. I, s. 389.

⁵¹⁰ Buhâri, *Umre*, 1; Müslim, “Hac”, 437.

⁵¹¹ Algül, vd., C. I, s. 515.

göstereceğiz ki onun (Kur'an'ın) gerçekliği, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması, kafi değil mi?" (Fussilet, 41/ 53).⁵¹²

"Harem ehli" ile "hıll ehli"nden farklı yerlerde ikamet etmekte olan Âfâkîler, mikatların dışında ikamet ederler. Bu mübarek yerlerin şerefine tezahürü olarak, oraya girmeden önce de ihram elbisesine bürünmeleri emredilmiştir. Ama, Âfâkîler hac dışında umre yapmak istedikleri zaman ihram giymek için mikat yerine gitmeleri gerekmez.⁵¹³

Âfâkîler haccı eda ederken diğerlerinden farklı bazı hususlara tabidirler:

1) Haccı temettü'ü ve haccı kıran âfâkîlere has bir durumdur. Diğerleri haccı ifrad yaparlar.

2) Âfâkîler haccı kıran ve haccı ifrad yaptıkları zaman, kudüm tavafı onlar için sünnet olur. Haccı temettü ve umre yapanlar ile mîkât sınırları içerisinde kalanlar ise bu tavafı yapmazlar.

3) Vedâ tavafı onlar için vaciptir.

4) Âfâkîlerin nafîle tavafı yapmaları, onlar için Mescid-i Haram'da nafîle namaz kılmalarından daha faziletlidir.⁵¹⁴

bb. Fevât

Bir haccı adayının, kurban bayramının ilk gününün fecrine kadar, Arafat'ta vakfe yapma imkânını elde edememe durumudur. Bu fırsatı kaçıran kişi, umre yapan kişi gibi, menasiklerini yerine getirerek ihramdan çıkar. Daha sonraki sene ise haccını kaza etmesi gerekmektedir. Bu kişinin, hedy kurbanı kesme mecburiyeti de yoktur.⁵¹⁵

Fevât, farz olan bir hac yaparken gerçekleşmiş ise, bu haccın vacip olması konusunda fıkıhçılar görüş birliği içerisindeyler. Fakat nafîle bir haccın yapıldığı durumlarda, Arafat vakfesinin kaçırılması ile ilgili görüşlerde ise, bazı ihtilaflar söz konusudur. İmam Ahmet b. Hanbel'den gelen bir rivayete göre; nafîle haccın kazasının gerekmediği ifade edilmiştir. Bu görüşü savunanlar şöyle demişlerdir: Hadislerde varid olan bilgiye göre, hac ibadeti ömürde bir kere farzdır. Nafîlenin kazasını şart koşmamız durumunda

⁵¹² Karagöz, v.d, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 9.

⁵¹³ A. Fikri Yavuz, Y. Vehbi Yavuz, a.g.e., s. 126.

⁵¹⁴ Hamdi Döndüren, "Âfâkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. I, s. 398.

⁵¹⁵ et-Tahâvî, a.g.e., s. 158.

ise, haccın birden fazla farz olduğu anlamı çıkar. Bu da İslâm şeriatına muhaliftir demişlerdir.”⁵¹⁶

Ancak âlimlerin çoğu, haccın farz veya nafîle olmasına bakmaksızın kaza edilmesi gerektiği görüşündedirler. “ Hac ve umre’yi Allah için tamamlayın (tam yapın)”⁵¹⁷ âyetini de bu görüşlerine delil olarak getirmişlerdir. ⁵¹⁸

Gerekli araştırma yapıldığı takdirde, insanların, Arefe vakfesini, yanılarak bir gün önce veya sonra yapmaları durumunda hacları geçerli olur. Şafiilere göre, kıran haccı yaparken, Arafat vakfesini kaçırılanların, kaçırdıkları haccı kaza edecekleri gibi umreyi de kaza etmeleri gerekir. Üstelik üç adet de kurban kesmesi gerekir ki, bunlardan bir tanesi kaçırılan kıran haccının vakti için, ikinci kurban ise kaçırmış olduğu kıran haccı için, üçüncüsü ise, kazasını yapmış olduğu kıran haccı içindir.⁵¹⁹

bc. Hacer-i Esved

Genel anlamda pratik işlevi, Kâbe’nin çevresindeki dönüşlerin başlangıç noktası olması ve Kâbe duvarının üzerinden kolayca görülebilmesidir. Gökten inen bir taş falan da değildir. Bilakis rengi siyah bir taştır. Bu taşta ne secde edilir ne de tapılır. Bu taş Kâbe’de olmazsa bile, Kâbe kıblegâh olmaktan çıkmaz. Nitekim Karmatiler, 1930 yılında, Mekke’ye saldırıp Mekke’yi talan ettikleri zaman, bu taşı götürmüşlerdi. 21 sene sonra getirmişlerdi. Ama Müslümanlar Kâbe’ye yüzünü dönmeye devam etmişlerdi. Hatta Kâbe yıkılsa dahi kible olma özelliği asla yok olmaz.⁵²⁰

Tavaf’a niyet ettikten sonra, insanlara eziyet vermeden, Hacer-i Esved’e doğru gidilir. Mümkünse yanına gelinerek, namaz tekbirindeki gibi iki el kaldırılır ve el ayakları Hacer-i Esved’e doğru olacak şekilde “Allahü Ekber” denilerek; mübarek taşın üzerine konularak öpülür. Kalabalık ve sıkışıklıktan ötürü, böyle bir imkân yoksa uzaktan, el ayaklarını O’na yönelterek şu dua okunur: “Allah’ın ismi ile başlıyorum. Allah herşeyden daha büyüktür. Hamd O’na özeldir. Salât ve selâm onun resulüne olsun. Ey Allah’ım sana iman ederek kitabını doğrulayarak, ahbine vefa göstererek, Resulün Muhammed aleyhi salâtüvesselâmın sünnetine ittiba ederek bu taşı öpüyorum” denir.⁵²¹

⁵¹⁶ Tekin, a.g.e., s. 337-338.

⁵¹⁷ el-Bakara, 2/196.

⁵¹⁸ Tekin, a.g.e., s. 337.

⁵¹⁹ Ögüt, “Fevât”, İslâm’da İnanç İbadet Ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, C. II, s. 550.

⁵²⁰ Hamidullah, a.g.e., s. 118-119.

⁵²¹ Bolay, a.g.e., s. 47-48.

bd. Hervele

Safa ile Merve arasında, günümüzde yeşil renklere boyanmış direklerin bulunduğu yerde, erkek hacıların hızlı adımlarla ve gösterişli bir şekilde yürümesine “hervele” denir. Hanefilere göre, “hervele” yapmak sünnettir. “Hervele” erkekler içindir. Bu hüküm kadınlar için değildir. Tavaf yaparken meşru olan şeyler (Yemek, içmek, konuşmak vb. durumlar) caizdir.⁵²²

be. İztıbâ'

İztıbâ': “Tavâf'tan önce, omuza alınan ihram örtüsünün bir ucunu sağ koltuğun altından sol omuzun üzerine atmak”, demektir.⁵²³

Hanefiler ve Şafiiler, arkasından Sa'yin yapıldığı bütün tavaflarda, ıztıba yapmanın sünnet olduğunu ifade etmişlerdir. Bu tavaflar; umre tavafı, haccın Sa'yini önce yapmamak şartıyla ziyaret tavafı ve arkasından haccın Sa'yi edilecekse kudüm tavafı olarak ifade edilebilir. Fakat; Şafiiler, tavafta yapılan ıztıbânın, Sa'y esnasında da yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Malikiler'de ise; sünnet ve müstehap olmayan ıztıbâ', Hanbeli mezhebi'nde ise, sadece kudüm tavafından sonra yapılması durumunda sünnet olarak kabul edilmiştir.⁵²⁴

Tavâf'ın ifasından sonra, iki rekât tavaf namazı kılınır. Daha sonra da omuzlar örtülür.⁵²⁵ Çünkü bundan sonra, ıztıbâ' halini devam ettirmenin dinen bir karşılığı yoktur. İztıbâ erkeklere özel bir durumdur. Kadınlar İztıbâ' yapmazlar. Çünkü zaten ihram giymek erkeklere özgü bir durumdur.⁵²⁶

bf. İhsar

Engellenme anlamındaki kelime, Kur'ân'da sadece Bakara, 2/196.⁵²⁷ âyetinde geçmektedir.

⁵²² Salim Öğüt, “Sa'y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 36, s. 207.

⁵²³ Eşref Ali et-Tehanevi, Zafer Ahmed el-Osman et-Tehanevi, I-XII, trc. İbrahim Tüfekçi, Yılmaz Özdemir, Hüseyin Kayapınar, *Hadislerle Hanefî Fıkhı: İ'laû-Sünen (Sünnetin Yüceltilmesi)*, İstanbul: Misvak Neşriyat, 2009, C. VII, s. 192.

⁵²⁴ Öğüt, “İztıbâ' ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. XIX, s. 225.

⁵²⁵ ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, I-VI, trc. Abdullah Aydınli, ed. Faruk Köse, 1. b., İstanbul: Madve Yayınları, 1996, C. IV, s. 155.

⁵²⁶ Öğüt, “İztıbâ' ”, a.g.md., C. XIX, s. 225.

⁵²⁷ Abdülbâkî, a.g.e.,s. 252.

Cumhur'a göre, ihsar için tek sebep, düşmanın engellemesidir. Zaten, "... engel-
lenirseniz, O zaman kolayınıza gelen kurban'ı gönderin..." âyeti, Müslümanlar Hudey-
biye'de, ihramlı oldukları ve Mekke müşriklerinin onları engellemesi sebebiyle nazil
olmuştu. Onun için Efendimiz, bir daha ki sene, umre yapmak üzere dönmüşlerdi.⁵²⁸
Süyûti de ihsarı, düşmanın engellemesi olarak kabul etmektedir.⁵²⁹ Hacca engel olabile-
cek birçok sebep olsa bile, âyette kastedilenin düşman engeli olduğu anlaşılmalıdır.
Çünkü ondan sonra hemen zikredilen: "...emin olduğunuz zaman..." lafzının düşman
tehlikesinden kurtulma anlamında olması akla daha uygundur.⁵³⁰ Zaten İbn Abbas'tan
rivayet edilen: "Düşman, sadece insanı alıkoyar" görüşüne de muvafaktır.⁵³¹

Hanefi mezhebine göre ise, Hac ve umre niyetiyle yola çıkan kimsenin, hastalık,
baskına uğrama, azığın itlafi, bineğin kaçması ya da kaybolması ve kadının mahreminin
vefatı gibi birçok sebep "ihsâr" kavramının tanımını sahasına girebilir. Şafiiler ise, "ihsar
için tek neden, düşman tarafından yapılan engellenmedir" demişlerdir.⁵³²

Nesefî de ihsar'ın nedeninin, sadece düşman olmadığını ifade edip farklı birçok
neden aktardıktan sonra, düşüncesini şu hadis-i şerif ile istişhad etmiştir: " Kimin bir
yeri kırılır. Ya da hac yolundayken vasıtasız yahut parasız kalır veya topallaşırsa, bu
durumda, ihramından çıkar ve gelecek yıl, yapamadığı bu haccını kaza eder."⁵³³ Sabûni,
"bu meselede, Ebu Hanife'nin görüşü tercih edilir. Çünkü bu görüşü, İbn Cerîr et-Taberî
de uygun görmüştür" demektedir.⁵³⁴

İhsar için düşman olduğu gibi, hastalık vb. engelleyen herşey "ihsar" sayılır.
Çünkü bir kimseyi hastalık, korku, aciz olma durumları gibi sebepler alıkoyarsa, bu
durumda, "أُخْصِرَ فُلَانٌ" denir. Eğer alıkoyan düşman ise de "حُصِرَ" tabiri kullanılır.⁵³⁵
Ömer Nasuhi Bilmen de, aynı minvalde şu ifadeyi kullanmıştır: " Herhangi bir mecbu-
riyet sizi alıkoyarsa, artık kurbandan kolayınıza gelen size vacip olur" demektedir.⁵³⁶

⁵²⁸ Beheşti, a.g.e., s.17.

⁵²⁹ el-Mahallî, es-Süyûtî, a.g.e., s. 30.

⁵³⁰ Koçyiğit, Cerrahoğlu, a.g.e., C. I, s. 369-370.

⁵³¹ Salim Ögüt, "İhsar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Di-
yanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 21, s. 548.

⁵³² Algül, vd., a.g.e., C. I, s. 564.

⁵³³ en-Nesefî, *Nesefî Tefsiri*, C. I, s. 558.

⁵³⁴ es-Sâbüni, *Kur'an-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, C. I, s. 203-204; Havva, a.g.e., C. I, s. 509.

⁵³⁵ Havva, a.yer.

⁵³⁶ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Alisi ve Tefsiri*, C. I, s. 195.

Bursevî de, Hz. Peygamber ve sahabenin Mekke müşrikleri tarafından engellen-
dikleri söz konusudur. Fakat engellenmenin hususi bir sebep vesilesiyle olduğu kabul
edilse de umumiyetine itibar edilir, demektir.⁵³⁷

bg. Makam-ı İbrahim

Bu kelime, “Bakara, 2/ 125. ve Al-i İmrân, 3/ 97.” âyet-i kerimelerinde geçmektedir.⁵³⁸

... وَأَتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى ... "

“...İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın)...”⁵³⁹

" فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا ... "

“Orada apaçık nişâneler, (ayrıca) İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren emni-
yette olur.”⁵⁴⁰

“مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ” sözü “آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ” lafzı için atf-ı beyandır. Cemî (çoğul) bir söz,
tekil bir kelimeyle açıklanabilir. Çünkü müfred gelen şey, kendisine atfedilen yer ve
menzile sebebiyle birçok alamet ve mucizeler içerebilir. Nitekim burada da aynı durum
söz konusudur.⁵⁴¹

“İbrahim'in Makamı”, İbadet ederken kıyamda durduğu yer, manasında kulla-
nılmıştır. Hz. İbrahim, orada Kâbe'yi inşa ettiği zaman, ayağını bastığı taş ve üzerinde
mübarek ayağının izi hala bulunmaktadır. Bu da âyetin zikrettiği “apaçık alametler”
lafzının kapsamına girebilir.⁵⁴² Burada asıl önemsenecek konu, taşın bulunması ya da
oradaki ayak izleri değildir. Çünkü, Makam-ı İbrahim'de bulunan şey, İbrahim'in aya-
ğını bastığı taş değil, aksine orada Hz. İbrahim'in zalimlere isyanı, kıyamı, dik duruşu
ve mücadelesi söz konusudur. Yani buranın asıl değeri, fiziki bir durumdan öte, kariz-
matik lider ve O'nun ortaya koyduğu gerçek hatıraların yaşandığı mekân olması ciheti-
yledir.⁵⁴³

bh. Mescid-i Nemire

⁵³⁷ el-Bursevî, a.g.e., C. II, s. 418.

⁵³⁸ Abdülbâkî, a.g.e., s. 2.

⁵³⁹ el-Bakara, 2/125.

⁵⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/ 97.

⁵⁴¹ en-Nesefî, *Nesefî Tefsîri*, C. II, s. 337.

⁵⁴² Zuhaylî, *Tefsîrü'l-Münîr*, C. II, s. 279.

⁵⁴³ Yılmaz, a.g.e., s. 226.

Mekke şehrindeki Arafat bölgesinden, kuzey-batı yönünde, Müzdelife'ye doğru, Urene vadisinin hudutları içerisinde bulunan bir mescittir.⁵⁴⁴ Mescid-i nemire, Mescid-i İbrâhim ve Mescid-i Arafat olarak da geçmektedir.⁵⁴⁵

Hac ibadeti esnasında okunan Arefe günü hutbesi, burada okunur. Özellikle burada, Arefe günü, öğle ile ikindi namazları büyük cemaat ile cem-i takdim yapılarak eda edilir. Hz. Muhammed (s.a.v) için, Veda Haccı esnasında, burada bir çadır kurulmuş; Efendimiz, orada namaz kıldırılmış ve hutbe irad etmiştir. Bu cami, bir nevi sahra mescidi şeklinde yapılmış. Ama yılların geçmesiyle de defalarca yenilenmiş ve genişletme faaliyetleri yapılmıştır. Son durumuna gelince, günümüzde, içerisinde üçyüz bin kişi ile namaz kılınabilen, kocaman bir mescid haline dönüşmüştür.⁵⁴⁶

b1. Remel

Remel, “ Ardından Sa’y yapılacak tavaflarda, kısa adımlarla koşup omuzları da silkerek çalımlı ve çabuk yürümektir”. Erkekler için özgü bir hükümdür. Kadınlar remel yapmazlar.⁵⁴⁷

Mekke müşrikleri, Hudeybiyeden sonraki sene, Kâbe’yi ziyarete gelen Hz. Muhammed ve arkadaşları ile ilgili, kendi aralarında: “Medine Humması şunları mahfetmiş!” dediler. Bu sözleri üzerine Efendimiz, ashabına; Kâbe’yi üç kere omuzlarını silker bir şekilde koşarak tavaf etmelerini istedi: “Onlara güçlü görünenlere, Allah rahmet etsin” buyurdular. Sonra Safâ ile Merve arasında Sa’y yaparken de koşar adımlarla gitmelerini emrettiler. Bu güç ve kuvvet tablosuna şahit olan Müşrikler: “ Siz bunları mı sıtma bitirmiş diyorsunuz? Öyle dediğiniz kimseler, falancadan filancadan daha güçlü ve daha hareketlidir”, dediler. İbn Abbas: Peygamberimizin, ashabına bütün şavtları koşma emri vermemesi onlara olan merhamet ve şefkati sebebiyleydi.⁵⁴⁸

Câbir (r.a) şöyle rivayet etmiştir: “ Efendimiz Mekke’ye ulaştığı zaman, ilk olarak Hacerü'l-Esvedî istilam (selamladı) etti ve onun sağ tarafından tavaf yapmaya başladı. Üç tane şavtı (dönüş) remel yaparak, diğer dördünde ise yürüdü.”⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ Keskin, Altuntaş, Karagöz, *Hac İlmihali*, s. 234.

⁵⁴⁵ Mübârekfûrî, a.g.e., s. 467.

⁵⁴⁶ Ekrem Keleş, *Umre Rehberi*, tas. İsmail Derin, 11.b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017, s. 47; Ögüt, “*Hac: Haccın Eda Edilişi*”, a.g.e., C. XIV, s. 395.

⁵⁴⁷ Algül, vd., a.g.e., C. I, s. 531.

⁵⁴⁸ Müslim, a.g.e., C. IV, s. 141-142; Mustafa Polat, (*Sorulu Cevaplı Tatbikatlı*) *En Kolay Hac ve Umre Rehberi*, İstanbul: y.y., 1986, s. 29.

⁵⁴⁹ Müslim, “Hac”, 20; Eşref Ali et-Tehanevi, Zafer Ahmed el-Osman et-Tehanevi, a.g.e., C. VII, s. 192.

Hanefiler'e göre remel, ardından Sa'y'i yapılacak olan; tavaf-1 kudüm ve tavaf-1 ifâda'da yapılır. Diğer üç mezhep imamı ise, sadece ıztıbâ'nın tavaf-1 kudüm'de caiz olduğunu ifade etmişlerdir. Şafiilerden gelen başka bir görüşe göre, kudüm tavafının ardından Sa'y yapılmamışsa, tavaf-1 ifaza'dan sonra, remel ve ıztıbâ beraber yapılır.⁵⁵⁰

bi. Şeâir

Kuran'da dört yerde geçen bu kelime, geçtiği yerlerin tümünde, Allah lafzına muzâf (tamlanan) olarak gelmiştir. Bu âyetler: “Bakara 2/158; Hac 22/ 32, 36 ve Mâide, 5/ 2”⁵⁵¹ âyetleridir.

Nesefi, “شَعَائِر” sözcüğünün “شَعِيرَةٌ” lafzının çoğulu olduğunu “âlâmet” ve “işaret” anlamına geldiğini, söylemektedir.⁵⁵² Râzî'ye göre ise, “şeâir” kelimesi, cemî bir kelimedir. Çoğu âlim, onun “şaire” kelimesinin çoğulu olduğunu ifade etmiştir. İbn Faris ise; kelimenin tekilinin “şîâre” olduğunu nakletmektedir.⁵⁵³

Mâide, 5/ 2: “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ ... ” âyetinin nuzül sebebi hakkında, İbn Acîbe: “Ensar, Safâ-Merve arasındaki Sa'y ibadetini yerine getirmiyordu. Mekkeliler ise Arafat'a hiç uğramıyorlardı. Yemenlilere gelince onlar da Arafat'a çıktuktan sonra, oradan ayrılıyorlardı. Onun için Allah bu âyeti indirdi.” demiştir. İbn Abbas ise şöyle demiştir: “Müşrikler, haccı eda etmek için, Kâbe'ye geliyorlar ve yanlarında da kurbanlık hayvanlar getiriyorlardı. Müslümanlardan bir grup, onlara baskın yapmak istediler. Allah, bu âyet ile bunu yasakladı.” İbn Cüzey ise âyetin, Mekke'nin fethedildiği yıl nazil olduğunu, Allah'ın bu âyet ile Mekkelilerin öldürülmesini yasakladığını, ifade etmiştir.⁵⁵⁴

2. “Hacc”ın “ibadet-dışı” kavram alanı

a. Nazarî alanı

aa. Tartışma / el-Muhâcce (المُحَاجَّة)

⁵⁵⁰ ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, C. IV, s. 155.

⁵⁵¹ Abdülbâkî, a.g.e., s. 472.

⁵⁵² en-Nesefî, *Nesefî Tefsîri*, C. I, s. 483.

⁵⁵³ er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb: Tefsîr-i Kebîr*, C. VIII, s. 449.

⁵⁵⁴ İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî (ö. 1224/1809), *Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd: Kur'an'ın Tefsiri ve Tasavvufî İşaretleri*, I-VI, trc. Dilaver Selvi, tas. Mehmet Günyüzlü, Adem Ürün, 3. b., İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013, C. II, s. 611-612.

حَاجٌّ :13 defa ve toplamda 11 âyette geçmektedir. Çünkü “Âl-i İmrân, 3/66 ve En’âm, 6/80” âyetlerinde ikişer defa; “Bakara, 2/76, 139, 258; Âli İmrân, 3/20, 61, 65, 66; Enam, 6/ 80; Gâfir, 40/47; Şûra, 42/16 ” âyetlerinde ise birer defa geçmektedir.

" وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بِغُضِّهِمْ إِلَىٰ بَعْضِ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ

بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ "

“Onlar iman edenlerle karşılaştınca, İman ettik” derler. Birbirleriyle baş başa kaldıklarında da şöyle derler: Rabbinizin huzurunda delil olarak kullanıp sizi sustur-sunlar diye mi, Allah'ın (Tevrat'ta) size bildirdiklerini onlara söylüyorsunuz? (Bu ka-darcık şeye) akıl erdiremiyor musunuz?”⁵⁵⁵

Yukarıda zikri geçen âyetten (el-Bakara, 2/75), önceki âyet-i kerîme: Asr-ı saadet zamanında, Yahudilerden bir grubun, Allah'ın kelâmına karşı olan pervasız davranışlarını, anladıkları halde, sonradan tekrar âyetleri tahrife yöneldikleri anlatılıyor.

Çünkü, Hz. Peygamber dönemindeki yahudiler, müslümanlara karşı münafıkâne tavırlar sergiliyordu. Mü'minlerle görüştikleri zamanlarda, müslüman olduklarını, İslâm'ın hak din olduğunu, zaten peygamberiniz de tevratta müjdelenmiş kişidir, diyorlardı. Ama, kendi dindaşlarıyla başbaşa kaldıklarında ise bir kısmı (özellikle Kâb b. Eşref gibi kimseler): “Allah'ın kitabında (Tevrat) size bildirdiğini (Muhammed'in özelliklerini), ne diye onlara anlatıyorsunuz. Sonra bu sözlerinizin, sizin için bir itham ve ilzam sebebi olacağını akletmiyor musunuz?” diyorlardı. Bazı âlimler de, (أَفَلَا تَعْقِلُونَ) sözünün mü'minlere yönelik olduğunu, şöyleki Allah (c.c) mü'minleri: Yahudilerin bu kadar münafıkane tavırlarını, inadlarını ve Allah'ın âyetlerini bile bile tahriflerini gördükten sonra, onların hala iman edeceklerine mi inanıyorsunuz? şeklinde uyarmaktadır.⁵⁵⁶

Nesefi de “ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ ”, cümlesini, Allah'ın tevratta size bildirdiklerini onlara bildirmez, yarın kıyamet gününde, “kitabınızda bile, doğruluğu tasdik edilmiş

⁵⁵⁵ el-Bakara, 2/76.

⁵⁵⁶ Bilmen, *Kur'an-ı Kerimin Türkçe Meâli Alisi ve Tefsiri*, C. I, s. 73-74.

gerçeklere, neden inanmadınız?” şeklinde bir soru olarak, size dönmez mi? Hiç aklınız ermiyor mu? demektedir.⁵⁵⁷

" قُلْ أَتَحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ "

*Onlara de ki: "Allah hakkında mı bizimle tartışıp duruyorsunuz? Hâlbuki O, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim amellerimiz bize, sizin işledikleriniz size aittir. Biz O'na ihlasla bağlanmış kimseleriz."*⁵⁵⁸

Bursevî buradaki, (المُحَاجَّة): “Muhâcce” kelimesinin anlamının, bir meselede karşılıklı olarak delil ve hüccet getirmek olduğunu, aynı zamanda mücadele anlamına da geldiğini ve her birisinin, görüşünün doğruluğunu isteyen ve onu destekleyen delilleri ortaya koymaya çalışmasıdır. Cümledeki “istifham” hemzesinin ise, inkâr ve kötüleme için olduğunu söylemektedir. Âyetin nüzul sebebi olarak da, (Âl-i İmrân, 3/65) âyeti ile benzer bilgileri zikretmiştir. Bursevî, Ey Yahudi ve Hristiyanlar tartışmaya gerek yok! Allah, hem bizim hem de sizin yaratıcınızdır. Allah’ın emrine uygun olan amellerimiz bizedir. Sizinkiler ise sizindir.⁵⁵⁹ şeklinde âyeti yorumlamıştır.

Kuşeyrî ise, Allah’ın hem bizim hem de onların rabbi olduğunu bildikleri halde, bu şekilde tartışmalarını, farklı bir üslupla şöyle ifade etmektedir: Onların bu şekilde düşünmelerinin sebebi, Allah ile kendileri arasında bir perde ve gölge bulunduğunu; bu gölge ve perdenin onları Allah’tan uzaklaştırdığını ve bu uzaklıkları sebebiyle de etmeleridir. Dolayısıyla, hüsrana uğrayan bu müflisler ile Allah'a yakınlığa gark olmuş, ihlâs sahibi kişilerin arasında, iddiasını ispat etme ve haklı olma noktasında ciddi bir uçurum vardır.⁵⁶⁰ Yani onlar bu tartışmada haklı çıkamazlar, demek istemektedir.

" أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا

أُحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي

الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ "

⁵⁵⁷ en-Nesefî, *Nesefî Tefsîri*, C. I, s. 344.

⁵⁵⁸ el-Bakara, 2/139.

⁵⁵⁹ el-Bursevî, a.g.e., C. II, s. 117.

⁵⁶⁰ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. I, s.139.

“Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye (şımarıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim, "Benim Rabbim diriltir, öldürür." demiş; o da, "Ben de diriltir, öldürürüm" demişti. (Bunun üzerine) İbrahim, "Şüphesiz Allah güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir" deyince, kâfir şaşırıp kaldı. Zaten Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez.”⁵⁶¹

حاج: “Muhacce” karşılıklı üstün gelmeye çalışmaktır. Biri düşmanı ile mücadelede bulunduğu vakit, “حاجته فحججته” cümlesini kullanır. حاجه: “ karşılıklı delil getirdi, tartıştı” demektir.⁵⁶²

Mâturîdî, âyetteki tartışma konusunun mübahlığına değinmiştir. Âyet-i kerîmenin başındaki (أَلَمْ تَرَ) : “görmedin mi?” lafzı, oradaki hayret ve şaşkınlığı ifade etmek içindir. Yoksa bu konuda âyet, (أَلْكَلَامِ وَ الْمُنَاطَرَةِ فِيهِ وَ الْحِجَاجِ) : “Konuşmak, tartışmak ve mücadele etmeyi yasaklama” manası vermemektedir. Zaten “Rabbi hakkında Hz. İbrahim ile tartışması” lafzı, bu konuda tartışmak caiz değil diyenlere bir reddiyedir. Çünkü bütün Peygamberler, dini tebliğ etme görevi ile emrolunmuşlardır. Doğal olarak, inanmayanlar, bazı önemli konularda peygamberlerden, genellikle bazı deliller istemişlerdir.⁵⁶³

Hız. İbrahim, putları kırdıktan sonra, Nemrut tarafından bir süre hapsedilmişti. Ateşe atmak için oradan çıkardıkları zaman, bu tartışmanın gerçekleştiği rivayet edilir. Nemrut’un Hz. İbrahim ile olan tartışmasının, hayretle karşılandığı bu âyetin tefsirinde, Beyzavî, Allahın kendisine nasip ettiği malın, kendisini azdırdığını ve Hz. İbrahim ile olan tartışmasını, uzun uzadıya anlattıktan sonra, nemrut’un “ben de diriltir ve öldürürüm” sözünün, alt yapısı olmayan boş bir söz olduğunu ifade eder. Aynı zaman da bu sözün, delil olmaktan uzak olduğunu da zikreder. Hz. İbrahim, onunla öldürme ve diriltmeyi tartışmak yerine, daha açık ve net bir delile yöneldi. Çünkü Hz. İbrahim, “tamam sen bunu yaparsın, hadi o zaman şunu da yapabilir misin?” anlamında ikinci sorusunu sormadı. Nemrut’un bu şekilde davranması ise, cür’eti, ahmaklığı ve şıma-

⁵⁶¹ el-Bakara, 2/258.

⁵⁶² es-Sâbûnî, *Şafvetü’l-Tefâsîr*, C. I, s. 149.

⁵⁶³ el-Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, C II, s. 135.

rıklığı sebebiyle olduğu gibi “hulûl” inancından da etkilenmiş olabilir.⁵⁶⁴ Sonuç olarak, Nemrut şaşırıp kaldı ve iddiası çer çöp oldu. İlah olma adaylığı başarısızlıkla neticelendi.

" فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ أَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا

فَقَدْ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ "

*Seninle tartışmaya girişirlerse, de ki: "Ben, bana uyanlarla birlikte kendi özümü, Allah'a teslim ettim." Kendilerine kitap verilenlere ve ümmilere de ki: "Siz de İslâm'ı kabul ettiniz mi?" Eğer İslâm'a girerlerse hidayete ermiş olurlar. Yok, eğer yüz çevirirlerse sana düşen şey ancak tebliğ etmektir. Allah, kullarını hakkıyla görendir.*⁵⁶⁵

Bir önceki âyet-i kerîmede (Âl-i İmrân, 3/19), “Allah indinde gerçek din İslâm’dır” vurgulandıktan sonra, burada ise, Yahudilerin Efendimiz ile olan tartışmasına geçiliyor. Allah (c.c), Yahudilerin İslâm’a davet edilmesini, Peygamberimize emir buyurdu. Nebî de (eslemtu): “ ihlâs ile teslim oldum” dedi. Ey Muhammed, sen de Yahudi, Hıristiyan ve oradaki ümmilere sor: “ Siz de ihlâsla teslim oldunuz mu? Eğer Allah’ın tevhidinde, teslimiyeti başarılılarsa, sapkınlıktan hidayete ererler. Aksi halde, sen peygamberlik görevini yap. Onları bırak, Allah onların amellerini görücüdür.”⁵⁶⁶

" فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ

وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَةَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ "

*“Sana (gerekli) bilgi geldikten sonra artık kim bu konuda seninle tartışacak olursa, de ki: "Gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı çağıralım. Biz de siz de toplanalım. Sonra gönülden dua edelim de, Allah'ın lânetini (aramızdan) yalan söyleyenlerin üstüne atalım.”*⁵⁶⁷

Necran Hristiyanları: Kur’an, İsa’nın babasız yaratıldığını kabul ettiğine göre, o zaman İsa’nın Allah olması gerekir, iddiasında bulunmuşlardı. Allah (c.c) bir önceki

⁵⁶⁴ el-Beyzâvî, a.g.e., C. I, s. 155.

⁵⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/20.

⁵⁶⁶ Mukâtil, a.g.e., C. I, s. 253.

⁵⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/61.

âyet-i kerîmede (Âl-i İmrân, 3/60) İsa'nın yaratılışı Âdem'in yaratılışı gibidir. O da topraktan yaratılmıştır, buyurmuştu.

Burada ise Allah (c.c.), artık Hristiyanlardan her kim ki, sana bu konuyu açıklayan apaçık deliller geldikten sonra, seninle tartışmaya girerse, onlara şu çağrıyla yap: Bizden ve sizden her biri kendi ailesiyle beraber gelsin. Bu konuda, kim yalan söylüyorsa, Allah'ın lanetinin onun üzerine olması için, candan dua edelim. Yani Hz. Peygamber onları "İbtihâl"e diğer bir adıyla "mübâhele"ye⁵⁶⁸ çağırmaktadır. Burada eş ve çocukların âyette takdim edilmesi, insanların onlar için her türlü tehlikeyi göze aldıklarındandır. Fakat Necranlı Hristiyanlar buna yanaşmadılar. Mübâhele'ye davet edildikleri vakit, biraz zaman talep ettiler. Kendi aralarında konuştukları zaman, isabetli görüşleri olduğuna inandıkları Akıb'a: " Sen bu konuda ne tavsiye edersin, ne yapalım" dediler. Akıb da: " Vallahi siz O'nun peygamber olduğunu anladınız. O size, İsa hakkında doğruları söyleyen bir söz ile geldi. Bir Peygamber ile Mübâhele'ye giren bir kavim, vallahi asla iflah olmamış ve helâk olmuş gitmişlerdir. Eğer illa dininizde kalma düşüncesi taşıyorsanız, o zaman bu kişiye (Hz. Muhammed) gidin ve " Allah'a ısmarladık deyin, sonra da ayrılıp gidin." Bu tavsiye üzerine efendimize geldiler. O'na boyun eğmek zorunda kaldılar ve cizye ödemeyi de kabul ettiler. Bunun üzerine efendimiz şöyle buyurdular: " Nefsim kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, mübâhele'ye girmeleri halinde, burada maymun ve domuza dönüşeceklerdi. Vadi, onların üzerine ateş ile dolacak ve Allah Necran ahalisini, ağaçtaki kuşlarla beraber yeryüzünden silecekti."⁵⁶⁹

" يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنزِلَتِ التَّوْرَةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ "

*"Ey kitap ehli! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz. Oysa Tevrat da, İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?"*⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ Mübâhele: Lanetleşme manasına gelir. Şöyle ki; taraflardan birinin diğerine, haksız olması halinde Allah'ın lanetini istemesi durumudur. Bkz. Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 4. b., İstanbul: M.Ü.İ.F.A.V Yayınları, 2015, s. 173.

⁵⁶⁹ el-Beyzâvî, a.g.e., C. II, s. 20.

⁵⁷⁰ Âl-i İmrân, 3/65.

Zikri geçen âyet-i kerîme tefsirinde ise, Ehl-i kitabın Hz. İbrahim hakkındaki çarpık düşüncelerine işaret edilerek; onların bu yalanları, kronolojik bilgiler eşliğinde, mantıklı söylemlerle çürütülmektedir.

Buradaki “ehl-i kitap” hitabının, kimler için olduğu konusunda, farklı görüşler ileri sürüldü. Necran Hristiyanları için olduğunu söyleyen âlimler olduğu gibi, Medine’deki Yahudiler’in kastedildiğini ve bazı ilim ehlinin de, genel anlamda, Yahudi ve Hristiyanlara yönelik bir hitap olduğunu ifade ettiler. Yahudi ve Hristiyanlardan her bir fırka, İbrahim’in (a.s), kendi dinleri üzerinde olduğu konusunda tartışıyorlardı. Zemahşerî, İbrahim Musa’dan iki bin, İsa’dan da bin sene önce geldiği halde, gördüğünüz gibi; Tevrat ve İncil de O’ndan çok sonra indirildiği halde, hangi akıl ve mantık ölçülerini kullanarak böyle bir yalanı uyduruyorsunuz.⁵⁷¹ Yani, kronoloji ilmi ve elinizde bulunan kitaplar, sizi yalanladığı halde, nasıl böyle akılsızca bir iftirada bulunuyorsunuz.

"هَأَنْتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجِّجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ "

*“İşte siz böyle kimselersiniz! Diyelim ki biraz bilginiz olan şey hakkında tartıştınız. Ya hiç bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışıyorsunuz? Allah bilir, siz bilmezsiniz.”*⁵⁷²

Şeyh Muhammed Abduh, azıcık da olsa ma'lumat sahibi olduğunuz, Hz. İsa konusunda hadi tartışmaya girdiniz. Sizlerden kimisi ona “ilâh” iftirası atarak, kimisi, “ yalan söyleyen bir zina türedisi” bütanında bulunarak nice aşırılıklara imza attınız. Bu konuda, üzerinize hüccet sabit oldu. Hatta İsa hakkındaki, o azıcık ilminiz bile, sizi hata yapmaktan alıkoyamadı. Peki şimdi İbrahimin, Yahudi veya Hristiyan olduğu konusunda hiç bilginiz yok iken, nasıl doğruyu bulacaksınız. Bu konuda Muhammed’e (s.a.v) vahyedileni takip etmeniz gerekmez mi?⁵⁷³ şeklinde yorumlamaktadır.

İbn Kayyim el-Cevziyye, bu tartışıklarınız ve savunduğunuz iddialarla Kur’an’ı ve Allah’ı inkar ediyorsunuz. Sizdeki bu itikad bozukluğu ve inançsızlık cehaletle ilgili bir durum değildir. Aksine inada ve bilmeye dayalı bir inanç problemidir.

⁵⁷¹ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. I, s. 283-284.

⁵⁷² Âl-i İmrân, 3/66.

⁵⁷³ Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rızâ, a.g.e, C. II, s. 617.

Çünkü siz inkar ettiklerinizin gerçek olduğunu müşahade ediyor ve gerçeği biliyorsunuz, demektedir.⁵⁷⁴

" وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ قُلْ إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ أَن يُؤْتَىٰ أَحَدٌ مِّثْلَ مَا أُوتِيْتُمْ أَوْ يُحَاجُّوكُمْ
عِنْدَ رَبِّكُمْ قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ "

"Sizin dininize uyandan başkasına inanmayın" (dediler). De ki: "Şüphesiz hidayet, Allah'ın hidayetidir. Birine, size verilenin benzerinin verilmesinden veya Rabbinizin huzurunda aleyhinize deliller getireceklerinden ötürü mü (böyle söylüyorsunuz)?" De ki: "Lütuf Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olanıdır, hakkıyla bilendir."⁵⁷⁵

Kuşeyrî, Muhtemeldir ki burada, müslümanlar için yeni bir emrin başlangıcı söz konusudur. O da şudur: Ey Müslümanlar! Sizinle inançta zıt olan kişilerle dostluk ve ünsiyet kurmanız doğru değildir. Sırlarınızı da onlara vermeyin.⁵⁷⁶

Seyyid Kutub, Onların, İslâm'ı kabul ettiğini beyan edip daha sonra pişman olmaları, dinlerinin hakikatini ve karakteristik gerçekliğini daha tam kavrayamamış, zihinsel ve psikolojik bünyeleri güçsüz Müslümanlar için tehlikeli olabilirdi. Çünkü o Müslümanların aklına, acaba gerçekten dinimiz de bir tutarsızlık mı var ki bunlar tekrar vazgeçiyorlar? şüphesini uyandırır. Böylece, tutarsızlık içinde bocalayıp dururlardı da sonra dinlerinde sebat edemezlerdi.⁵⁷⁷ Onun için, zamanında gelen bu rahmanî ihtar müslümanların iki dünya mutluluğunu sağlama yolunda güzel bir rehberlik örneği olmuştur.

" وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَن يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا
وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ "

"Kavmi onunla tartışmaya girişti. Dedi ki: "Beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? Hem sizin O'na ortak koştuklarınız-

⁵⁷⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., C. I, s. 450.

⁵⁷⁵ Âl-i İmrân, 3/73.

⁵⁷⁶ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. I, s. 302.

⁵⁷⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zilâl'il Kur'ân* (v. 1966) , I-X, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1980, C. II, s.109.

dan ben korkmam; ancak Rabbimin bir şey dilemiş olması başka. Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ düşünüp öğüt almayacak mısınız?"⁵⁷⁸

Müfessirler, genelde bu âyette “ أَتَحَاجُّونِي ” lafzının okuyuşu üzerinde durmuşlardır. Müşrikler, Hz. İbrâhim’i, tanrılarında gelecek zarar ile korkuttuklarında, Hz. İbrâhim onlara, أَتَحَاجُّونِي : “Benimle tartışıyor musunuz?” dedi. Ebu amr, Hamza ve Kisai; sondaki nun harfini şeddeli olarak kıraat etmişlerdir. İbn Amir ve Nafi ise şeddetsiz okuduğunu kabul etmişlerdir. İki nun karşılaştığı için de ikincisini hafifletmişlerdir.⁵⁷⁹

İbn Kayyim el-Cevziyye, Hz. İbrâhim’in, onların bu hüccetlerine karşı, daha üst model bir hüccet ile onlara cevap vermesi, normal tartışmacıların ya da kıyasçıların, zorlama haliyle ortaya koyduğu bir söz değildir. Bilakis, delil getirmenin esas ilkelerini, haber kipiyle ortaya koymaktır. Hz. İbrâhim, Allah bana gerçeği öğretip beni basiretli kılıp ve bu konuda inancımın kökleşmesini sağlayacak temel dayanaklar verdikten sonra, benimle Allah hakkında nasıl mücadele edebilirsiniz! Benim yanılma ihtimalimi nasıl düşünebilirsiniz! Hem de bir konu ıspatlanıp gerçeklik haline geldikten sonra, yeniden delil getirip onu tartışmak, abesle iştiğal değil midir? Güneşin doğuşunu bizzat gören birisinin, onu ıspata kalkması garip değil midir?⁵⁸⁰

Kurtubî’ye göre, Hz. İbrahim ile kavminin, karşılıklı bir şekilde, Alah’ın varlık ve birliği hususunda hüccetleşmeleri ve bunun âyet-i kerîmede geçmesi, Allah hakkında tartışmanın caiz olduğuna bir delil sayılabilir.⁵⁸¹ Mücâhid, bu âyeti tefsir etmemiştir. Bu âyetten sonra gelen âyeti de geççerek, Enam suresi 83. âyeti ise kısaca tefsir etmiştir.⁵⁸²

Ebü’l-Leys es-Semerkandî: Bu tablodan, her mü’min’in, kendisine ders çıkarılması gerekiyor. Bu tartışmaların Kur’an’da zikredilme hikmeti de zaten budur. İman

⁵⁷⁸ el-En’âm, 6/80.

⁵⁷⁹ el-Cevzî, a.g.e, C. II, s. 215.

⁵⁸⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye , a.g.e., C. II, s. 35.

⁵⁸¹ Kurtubî, a.g.e., C. VII, s. 74.

⁵⁸² Mücâhid, a.g.e., C. I, s. 219.

ise nasip meselesidir. Allah onu isteyen kuluna verir. Arzulamayan kuluna ise nasip etmez.⁵⁸³

" وَإِذْ يَتَحَاوُونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا نَصِيبًا مِنَ النَّارِ "

"Ateşin içinde birbirleriyle tartışırken, zayıf olanlar, büyüklük taslayanlara, "Biz size uymuş kimselerdik. Şimdi şu ateşin bir kısmını üzerimizden kaldırabilir misiniz?" derler."⁵⁸⁴

Âyette geçen karşılıklı suçlama üslûbu, Kasas ve Sebe sûrelerinde de geçmektedir. Âyetin üslûbu güçlü ve te'sirlidir. Korkutma, yerme, ibret alma vb. faydalar hedeflenmiştir. Sebe sûresinde geçen, Arap mustaz'aflar ile kibirli olanlar arasında geçen konuşmanın, burada aynı şekilde temsil edilmesi, dinleyicileri korkutma ve uyarma amacı taşımaktadır.⁵⁸⁵

Kuşeyrî, kavram ile ilgili bir açıklama yapmadığı gibi âyetin tefsirine de bir sonraki âyeti açıklarken atıfta bulunmuştur.⁵⁸⁶ Zemahşerî ise, kavram ile ilgili bir açıklamada bulunmamıştır. Sadece "تَبَعًا" kelimesinde bir i'rabî tahlil yapmıştır.⁵⁸⁷ Celaleyn ve Safvetü't Tefâsîr tefsirlerinde ise, (يَتَحَاوُونَ) (يَتَحَاوُونَ): "çekişmek" anlamına geldiği ifade edilmektedir.⁵⁸⁸

" وَالَّذِينَ يُحَاوُونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةً عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ "

شَدِيدٌ

⁵⁸³ es-Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (ö. 373/983), *Tefsîru'l Kurân*, I-VI, sad. Mehmet Karadeniz, İstanbul: Özgü Yayınları, 2007, C. II, s. 313.

⁵⁸⁴ el-Mü'mîn (Gafir), 40/47.

⁵⁸⁵ Derzeze, a.g.e., C.III, s. 276.

⁵⁸⁶ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. V, s.134.

⁵⁸⁷ ez-Zemahşerî, a.g.e, C. I, s. 130.

⁵⁸⁸ el-Mahallî, es-Süyûtî, a.g.e., s. 472.

Allah'ın çağrısına uyulduktan sonra O'nun hakkında tartışmaya girenlerin delilleri Rableri katında batıldır. Onlara bir gazap vardır. Onlar için çetin bir azap vardır.⁵⁸⁹

Şeyh Muhammed es-Sâbûnî: *حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ*: “Hüccetlerinin batıl ve geçici olması”, anlamına geldiğini”,⁵⁹⁰ bir kimsenin getirdiği delil, boşa çıktığı zaman, “*دحضت* *حجته*” denir. Ayakların kaydığı durumlarda ise “*دحضت* *رجله*” cümlesi kullanılır.⁵⁹¹ Âyetin nüzul sebebi ise, insanları İslam’dan vazgeçirmek ve saptırarak yanlış yollara sevk etmeye çalışan, Benî İsarilden bir fırka ile ilgili olduğunu, İbn Abbâs’ın bu konudaki rivayeti ile delillendirmektedir.⁵⁹²

Mücâhid, *من بعد ما استجيب له حجتهم*: “O’nun çağrısı kabul gördükten sonra” cümlesini şöyle yorumlamıştır: “İslam’a girdikten sonraki durum ile ilgilidir. Onların böyle yapmaları, cahiliye dönemine tekrar dönülmesini, büyük bir istekle arzu etmeleridir.⁵⁹³

Râzi, burada geçen hüccetleşmenin nedeni, Yahudilerin: “Siz ittifak edilen şey ile amel etmenin, üzerinde ittifak edilmeyenden daha öncelikli olduğunu ifade etmiyor musunuz? Musâ’nın peygamberliği ve Tevrât’ın hak oluşu üzerinde ittifak olduğu halde, Muhammed’in nübüvveti, sizce üzerinde ittifak edilen bir konu mudur? Bu durumda hepimizin Yahudiliğe ittiba etmesi gerekmez mi?” gibi çelişkili sözleri üzerine, Allah, onların getirdiği delilin, batıl olduğunu beyan etmiştir. Çünkü Yahudiler, Hz. Musâ’nın sözleri ve getirdiği mucizeleri, birbirini tahkim ettiği için, ona iman etmenin vacib olduğu konusunda mutabık kalmışlardı. O zaman Ey Yahudiler, Hz. Muhammed’in sözlerini doğrulayan mucizelerini de bizzat müşahade ettiğiniz halde, neden sadece Hz. Musâ’ya iman ediyorsunuz? Bu bir çelişki değil midir?⁵⁹⁴

⁵⁸⁹ eş-Şûra, 42/16.

⁵⁹⁰ es-Sâbûnî, *Safvetü't Tefâsîr: Tefsirlerin Özü*, C. III, s. 126.

⁵⁹¹ Derveze, a.g.e., C. III, s. 333.

⁵⁹² a.g.e., C. I, s. 448.

⁵⁹³ Mücâhid, a.g.e., C. II, s. 574; Kurtubî, a.g.e., C. 15, s. 386.

⁵⁹⁴ er-Râzî, *Mefâtihu'l- gayb: Tefsîr-i Kebîr*, C. XIX, s. 439-440.

Kuşeyrî, Efendimizin Bedir Savaşı günü, müşrikler hakkında bedduası kabul edilince, Allah hakkında mücadeleye başladılar, diyerek âyetin mealinde geçen bilgileri tekrarlamaktadır.⁵⁹⁵

“حَاجَّ” fiilinin geçtiği âyetleri tefsirlerden araştırdığımızda, fiilin kök anlamına nadir olarak değindiklerini gördük. Hâlbuki bir konu ile ilgili kavramsal çerçeveyi, bulunduğu bilim dalında, anlamlandırabilmek için, kelimenin serüvenini bilmek son derece önemlidir.

ab. Delil / el-Hucce (الْحُجَّة)

الْحُجَّة : Bu sözcük ilk olarak “El-Bakara, 2/150.” âyetinde geçmektedir:

" وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَحْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلَا تَمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ "

“(Ey Muhammed!) Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir. (Ey mü'minler!) Siz de nerede olursanız olun, yüzünüzü Mescid-i Haram'a doğru çevirin ki, zalimlerin dışındaki insanların elinde (size karşı) bir koz olmasın. Zalimlerden korkmayın, benden korkun. Böylece size nimetlerimi tamamlayayım ve doğru yolu bulasınız.”⁵⁹⁶

Kuşeyrî, kimsenin senin aleyhinde bir delil getirerek sana ulaşmasını, hiçbir kötülüğün sana gelmesini istemiyorsan, her ne zaman nerede olursan ol, bize bağlan ve bizden ol! Çünkü ancak bizimle irtibatı sağlayabilenler, değişmek zorunda kalmazlar. Korkularını yenerler.⁵⁹⁷

(الْحُجَّة) sözcüğünün yer aldığı başka bir âyet de Nisâ, 4/165. âyetidir:

" رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا "

⁵⁹⁵ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. V, s. 188.

⁵⁹⁶ el-Bakara, 2/150.

⁵⁹⁷ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, C. II, s. 78.

(Yerine göre) müjdeleyici ve sakındırıcı olarak peygamberler gönderdik ki insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın! Allah izzet ve hikmet sahibidir.⁵⁹⁸

Bu âyet üzerine Hz. Peygamber Yahudilere:

“ Siz benim sıfatlarım ile ilgili, Tevrat'ta geçen bilgilerden, gerçekten Allah'ın elçisi olduğumu biliyorsunuz. Eğer bu yaptıklarınızdan tövbe ederseniz günahlarınız affedilir.”

Onlar: “ Eğer bu söylediklerin tevrat'ta bulunsaydı. Şüphesiz biz sana uyanlardan olurduk” diye cevapladılar.

Efendimiz (s.a.v): “Allah'a yemin ederim ki sizler benim söylediklerimin doğru olduğuna şahitsiniz” buyurdu.

Onlar şöyle cevap verdiler: “ Hayır bu konu ile ilgili şahitlik edecek bir malumatımız yok”.

Onların bu sözleri üzerine bir sonraki âyette (Nisa, 4/ 166), Allah (c.c) Yahudilere cevaben: “ Madem onlardan kimseler senin için tanıklık etmiyorsa, şüphesiz Allah ve O'nun melekleri bu konuda senin için şahit'tirler” buyurmuştur.⁵⁹⁹

Allah (c.c) önceki âyette, gönderdiği peygamberlerin bir kısmının kıssalarını bildirdiğini bir kısım peygamberin de kıssasından bahsetmediğini anlatarak, insanların inkâr ile ilgili mazeretlerinin önüne sed çekmiştir. Böylece, onlara merhamet etmiştir. Nitekim, bir hadis-i şerifte konuya şöyle değinilmektedir: “Kulu hakkında (kulunu koruyup kollama), Allah'tan daha fazla gayret sahibi yoktur. Bu yüzden zâhir-bâtın bütün kötülükleri haram kıldı. Allah'tan daha çok övünmeyi seven kimse yoktur. Onun için Allah kendini medhetmiştir. Allah'tan daha fazla mazeretleri ortadan kaldırmayı seven kimse yoktur. Onun için kullarına peygamberler göndererek, kullarına kutsal kitaplar indirdi.” (Müslim, “Tevbe”, 35)⁶⁰⁰

⁵⁹⁸ en-Nisâ, 4/165.

⁵⁹⁹ Mukâtil, a.g.e., C. I, s. 430.

⁶⁰⁰ İbn Acıbe, a.g.e., C. II, s. 588.

İbn Kayyim el-Cevziyye burada, söz konusu kelimeyle ilgili yorum yapmamış ve herhangi bir nakilde bulunmamıştır.⁶⁰¹ Mücâhid ise bu âyet ile ilgili bir tefsir faaliyeti içinde bulunmamıştır.⁶⁰²

(الْحُجَّة) sözcüğü yine En'âm sûresi, 83. ve 149. âyetlerde olmak üzere 2 defa yer almaktadır.

" وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَّن نَّشَاءُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ "

“İşte kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimiz. Biz dilediğimiz kimsenin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki Rabbin hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir.”⁶⁰³

Kurtubi, söz konusu hüccet, Allah'ın Hz. İbrahim'e verdiği ve Hz. İbrahim'in de tartışmada, onunla kavmine galip geldiği delillerin tümüne bir işarettir, demektedir. Mücahid ise; “ iman edip de sonra, imanlarına zulüm karıştırmayanlardır” demiştir.⁶⁰⁴

Bazı müfessirler, bir önceki âyet (Enam, 6/82), Allah'ın, Hz. İbrahim'in delilini pekiştirmesi için, O'na hitaben söylenen rabbani bir emridir, demişlerdir. Bazı Müfessirler de, bu âyette geçen ifadeler, İbrahim'in (a.s) kavmine karşı söylediği kendi sözüdür, görüşünü savunmuşlardır.⁶⁰⁵

Daha önce geçen (En'âm, 6/80) bağlamında bu âyetin de tefsirine değindik.

" قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ "

“De ki: "En üstün delil yalnızca Allah'ındır. O, dileyseydi elbette sizin hepinizi doğru yola iletirdi.”⁶⁰⁶

Mücahid, bu âyetin tefsirinde, bir önceki âyette (Enam, 6/ 148) Kureyş müşriklerinin. “ Allah isteseydi ne biz, ne de atalarımız şirk koşmazdık. Hiçbir şeyi de haram

⁶⁰¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., C. I, s. 635.

⁶⁰² Mücâhid, a.g.e., C. I, s. 181.

⁶⁰³ el-En'âm, 6/83.

⁶⁰⁴ el-Kurtubî, a.g.e., C. VII, s. 30 ; Mücâhid, a.g.e., C. I, s. 219.

⁶⁰⁵ Derzeze, a.g.e., C. III, s. 70.

⁶⁰⁶ el-En'âm, 6/149.

kılmazdık...” anlamındaki sözlerini zikretmiştir. Bu sözler üzerine, Enam, 6/ 149. âyetinin indiğine işaret etmektedir.⁶⁰⁷

Kurtubî’ye göre, buradaki “ الْحُجَّةُ ” kelimesi, kendisine karşı birer hamle olarak getirilen delilleri çürüten; herhangi bir mazeret bırakmayan ve konu üzerindeki şüpheleri tamamen ortadan kaldıran delil, demektir. Bu da Allah’ın hüccetidir. Çünkü Allah, kendisinden başka ilah olmadığını, resulleri gönderenin de kendisi olduğunu bildirmiş ve onları mucizelerle desteklediğini buyurmuştur.⁶⁰⁸

İbn Kayyim bu âyetin tefsirinde kavram ile ilgili bir bilgi vermemektedir.⁶⁰⁹

Yine bu sözcük Şûrâ, 42/15 ve 16. âyetlerinde de geçmektedir:

" فَلِذَلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ

اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ "

“(Ey Muhammed!) Bundan dolayı sen çağrıya devam et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların hevâ ve heveslerine uyma ve şöyle de: "Ben, Allah'ın indirdiği her kitaba inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir. Bizimle sizin aranızda tartışılacak bir şey yoktur. Allah, hepimizi bir araya toplayacaktır. Dönüş de ancak o'nadır.””⁶¹⁰

Mücahid’e göre; لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا : “ Bizimle sizin aranızda herhangi bir delile ihtiyaç yoktur” emrindeki hüccet, “husumet” anlamında kullanılmıştır. Nehhâs ise, bu buyruk, şu anlama da gelebilir: “Artık, Peygambere, size karşı delil getirme ve sizinle harb etme, emredilmemiştir” demiştir.⁶¹¹ İzzet Derzeze’ye göre ise, “ Aramızda hüccetleşme ve husumete imkân bulunmasın” demektedir.⁶¹²

⁶⁰⁷ Mücâhid, a.g.e., C. I, s. 227.

⁶⁰⁸ Kurtubî, a.g.e., C. VII, s. 223.

⁶⁰⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., C. I, s. 450.

⁶¹⁰ eş-Şûrâ, 42/15.

⁶¹¹ Kurtubî, a.g.e., C. XXV, s. 385; Mücâhid, a.g.e., C. II, s. 574.

⁶¹² Derzeze, a.g.e., C. III, s. 330.

" وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةً عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ

شَدِيدٌ "

*"Allah'ın çağrısına uyulduktan sonra O'nun hakkında tartışmaya girenlerin delilleri Rableri katında batıldır. Onlara bir gazap vardır. Onlar için çetin bir azap vardır."*⁶¹³

Bu âyette "hac" kavramı hem fiil hem de isim formatlarıyla geldiğinden, daha önce fiil formatıyla geçtiği yerde, âyetin yorumlanışını yapmıştık. Burada isim ve fiil biçimlerinin karışmaması ve bütünlüğün bozulmaması için âyeti tekrardan koymuş olduk.

(الْحُجَّة) sözcüğünün geçtiği son yer, Câsiye, 45/25. âyetidir:

" وَإِذَا تَنَلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَّا كَانَ حُجَّتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا اتُّوَا بِآبَائِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ "

*"Onlara âyetlerimiz açıkça okunduğu zaman onların delilleri ancak, "Doğru söyleyenler iseniz babalarımızı getirin" demek oldu."*⁶¹⁴

İzzetin Derveze, Kâfirler, ölüm ve yaşamın doğal bir durum olduğunu, her şeyin zamana bağlı olarak işlediğini, kendilerini helaka uğratan etkenlerin, gece ve gündüzün akıp gitmesinden başka bir şey olmadığını, iddia etmişlerdir. Ahiretin varlığıyla tehdit edildikleri zaman ise çoğunlukla, âyette geçen ve en güçlü delil olarak tasavvur ettikleri " doğru söylüyorsanız, o halde, babalarımızı geri getiriniz" sözleri olmuştur.⁶¹⁵

Aytetteki حُجَّتُهُمْ: "delilleri" lafzı, "كَانَ" fiilinin haberidir. اتُّوَا بِآبَائِنَا: " : "إِلَّا أَنْ قَالُوا اتُّوَا بِآبَائِنَا" "Haydi öyleyse babalarımızı getiriverin" cümlesi ise isimdir. Yüce Allah, inanmayanların: " Öyleyse ölüp gitmiş babalarımızı getirin de, söylediklerinizin doğruluğunu onlara sorarak sınavalım". şekilde delil istemelerine cevaben sonraki âyette: " De ki Allah

⁶¹³ eş-Şûrâ, 42/16.

⁶¹⁴ el-Câsiye, 45/25.

⁶¹⁵ Derveze, a.g.e., C.III, s. 428.

sizi diriltiyor (Hâlbuki siz daha önceleri bir nutfeden ibaret idiniz). Sonra sizi Öldürüyor ve sonra doğruluğunda şüphe olmayan, ahiret gününde sizi toplayacaktır. (Tıpkı sizi dünyaya getirdiği gibi)” buyurmaktadır.⁶¹⁶

Zemaşerî ise, burada kâfirlerin söylediği söz delil olmadığı halde, Allah neden âyette “delil” lafzını zikretti diye sorulursa, şöyle cevap verilebilir: “ Onlar kendilerine getirilen delil üslubunu kullanarak karşı delil getirmeye uğraşmışlardır. Âyet, onlara alaylı bir üslup ile yaklaşarak, onların bu sözüne delil demiştir. Ya da onlar, söyledikleri sözün delil olduğuna inandıkları için, öyle denmiştir. Bir başka ihtimal ise, şairin aşağıdaki mısrasında geldiği gibi bir mana yüklenmesi söz konusu olmuştur ondan delil olarak adlandırılmıştır:

تَحِيَّتُهُمْ بَيْنَهُمْ ضَرْبٌ وَجِيعٌ : “ Onların selamlaşması, çok acıtıcı bir dövüştür. Buradan maksat onların hiçbir delillerinin olmadığı anlamı çıkmaktadır.⁶¹⁷ Mücâhid, bu âyeti tefsir etmemiştir.⁶¹⁸

ac. Yıl / el-Hicce (الْحِجَّة)

(الْحِجَج): Sene sözcüğünün cem’îsi (çoğulu) olan bu kelime, sadece bir defa: {Kasas, 28/27} geçmektedir.

" قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أَنْكِحَكَ إِحْدَى ابْنَتَيَّ هَاتَيْنِ عَلَى أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حِجَجٍ فَإِنْ أَتَمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ

وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَشُقَّ عَلَيْكَ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ "

“Şu'ayb, "Ben, sekiz yıl bana çalışmana karşılık, şu iki kızımdan birisini sana nikâhlamak istiyorum. Eğer sen bunu on yıla tamamlarsan, o da senden olur. Ben seni zora koşmak da istemiyorum. İnşaaallah beni salih kimselerden bulacaksın" dedi.”⁶¹⁹

⁶¹⁶ Kurtubî, a.g.e., C. 16, s. 33; İbn Kesîr, a.g.e., C. X, s. 103-104.

⁶¹⁷ ez-Zemaşerî, a.g.e., C. IV, s. 221; Kurtubî, a.g.e., C. XVI, s. 33.

⁶¹⁸ Mücâhid, a.g.e., C. II, s. 592.

⁶¹⁹ el-Kasas, 28/27.

Mukâtil, âyette söz konusu lafzın üzerinde durmamıştır.⁶²⁰Mücahid ise sadece, bir sonraki âyette geçen (Kasas, 28/ 28) “vekil” lafzının: Şahit anlamına geldiğini ifade etmektedir. Aynı şekil de O da “حَجَّجَ” lafzı üzerinde durmamaktadır.⁶²¹

b. Tatbikî alanı

Hac, hem mal hem beden ile yapılan ibadetlerdendir. Namaz, oruç ve zekât gibi ibadetlerin hikmetleri ve yararları, genel olarak hacda bulunur. Hac, gayesine uygun olarak yapılırsa, bu “Haccı Mebrûr” olur ve zikredilen ibadetlerdeki temel hedefleri gerçekleştirir. Hac, İnsanın kalbini, masivadan tasaffi (arındırmak) eder. Malın ve bedenin doğru yerde kullanımını öğretir. Nitekim, Efendimiz bir Hadis-i Şerifinde şöyle buyurmaktadır: “ Kim kötü işlerden ve Allah’a karşı gelmekten sakınarak haccı ederse, anasından doğduğu günkü gibi günahlarından arınır.”⁶²²

ba.“Hac” - “salât” ilişkisi

Farsça dilinde; “ tâzim için eğilmek, kulluk ve ibadet”manasına gelen namaz, lügatte; “dua ve ibadet etmek, yalvarmak ve bağışlanma talep etmek” manalarına gelir. Arapça’da namazın adı “salât”tır. Çoğulu ise “salavât”tır. Terim anlamı ise: “ tekbirle başlayıp selâm ile sona eren, belli başlı söz ve hareketlerden ibarettir.” Kur’ân-ı Kerim’de geçen bilgilere göre, geçmişteki bütün hak dinlerde namaz ibadeti vardır.⁶²³

Hac ise; “bir takım özel işleri, muayyen bir zaman içerisinde, belli bir mekânı ziyaret ederek gerçekleştirilen bir ibadet’tir.”⁶²⁴ Namazda muayyen vakitler olduğu gibi, bir eda sistematığı de söz konusudur. Bu konu, Kur’ân-ı Kerim’ de şöyle geçmektedir: “Namaz mü’minler üzerine belirli vakitlerde yazılı bir farzdır.”⁶²⁵

Hac ibadetinde özel sözler ve filler vardır. Telbiye ile başlayan hac, veda tavafıyla sona erer. Hac ibadetinin ifasını tamamlamak için, namazdaki selâm ile aynı görevi eda eden ziyaret tavafı vardır. O, bir dua, son bir hasret giderişi ve aynı zamanda edep üzere bir terktir. Namaz ibadeti de hac gibi birtakım özel eylem ve söylemlerden ibaret-

⁶²⁰ Mukâtil, a.g.e., C. III, s. 273.

⁶²¹ Mücahid, a.g.e., C. II, s. 485.

⁶²² Uludağ, a.g.e., s. 94.

⁶²³ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 32, s. 350.

⁶²⁴ A. Fikri Yavuz, Y. Vehbi Yavuz, *Resimli Hac Rehberi*, 2. b., İstanbul: Feyiz Yayınları, 1976, s. 111; Döndüren, a.g.e., s. 111.

⁶²⁵ en-Nisâ, 4/103.

tir. Tekbir ile başlanan namaz, selam ile neticelenmektedir. Namaz kılarken insanın nefsinde, düşünce dünyasında, ya da herhangi bir azası sebebiyle namazı bozan ya da kemaline menfi te'sir eden bütün davranışlardan uzak durulur. Nitekim Maûn sûresinde: “ Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar gösteriş yapanlardır; hayra da mâni olurlar.”⁶²⁶

Cuma namazı, vakit namazları, bayram namazları gibi ibadetler de ferdi değil, kolektif bir şekilde ve birliktelik ruhuyla eda edilirler. Beş vakit namaz günlük bir kongre gibi, Müslümanları buluşturup kaynaştırır. Cuma namazı ise, daha geniş katılımı olmak üzere haftalık bir kongredir. Hac ise, bütün bileşenlerin orada olduğu, keyfiyet açısından daha yoğun manevi bir ortam ve kemmiyet yönüyle de mahşeri hatırlatan bir insan selinin olduğu, genel bir kongredir. Beş vakit namazlarda, günlük meseleler kararlaştırılırken, Cuma namazlarında, haftalık kararlar neticeye bağlanır. Hac ise yılın muhasebesinin yapıldığı, aynı zaman ve zeminde bir araya gelmeleri mümkün olmayan değişik bölge Müslümanlarının ve temsilcilerinin buluştuğu yıllık bir kongre hüviyetindedir.⁶²⁷

İranlı Dr. Beheşti ise, konuya farklı bir bakış açısı getirerek, bu toplantının siyasi yönünün olmaması gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir: Eğer haccın bir kongre olması, hac mevsiminde siyasi temsilcilerin toplanması, ümmetin idari, sosyal problemlerinin siyasi bir masaya konduğu ve ümmetin sorunlarının konuşulduğu amacı taşıyorsa, bunu doğru görmeyiz. Çünkü siyasi bir niyet veya kasıt, haccın, İbrahimî geleneğine ve tevhidi gerçekleştirme hedeflerine ters düşmektedir. Bunun aksine hac, imanî bir gaye, ameli bir başlangıç ve insanın kendisini ve çevresini olumlu yönde terbiye etme çabasıdır.⁶²⁸

İslâm dini, namaz ibadeti gibi cemaatle eda edilmesi konusunda, bazı şartlar ve yaptırımları, hac için koymadığı halde, haccın edası doğal bir süreç olarak cemaatle eda edilmektedir. Fakat namaz böyle değildir. Cemaatle kılınması konusunda birçok hadis-i şerif varid olmuştur. “ Kişinin bir başkasıyla beraber eda ettiği namaz, tekbaşına kıldığı namazdan, iki kişi ile kıldığı namaz ise bir kişi ile kılınan namazdan, daha sevaptır.”⁶²⁹

⁶²⁶ et-Tayyar, Abdullah b. Muhammed, *Tüm Detaylarıyla Namaz*, İstanbul: Guraba Yayınları, ty., s. 37; el-Mâun, 107/4-7.

⁶²⁷ Uludağ, a.g.e., s. 94.

⁶²⁸ Beheşti, a.g.e., s. 91.

⁶²⁹ İsmail Karagöz, Halil Altuntaş, *Namaz İlmihali*, 3. b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010, s. 184.

Üstelik Cuma namazının cemaatle kılınması, farzı ayındır. Yine Hanefi mezhebinde, bayram namazlarını kılmak vacip; Şafii mezhebinde ise, sünnet-i müekkele hükümündedir.⁶³⁰

Hiz. İbrahim, ailesini, yakıcı aynı zamanda bir o kadar da ıssız ve ekip biçme işinin yapılmadığı (عَثِرِ ذِي زُرْعِ), bir yere bırakarak şu duayı yapmış ve bu dua, âyet-i kerîmeyle bizlere bildirilmiştir:

“Ey Rabbimiz! Ey sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Harem'inin (Kâbe'nin) yanında, ziraat yapılmayan bir vadiye yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylet ve meyvelerden bunlara rızık ver! Umulur ki bu nimetlere karşı şükredenlerden olurlar.”⁶³¹ Hiz. İbrahim'in, bu duasında özellikle ve öncelikle, onların namaz kılmalarını istemesi (رَبَّنَا لِتَقِيْمُوا الصَّلَاةَ), hac ile namaz ibadetinin aynı mekânda ve aynı duada buluşmaları adına, son derece önemlidir. Hiz. İbrahim'den beri aynı yerde buluşan bu iki ritüel, birbirinden hiç ayrılmadı.

Kur'an'da da belirtildiği üzere, Kâbe'nin, Hiz. İbrahim'den önce “Beytu'l-Harem” şeklinde geçtiğini de unutmamak gerekir.⁶³²

Çünkü Mü'min, namaz kılmak için kibleye yönelir. “ Biz yüzünü semaya doğru çevirmeni elbette görüyoruz. Onun için andolsun seni hoşnut olacağın bir kibleye döndüreceğiz. Artık yüzünü Kâbe'ye (Mescid-i Haram'a) yönelt, siz de nerede bulunursanız, yüzlerinizi oraya çeviriniz...”⁶³³ Müslüman, kibleye yönelerek namazının olmazsa olmaz bir rüknünü yerine getirirken; namazın, hac ibadeti ile olan ilişkisini de ortaya çıkarır.⁶³⁴

Allah'ın, Hiz. İbrahim'e olan emrine baktığımızda, namaz ve haccın hem tarihsel yönü hem de edası itibariyle birbirinin şartı, rüknü ve sünnetleri olma durumu söz konusudur: “Bir zamanlar İbrahim'e Beytullah'ın yerini hazırlamış ve (ona şöyle demiştik):

⁶³⁰ Karagöz, Altuntaş, *Namaz İlmihali*, s. 80.

⁶³¹ İbrâhim, 14/37.

⁶³² Amulî, Üstad Abdullah Cevad-i, “Kur'an'da Hac”, *Misbah İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi*, İstanbul: C. 3, S. 7-8, (2014), s. 13.

⁶³³ el-Bakara, 2/144.

⁶³⁴ et-Tayyar, a.g.e., s. 37.

Bana hiçbir şeyi eş tutma; tavaf edenler, ayakta ibadet edenler, rükû ve secdeye varanlar için evimi temiz tut.”⁶³⁵

Müfessirlerin bir kısmı, “ayakta ibadet edenler” tabiri ile namaz kılanlar kastedilmiştir, demektedirler. Bazılarına göre ise, bundan murad, Mekke’de oturanlardır. ⁶³⁶ Tavaf etme ile namazın bazı şartlarının aynı makamda zikredilmiş olması iki ibadet arasındaki bağların ne kadar güçlü olduğunu yeterince açıklamaktadır.

Namaza başlama tekbiriyle Mü’min, nasıl ki bütün dünyayı ve nefse hoş gelen her şeyi elleriyle kaldırıp arka tarafa atıyorsa, hac ihramına bürünen hacı da aslında tüm dünyevi kaygılardan sıyrılır ⁶³⁷ ve âyet-i kerimedeki “ Allah’ı sayılı günlerde anınız” emriyle teşrik tekbirleri getirerek Allah’ı yüceltir.⁶³⁸

Namazın cem’ edilmesi konusu, hac ibadetini de ilgilendiren bir konudur. Hatta Hanefi mezhebinde tercih edilen görüş, namazları cem’ etme ruhsatını sadece hac ibadeti esnasında uygun görmektedir. Çünkü Hanefi fıkıhçılardan Alaüddinn El-Haskafi, yolculukta namazların cem’ edilmesiyle ilgili kendisine gelen bir mektuba, şöyle cevap vermektedir: “ Yolculuk ya da yağmur gibi bir mazeret sebebiyle, iki farzı bir vakitte eda etmek caiz değildir. Ama Şafii bu görüşe muhaliftir.” şeklinde cevap vermektedir.⁶³⁹

Âlimlere göre, namazda cem’ ve kasretme bir arada uygulanabilir. Nitekim Efendimiz Veda Haccı esnasında, Mina’da konakladığında, namazını kasr ederek kıldıkları halde, cem’ yapmadılar. FakatTebük savaşında ise, namazlarını kasrederek kılma ile beraber cem’ de yaptılar.⁶⁴⁰ Bu konu ile ilgili bir hadisi, Hz. Enes şöyle rivayet etmektedir: “Hz. Peygamber ile birlikte, hac niyeti ile Medineden Mekkeye geldik. Hz. Peygamber, bütün namazları bize (akşam namazı hariç) kasrederek (iki rekât) kıldırdı... Enes: “Mekke’de on gün kaldık” dedi.⁶⁴¹

Namazda saf tutma adabının önemli olduğu, saflardaki duruşun, ırk, sınıf ve sosyal statüleri ortadan kaldırması ve insanları bir tarağın dişleri haline getirmesi, hadisler-

⁶³⁵ el-Hac, 22/26.

⁶³⁶ el-Cevzî, a.g.e, C. IV, s. 284.

⁶³⁷ İslâmoğlu, a.g.e., s. 16.

⁶³⁸ Derveze, a.g.e, C. V, s. 212.

⁶³⁹ Yusuf Kerimoğlu, *Fıkhi Meseleler*, I-II, İstanbul: Ölçü Yayınları, 1987, C. I, s. 285.

⁶⁴⁰ et-Tayyar, a.g.e., s. 174.

⁶⁴¹ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ’îl b. İbrâhîm el- Cu’fi (v. 256/870), *el-Câmiu’s-Sahîh: Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, I-XVI, çev. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul; Ötüken Yayınları, 1987, C. III, s. 1053.

de çokça zikredilmektedir. Müslim’de (436) geçen bir hadiste, Simak İbn Harb : “Nu’mân İbn Beşir’in şöyle dediğini duydum”: ‘ Bir okçunun, yaptığı okları düzelttiği gibi Peygamberimiz de safları dümdüz hale getirirdi. Sahabe bunu öğrenene kadar, efendimiz buna devam etti. Günün birinde tam tekbir getirecekti ki, göğsü safın ilerisine çıkmış bir adam gördü. Bu manzara üzerine şöyle dedi: “Ya saflarınızı düzgün hale getirirsiniz. Ya da Allah (c.c.) yüzlerinizi farklı farklı biçimlere çevirir” buyurdular.⁶⁴²

Hac ibadetinde birçok farklı ritüelin, birkaç gün içerisinde gerçekleşmesi ve bazı ibadetlerin telafilerinin aynı yıl içerisinde mümkün olmaması; onun da düzenli ve vakitli olması en az namaz kadar önemlidir.

bb.“Hac” - “oruç” ilişkisi

Kur’an’ı Kerim’de, orucun farzietini bize emreden âyet-i kerimede: “Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz⁶⁴³.” hitabıyla orucu farz kılan Allah (c.c), devamında orucun hükümlerini bildirdikten sonra, Hz. İbrahim’in anılarını bir daha yaşatmak ve bu tevhidî esintiyi, ibadete bir sebep kılmak için haccın yapılışını anlatmıştır. Hac ibadeti daha farz kılınmadan, Müslümanlara haccı genel hatlarıyla anlatmıştır.⁶⁴⁴

Birçok ibadette olduğu gibi bazen hac ibadetinde, bir imkânı değerlendirmek ya da ruhsat türünden bir durumdan faydalanmak için oruç ibadeti, ta’mir (onarım) ve tetimme (tamamlayıcı) olarak kullanılmıştır. Her kim ki ihramlı olduğu halde, başında bir yara veya kehle vb. bir eziyetten kurtulmak maksadıyla vaktinden önce tıraş olursa keffaret olarak, “ O’na oruç, sadaka veya kurban nev’inden bir fidye vacip olur.” (Bakara, 2/196). Hz. Peygamber bu keffareti: “ Üç gün oruç tutmak, altı fakiri doyurmak ya da bir koyunu kurban olarak kesme” (Buhârî, “Muhsar”, 5-8) olarak ifade etmiştir.⁶⁴⁵

Bir hacı aday, “İhsar”dan (düşman, hastalık vb. şeyler) kurtulup, haccı temettü yapmayı arzu eder veya umresine ara verip hac zamanına kadar normal elbiseler giyerse kolayına gelen bir kurban kesmesi vacip olur. Eğer kurban kesme imkânı bulamazsa ve Mekke veya mikât mahalli sınırları içindeki ahaliden de değilse, on gün oruç tutması

⁶⁴² el-Yarbuzi, Muhammed Ebu Said, *Kitab Ve Sünnete Göre Namaz*, İstanbul: Kitap ve Sünneti İhya Yayınları, 1991, s. 29.

⁶⁴³ el-Bakara, 2/183.

⁶⁴⁴ Koçyiğit, Cerrahoğlu, a.g.e., C. I, s. 366-367.

⁶⁴⁵ Yunus Apaydın, vd., *İlmihal II: İslâm ve Toplum*, I-II, tas. Hayreddin Karaman, Ali Bardakoğlu, Yunus Apaydın, 15. b., Ankara: T.D.V. Yayınları, 2008, C. II, s. 19.

vacip olur. Bu oruçlardan üç tanesi, hac esnasında (ihramlı olarak ve Kurban Bayramından önce tutulması) gerekmektedir.⁶⁴⁶ Hanefilerin görüşüne göre, söz konusu oruçlar ve diğer görevler, mikat sınırları içinde ikamet etmeyenler ve Mekke civarında oturmayanlar içindir.⁶⁴⁷ Geri kalan diğer yedi oruç’da “hac”dan dönüş yapıldıktan sonra tutulur.⁶⁴⁸

Hac aylarından zilhicce’nin ilk dokuz gününde, nafîle oruç tutmak müstehaptır. Efendimizin de zilhiccenin ilk dokuz günü oruç tuttuğu rivayet edilir. Peygamberimiz bir hadis’te şöyle buyurmaktadır: “ Arefe günü orucunun, bundan önceki ve sonraki bir yıllık günahlara keffaret olacağını umuyorum.” Fakat hacılar, Arefe günü oruç tutmazlar.⁶⁴⁹

" فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ "

“... Kim o aylarda hacca niyet ederek ihrama girerse, hac esnasında kadına yaklaşmak, günah olabilecek tavır ve davranışlara yönelmek ve kavga etmek yasaktır...” âyetinde geçen hac yasakları, oruçlu iken oruçluya yasaklanan bazı yasaklarla benzerlik taşımaktadır.

Allah’tan hakkıyla korkanlar için bir fren, iyi insanların ve Allah’ın sevdiği kulların ibadeti olan oruç üç kısımda ele alınabilir:

1) Avam (sıradan insanlar) orucu: Orucu bozan şeylerden, nefislerini alıkoymalarıdır.

2) Özel (seçkin) kulların orucu: Nefsini, orucu bozan şeylerden korumakla birlikte, kulak, göz, el ve ayak gibi organları günaha bulaştırmamaktır. Yani azalarına da oruç tutturabilmektir.

3) Havasu’l-Havas’ın (seçkinlerden özel olarak seçilenler) orucu ise; Dünvevî üzüntü ve yararsız düşüncelerden uzak durarak, zihin dünyasına da oruç ziyafeti çekebilmektir.⁶⁵⁰ Hac da kişiden kişiye değişen manevi seviyelerde eda edilir. Kimisi, sadece ritüellerin fikhî karşılığını yerine getirmeyi, hac yaptım sayarken, kimisi de bunların

⁶⁴⁶ Halil Altuntaş, İsmail Karagöz, “Oruç İlmihali” , tas. Altan Çap, Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2008, s.83.

⁶⁴⁷ en-Nesefî, *Nesefî Tefsîri*, C. I, s. 560-561.

⁶⁴⁸ Bilmen, *Kur’an-ı Kerimin Türkçe Meâli Alisi ve Tefsiri*, C. I, s. 195; el-Mahallî, es-Süyûtî, a.g.e., s. 30.

⁶⁴⁹ Karagöz, v.d, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 716.

⁶⁵⁰ Mehmed Zihni Efendi, *Oruç ve Zekât İlmihâli*, yay. haz. İbrahim Hatiboğlu, Necdet Yılmaz, İstanbul: Başucu Kitapları: Dâru’l-Hadis, 2002, s. 46.

üzerine, haccı mebrur kılacak bir takva elbisesini, ihramıyla beraber giyerek tehallül iftarına kadar imsak eyler. Hatta kimisi de, Allah'ı görmüş gibi aşk ile ihsan mertebelerinde miraç eyler.

İslâmî kaynaklara bakıldığında bu iki ibadetin ortak hedefleri, olumlu, eğitici ve pratik faydalar ihtiva etmeleridir. Hac, sosyal bir rehberlik olan terbiye sistemine bağlılığı ve seferde gerçek bir dostluk gerektirmektedir.⁶⁵¹ Bu da oruç ibadetinin iradeyi güçlendiren terbiye modeliyle bire bir örtüşmektedir. Hacca giden kişi, ihramını, oruçtaki imsak telakki ederek tehallül günlerini beklediği gibi; oruçlu da imsakı kendisi için ihram sayarak nefsin arzularını gerçekleştirmek için iftarı bekler.

Hac ve Oruç ibadetinin ortak temel hedeflerinden bir tanesi de insana idman yaptırmalarıdır. Allah (c.c.) oruç ile normal zamanlarda meşru olan bir takım davranışları ya da helal olan bazı yiyecek ve içecekleri bize yasaklayarak, sonraki durumlarda günahlarla başa çıkma irademizi güçlendirir. Allah, hac ibadetinde de ihramlarımızı giydikten sonra; cinsel ilişki, koku sürme ve avlanma gibi bazı helal davranışlardan uzak durmamızı ister. Örneğin; bizi halter yarışmasına hazırlayan bir antrenör, müsabakada kaldırmamız gereken 150 kiloyu değil de bizi, 150 den fazla kiloyu kaldırmaya alıştırmaması, yarışmada ön alma ve asıl aşılması gereken sarp yer ile baş edebilme noktasında önemlidir.

Oruç ibadetini yerine getirmenin şükür olarak ifadesi mahiyetinde fakirlere verilen fitır sadakası, orucu, mali bir ibadet olan hac ile aynı çizgi de buluşturmaktadır. Yüce Allah yapımıza uygun bedensel ibadetlerin karşılığına, mali ibadetler koyarak bir dengeleme yapmıştır. Böylece Müslümanlar için sosyal bir alan açarak, onları içe kapanıklıktan kurtarmıştır. Kurbanı hacca, fitır sadakasını oruca, zekâtı da namazın karşılığı olarak emir buyurmuş ve bu ibadetlerin herbirini diğerinin ayrılmaz bir parçası kılmıştır.⁶⁵²

bc. “Hac” - “zekât” ilişkisi

Zekât,“sözünde durmak, doğru konuşmak” anlamında kullanılan “sıdk” kelimesinden gelmektedir.⁶⁵³ Sözlük anlamı, “üreme, artma, çoğalma, bereket, övgü” anlamlarında kullanılan zekât kavramı, Terim olarak ise, “belirli bir malın bir kısmının, Allah

⁶⁵¹ Beheşti, a.g.e., s. 107.

⁶⁵² Yunus Vehbi Yavuz, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Zekât*, Bursa: Arasta Yayınları, 2004, s. 63.

⁶⁵³ Algül, vd., a.g.e., C. I, s. 422.

için muayyen kişilere verilmesi” anlamına gelmektedir.⁶⁵⁴ Bir fıkıh terimi olarak ise, “Kur’ân’da belirtilen kişilere verilmek üzere, dinen zengin olan Müslümanların malından alınan belli pay” demektir. Örfün kullanımında ise, bu kısmın maldan çıkarılmasına “zekât” denir. Terim anlamı yönüyle, sadaka da zekât kavramıyla eş anlamlıdır.⁶⁵⁵ “Hayır için ne harcarsanız O, bunun yerine başkasını verir”⁶⁵⁶ âyetiyle zekâtta artma ve çoğalma manasına gelen hikmeti de böylece anlamış oluyoruz.

Kur’an’ı Kerim’de, zekât, namaz ile birlikte 28 defa aynı yerde, 6 yerde ise müstakil bir kavram olarak yer almaktadır. Zekâtın farziyyetini ifade eden ve aynı ifadenin kullanılması ile 6 yerde “Namazı kılıp, zekâtı verin” (Bakara, 2/ 43, 83, 110; Nisâ, 4/ 77; Nur, 24/ 52; Müzemmil, 73/20) şeklinde tekrarlanması da zekât mefhumunun, İslâm âlemindeki her fert ve toplum için bir dayanak olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda, toplumun sosyal yapısı için mihenk taşı niteliğindedir. Fakir ile zengin bağına güçlendirerek, aralarında eşitliğe sebep olur. Kişiyi bencillikten kurtararak toplumun başka katmanlarını da faydalı hale getirir.⁶⁵⁷ Böylece zenginin malını da fakirin nazarından ve yoğun bir enerji birikimi oluşturmuş iç çekişinden muhafaza eder.

Zekât, hicri 2. yılda oruçtan önce meşru kılınmıştır. Ne zaman ödeneceği konusuna gelince, fetvaya esas olan bakış açısına göre, sene dolunca fevrî (hemen) fakire temlik edilmelidir. Dürrü’l-Muhtâr’da: “Fakirin ihtiyacını bekletmek caiz değildir” denmektedir. Bu nedenle, zekât’ı gerekçesiz bir şekilde erteleyen kişi, günah işlemiş olur ve şehadeti de kabul görmez. Çünkü zekât’ın farziyyetindeki hikmet iki önemli esasa mebnidir.

1) Nefsi, cimrilikten temizlemek.

2) Zekât’a muhtaç olan kişiler arasında eşitliği sağlamak⁶⁵⁸

Zekâtın sarfedileceği yerler ise zaten Allah tarafından Kur’an’da⁶⁵⁹ net olarak ifade edilmiştir. Âyete göre zekât, şu kimselere verilir:

1) Nisab⁶⁶⁰ miktarı mala sahip olamayan “fakirler”.

⁶⁵⁴ Karagöz, v.d, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 711.

⁶⁵⁵ Mehmet Erkal, “Zekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I-XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 44, s. 197.

⁶⁵⁶ es-Sebe, 34/39.

⁶⁵⁷ Yunus Vehbi Yavuz, *Zekât: Anlamı - Önemi – Hükümleri Ve Organizasyonu*, 2. b., Bursa: Feyiz Yayınları, 2008, s. 10.

⁶⁵⁸ Zihni, *Oruç ve Zekât İlmihâli*, s. 46.

⁶⁵⁹ et-Tevbe, 9/60.

- 2) Hiçbir mala sahip olmayan “Miskinler”.
- 3) “Müellefe-i kulûb” (Kalplerinin İslâm ile ünsiyet oluşturması için verilenler)
- 4) “Köleler” (Kölelik boyunduruğundan kurtulmak isteyenler)
- 5) “Borçlular”, yani borcu kadar malı olmayan kimseler.

6) Allah yolunda çalışanlar. Bunlar: Allah’ın yoluna kendini adayan ilim adamı, İslâm’ı tebliğ ve irşad görevini ifa edenler,⁶⁶¹ İslâm’ı yükseltme ve yayma konusunda sıcak savaşta olan kişilerdir, denilmiştir.⁶⁶²

Allah’ın, kitabında, zekât’ın verileceği insanları belirlemesindeki hikmete bakıldığında, zekât her ne kadar fakirin ve muhtacın hakkı ise de İslâm’da asıl övgüye mazhar olan şey, başkasının malına göz dikmeden, tembellik, mal ve zaman israfını bırakarak, insanın kendisinin çalışmasıdır. Böylece başkalarından isteme hissiyatından da kendini korumasıdır.⁶⁶³

Zekât ibadetinin, 21. yüzyılda meyve vererek İslam milletinin derdine deva olması, kurumsal hale gelmesine bağlıdır. Çünkü zekât da iyi bir yönetim biçimi ve iyi bir organizasyon isteyen bir ibadettir. Zekât, toplumsal yapıyla iç içe olan ve bu yönüyle, oruç ve namaz gibi ibadetlerden farklıdır.⁶⁶⁴ Hac ibadeti gibi sistematik bir yapı ve kolektif bir şekilde yapılırsa ancak fayda verebilir.

Zekât genel olarak bir terbiye hadisesidir. Çünkü zekât, kaliteli olandan, ölçüsünü tastamam (eksiksiz bir şekilde), başa kakmadan, gösterişe tenezzül etmeden ve Allah’a karşı takvanı takınarak; Allah’tan gelecek dünyevî ve uhrevî karşılığa hakkıyla inanarak, “Acaba kabul eder mi benden?” iç sesini de işin içine katarak ifa edilmesi gereken bir ibadettir.⁶⁶⁵ Çünkü Zekât Mü’min’deki cimrilik zincirini kırarak onu cömert bir insana dönüştürür. Böylece mü’minin, nefsin cimriliğinden kurtulup Allah’ın istediği bir kul olmasına vesile olur.⁶⁶⁶ Nitekim Allah (c.c) bu konuda: “Nefsinin cimriliğinin-

⁶⁶⁰ “Sınır, işaret, asıl ve kök” anlamlarına gelen nisab, dini bir terim olarak: “zekâtın vücûbiyetine bir işaret ve ölçü olması maksadıyla konan belirli bir mal, zengin sayılmanın asgari seviyesi” demektir.(Bkz. Algül, vd., a.g.e., C. I, s. 432.)

⁶⁶¹ Osman Bilgen, *Pratik İlmihâl*, ed. Ali Budak, Muharrem Yıldız, 9. b., İzmir: Rehber Yayınları, 2008, s. 162.

⁶⁶² Algül, vd., a.g.e., C. I, s. 486.

⁶⁶³ Abdurrahman Kurt, *İslam Çalışma Ahlâkı*, 1. b., Bursa: Emin Yayınları, 2009, s. 134.

⁶⁶⁴ Yavuz, *Zekât: Anlamı - Önemi – Hükümleri Ve Organizasyonu*, s. 92-93.

⁶⁶⁵ Murat Sülün, *Kur’ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, 1. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015, s. 221.

⁶⁶⁶ Yavuz, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Zekât*, s. 11.

den kurtulanlar gerçek kurtulacak olan kişilerdir”⁶⁶⁷ buyurarak, cimriliğin ilacı olarak zekâtın önemli bir aktör olduğunu beyan etmektedir.

Seni zekât ibadeti ile temizleyen, verdiklerine kabul etme ümidi bağışlayan, yolunu gösteren, “...Allah ancak müttakilerinkini kabul eder”;⁶⁶⁸ seni fakirlere dost yapıp dini yalanlayanlardan ayıran, “Onlar gösteriş yapanlardır; hayra da engel olurlar”;⁶⁶⁹ iyiliğe eriştiren ve eğer muhtaç olan, sen isen zekâtın sana verilmesini emreden, “Yardım isteyenler ve yoksullar için mallarında bir hak vardır”;⁶⁷⁰ diye buyuran Allah’ın, emrini yerine getirmen gerekmez mi? Hac ibadetinin de mali bir ibadet olması hasebiyle, hacı adayının, bir kısım malını, Allah’ın yoluna ayırması lazım ki oraya gidebilsin. Üstelik, nisab miktarı malı olmayana, zekât verme görevini yüklemeyen Allah, yeterli malı olmayana haccı da emretmiyor.

Zekât, Müslüman beldelerinde serbest dolaşmak için bir pasaport mahiyetindedir. İslâmiyet’in ilk dönemlerinde, müşriklerle Müslümanlar arasında, daimi bir savaş halî söz konusuydu. Haram aylarda, Müslümanlar savaş yapmaz, haram aylar bitince de savaş izni veriliyordu. Daha sonra Yüce Allah, zekâtın, insan için Mü’min’lik alameti sayıldığını ve olağanüstü savaş durumlarında göz önünde bulundurulması gereken bir kıstas olduğunu şöyle beyan etmektedir: “Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün; onları yakalayın, onları hapsedin ve onları her gözetleme yerinde oturup bekleyin. Eğer tevbe eder, namazı dosdoğru kılar, zekâtı da verirlerse artık yollarını serbest bırakın. Allah bağışlayan, esirgeyendir.”⁶⁷¹ Zekât verenler böylece emniyet içerisinde olmuş oluyorlardı.⁶⁷²

bd. “Hac” - “ticaret” ilişkisi

Bu konu ile ilgili olan âyet-i kerime (Bakara 2/ 198), âyetidir. Burada “ticaret veya ticaret yapma ile ilgili bir lafız” geçmemektedir. Fakat farklı bir lafız olarak geçen “فَضْلًا” sözcüğü, “hac mevsiminde ticaret yapabilirsiniz veya ticaret size hac zamanında caizdir” gibi manalar taşımaktadır. Nitekim Nesefi, bu kelimenin (فَضْلًا) : “ Ticaret

⁶⁶⁷ et-Teğâbûn, 64/16.

⁶⁶⁸ el-Mâide, 5/27.

⁶⁶⁹ el-Mâun, 107/7.

⁶⁷⁰ ez-Zâriyât, 51/19.

⁶⁷¹ et-Tevbe, 9/5.

⁶⁷² Yavuz, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Zekât*, s. 14-15.

yapma, kiralama usulüyle iş yaparak kazanmak ve fayda sağlamak” anlamına geldiğini aktarmaktadır.⁶⁷³

Taberî, âyetin nüzul sebebini Mücahid’den şöyle aktarmaktadır: “İnsanlar daha önceki zamanlarda hacca geldikleri vakit ticaret yapmıyorlardı. Onun için bu âyet (Bakara, 2/198) inzal buyuruldu.”⁶⁷⁴ demektedir. İbn Abbas’ın rivayetine göre ise Araplar, cahiliyye döneminde, Hac mevsiminde kurulan panayırlarda ticaret yapmıyorlardı. Bu sebepten bu âyet nazil oldu. Yine, İslam’ın gelişinden sonra bazı Müslümanlar, hac mevsiminde, ticaretle meşgul olmayı hoş görmediler. Durumu efendimize sordular. Bundan dolayı bu âyet inzal buyuruldu. Bu konu ile ilgili çok farklı görüşler nakledilmiştir.⁶⁷⁵

Ebûs-Suûd’a göre ise, Araplar cahiliye zamanında geçimlerini Ukaz, Mecenne, Zülmecaz vb. panayırlardan yaptıkları alışverişlerle elde ediyorlardı. Üstelik, bu panayırları, hac mevsiminde kuruyorlardı. İslâmiyet geldikten sonra Müslümanlar bu durumu, cahiliye adetlerinden sayarak günaha girme korkusuyla hac mevsiminde ticaret yapmaktan çekindiler. Bu ve benzeri durumlar âyetin nuzül sebebidir, demiştir.⁶⁷⁶

⁶⁷³ en-Nesefî, *Nesefî Tefsîri*, C. I, s. 564.

⁶⁷⁴ et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 163; Mevdûdî, a.g.e., C. I, s. 162.

⁶⁷⁵ İbn Kesîr, a.g.e., C. III, s. 790-791; Derveze, a.g.e., C. V, s. 211.

⁶⁷⁶ Ebû’s-Suûd, a.g.e., C. II, s. 556.

SONUÇ

“Kur’ân’da “Hac” Kavramı” isimli bu çalışmamızda, okuyucuların, hızlı ve kolaylıkla istifade edebilmeleri için “Giriş” kısmında, “Araştırma yöntemi ve araştırma metodumuz” ile ilgili bilgiler verdik. Hangi başlıklar altında, hangi konulara değindiğimiz bilgisini, sunmaya çalıştık.

“Hac” kavramı sözlüklerde, genel itibariyle; kastetmek, yönelmek, ziyaret etmek ve bir yere gitmek anlamlarında kullanılmaktadır. Terim olarak ise; din tarafından kutsal kabul edilen mekânları, belirli zaman dilimlerinde ziyaret ederek, orada sembolik bazı ibadetleri gerçekleştirmeştir.

Hac kavramının semantik tahliline baktığımızda, haccın çok farklı manalara geldiği görülsede de haccın asıl anlamı, “kastetmektir”. Genel olarak “hac” kavramı, dinlerin kullanımında ise; Kutsal mekânları ziyaret etmenin özel adı olmuştur. Özel olarak da, İslam’da; “Allah’ın evini, ibadet kastıyla ziyaret etme eylemine has bir kavrama” dönüşmüştür. İbn Manzûr, Kısâf’ın “أَلْحَجُّ” ile “أَلْحَجُّ” arasında bir farkın olmadığını, onun dışındakiler ise, birinci kullanımın (أَلْحَجُّ); Kâbe’yi ziyaret, ikinci kullanımın (أَلْحَجُّ) ise; Sünnet ile amel etme, anlamında kullanıldığını söylediğini ifade etmektedir. el-Ezherî de, Tehzîbu’l-Luga’da, (أَلْحَجُّ); ‘Bir yıllık hac ibadeti’ anlamına geldiğini ve ekseriyetle bu şekilde (üstün) kullanıldığını, (أَلْحَجُّ) şeklindeki esreli kullanımın ise, “yapılan işin ismi” olduğunu ve nadir kullanıldığını, ifade etmişlerdir.

İbadet olarak “hac’cıyeri”ni Din Bilimlerinde, “Dinler Tarihi”, “Din Sosyolojisi”, “Din Felsefesi”, “Din Eğitimi” alanları kaynakları taranarak, yaptığımız değerlendirmede şunları gördük:

Dini inançlar ve ananeler kültürden kültüre farklı olsa da tüm toplumlarda, din mefhumu varlığını hep sürdürmüştür. Dinlere baktığımızda iman eden bireyler topluluğu, yüceltme ve ta’zim ifade eden duyguları, gerçekleştirdikleri ayinlerde sembolik olarak her hâlükârda ifade etmişlerdir.

Çünkü “hac ibadetin”deki ana simge ve aynı zamanda en değerlisi olan “Kâbe” binası veya evi ile Allah’a yapılan ibadet ve ona yakınlaşma çabası, Hz. Âdem’den beri devam eden bir süreçtir. Dolayısıyla görülüyor ki, Hz. Âdem ile başlayıp Hz. İbrahim ile gerçek hüviyetine bürünen ve son ilahi kitap olan Kuran’da buyurulduğu şekliyle, Allah’ın şeâirlerini kapsayan hac ibadeti - Allah’ın resimlerinin ve sıfatlarının şeklini çizme gereği duyulmadan - sembolik olarak bulunduğu evi ifade etmektedir. İslâm dini, diğer din mensupları gibi, bir putu kendine ibadet vasıtası kılmak veya tanrıyı putlar aracılığıyla imgeleştirmek yerine, Allah’ın evini seçmiştir.

Kişilik ve karakterin gelişmesi, doğuştan insanda var olan bazı özelliklerinin dışında, başka birçok bileşenlerin senkronizesiyle oluşmaktadır. Kemal mertebesine ulaşmış ve tutum haline gelmiş bir dinî iman, insanın kişiliğini kuşatan tek faktördür. Böylece mü’minin tutum ve davranışlarından oluşan, bütün karelerin birleştirildiği bir yapıya dönüşür. Benimsenmiş dinî inanç ve ibadetler, bireyin mizacında bir “bütünleşme” meydana getirir.

Dinlerin getirdiği ekonomik ve toplumsal ahlâk ilkeleri; toplumun yapısını, davranışlarını, doğrudan ya da dolaylı olarak etkiler. Toplumun dine etkisi yönünden baktığımızda ise, bütün kültür düzeylerinde din ve dinden doğan oluşumlar toplumsal bileşenlerin etkisinde kalır. Toplumsal yapı ve farklı kültürler dini etkilerken, din de toplumsal yapıyı ve çeşitli kültür alanlarını etkiler.

Din ile eğitim arasında cerayan eden ilişki, diğer sosyo-kültürel bağlarda olduğu gibi yine karşılıklılık esasına dayanır. Her biri diğerini etkiler. Bu yüzden dinin, kendi alanına giren işlevlerinin yanında eğitim alanına giren konularla da ilgisi vardır. Eğitim de aynı şekilde, dinin alanına giren konularda da işlevsellik gösterir. Hatta din ile eğitim arasındaki ilişki o kadar sıkı ve iç içe bir ilişkidir ki diğer kurumlar arasında pek rastlanmaz.

Fıkıh kitaplarında, Hac ibadeti - genel kabule göre - hicretin dokuzuncu senesinde farz kılınmış olup, farziyyeti kitap, sünnet ve icmâ ile sabittir. İlk müracaat kaynağımız olan Kur’an-ı Kerim’de Yüce Allah’ın:

وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا

“Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.”, buyruğuyla farz kılınmıştır. Hac ibadetinin zamanı: “ şevval, zilkade ve zilhicce ayının ilk on günüdür. Bu mevsimden önce ihrama girmek caiz olmakla beraber mekruh görülmüştür.

Mutasavvıflara göre, hac ibadetine hazırlık, ölüme benzetilmiştir. Hac ibadeti insanı bir süreliğine, kendi arzu ve isteklerinden alıkoyar. Daha ölmeden, insana bir ölüm provası yaptırdığı gibi, ilahi iradeye boyun eğme noktasında da kişiyi telkin etmektedir. Sûfilere göre manevi seferler son derece önemlidir. Çünkü Hakk'a varabilmek ancak “seyr ü sülük” ile mümkün olabilir. Bu manevi yolculukta, insanlar, meşreblerine, fitratlarına ve seciyelerine uygun yola girerek, mesafe alırlar. Belli kuralları da olan bu yollar; Tarîk-i Ahyar, Tarîk-i Ebrâr ve Tarîk-i Şüttâr olarak üçe ayrılır. Bu yolculuklardan biri olan Tarîk-i Ahyar ise; hac, namaz, oruç ve cihad gibi amelleri, devamlı yerine getirmekle elde edilebilir.

Kur'an'da “hac” maddesinden türeyen 6 kelime vardır. Bu kelimeler toplamda 34 yerde yer almaktadır. Hac kavramının, Kur'an'ı Kerim'de, bizzat “hac ibadeti ile ilgili olarak geçtiği yerlere baktığımızda, bu sûrelerin, sadece medeni sûreler olduğunu görmekteyiz. Çünkü “hac ibadeti” Medine'de farz kılınmıştır. Yine bu surelerin, nazil olan medenî sûreler içerisinde de iniş sıralamasına göre geride oldukları göze çarpmaktadır.

H-c-c (ح-ج-ج) maddesinin sözlüklerde fiil olarak geçtiği yerlere baktığımızda bu kökten 8 farklı fiil olduğunu tespit ettik. Kur'an'ı kerimde bu fiillerden sadece iki tanesinin geçtiğini görmekteyiz. Birincisi: “Hac etti” anlamına gelen (حَجَّ) fiilidir. Kur'an'da sadece bir defa: {Bakara, 2/158 } geçmektedir. İkinci fiil ise: “tartıştı” anlamına gelen (حَاجَّ) fiilidir. Kur'an'da; on üç defa: { Bakara, 2/76, 139, 258; Âli İmrân, 3/20, 61, 65, 66; Enam, 6/ 80; Gâfir, 40/47; Şûra, 42/16 } âyetlerinde geçmektedir.

H-c-c (ح-ج-ج) maddesinin sözlüklerde isim olarak geçtiği yerlere baktığımızda ise, 11 farklı isim tespit ettik. Bu isimlerden sadece dört tanesinin Kur'an'da yer aldığını görüyoruz. Bu isimlerden; Hâ (ح), harfinin üstün okunuşuyla (الْحَجُّ) , toplamda dokuz kez: {Bakara, 2/189, 196, 197;Tevbe, 9/3; Hac, 22/27}, Hâ (ح), harfinin esre okunuşu ile gelen (الْحَجُّ) ise sadece bir kez: Âliİmrân, 3/97} geçmektedir. Yine bu isimlerden

(الحَاجُّ) ismi, bir defa: {Tevbe, 9/19 }, (الْحُجَّةُ) yedi defa: {Bakara, 2/150; Nisâ, 4/165;En'âm, 6/83, 149; Şûrâ, 42/15, 16; Câsiye, 45/25.} ve(الْحَجُّ) ise sadece bir defa: {Kasas, 28/27} geçtiğini gördük.

“Hac” kavramını tefsir kitaplarından araştırdığımızda ise, kavramın çoğunlukla terim manası üzerinden yorumlandığını, sözlük manaları üzerinde çok fazla durulmadığını görmekteyiz. Her müfessir, genel olarak kendi mezhebine uyan görüşleri tercih etmektedir. Hac ibadeti ile ilgili bilgiler, “hac” suresinde yer almakla beraber daha çok Bakara suresinde konu işlenmektedir. Konunun geçtiği diğer surelere gelince, bunların: Al-i İmran, Mâide ve Tevbe sûreleri olduğu söylenebilir.“hac etti” anlamına gelen (حَجَّ) fiilinin kullanımı ise sadece Bakara 158. âyette geçmekle birlikte, genel olarak müfessirler, “hac” ile ilgili bilgileri, Bakara, 2/ 196. âyetinin tefsirini yaparken vermişlerdir.

İslâmın ikinci temel kaynağı olan hadislerde ise, Concordanc’a, hac maddesiyle ilgili baktığımızda, 6 sayfanın bu madde için ayrıldığını gördük. Hadis kitaplarını taradığımızda “hac” kelimesinin çoğunlukla terim anlamı ile ilgili kullanıldığını gördük.

Maddenin Kur’an’daki, “ibadet-dışı” kavram alanını irdelediğimizde, Tartışma /el-Muhâcce (الْمُحَاجَّةُ), Delil / el-Hucce (الْحُجَّةُ) ve Yıl / el-Hicce (الْحِجَّةُ) manalarına geldiğini gördük.

Kavramın diğer ibadetlerle olan ilişkisine gelince, onların bir kaçını şöyle özetleyebiliriz:

Hacda, özel sözler ve filler söz konusudur. “İhram” ve “telbiye” ile başlayan,“veda tavafı”la sona eren “Hac ibadeti”ni nihayete erdiren, namazdaki selâm ile aynı işlevi icra eden “ziyaret tavafı” vardır. O, bir dua, son bir hasret giderişi ve aynı zamanda edep üzere bir terktir. Dolayısıyla namaz ibadeti de hac gibi, hasret birtakım özel eylem ve söylemlerden ibarettir. Tekbir ile başlanan namaz, selam ile neticelenmektedir. Namaz kılarken insanın nefsinde, düşünce dünyasında, ya da herhangi bir azası sebebiyle namazı bozan ya da kemaline menfî te’sir eden bütün davranışlardan uzak durulur. Nitekim Maûn sûresinde Yüce Allah: “Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar gösteriş yapanlardır; hayra da mâni olurlar” önemli bir uyarıda bulunmakadır. Nitekim bu ölçülere dikkat etmek, aynı zamanda “mebrur” bir hac ibadeti gerçekleştirmek için son derece elzemdir.

Oruç ibadetini yerine getirmenin vermiş olduğu mutluluğu Őükür olarak ifade amacıyla fakirlere verilen fitır sadakası da orucu, mali bir ibadet olan hac ile aynı çizgi de buluşturmaktadır. Yüce Allah yapımıza uygun bedensel ibadetlerin karşılığına, mali ibadetler koyarak bir dengeleme yapmıştır. Böylece Müslümanlar için sosyal bir alan açarak onları iče kapanıklıktan kurtarmıştır. Kurbanı hacca, fitır sadakasını oruca, karşılık olarak emir buyurmuş ve bu ibadetlerin her birini diğerinin ayrılmaz bir parçası kılmıştır.

KAYNAKÇA

KUR'ÂN-I KERİM

ABDUH Muhammed, Muhammed REŞİD RIZÂ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l Menâr*, I-XIV, İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.

ABDÜLBÂKÎ Muhammed Fuâd b. Abdülbâkî b. Sâlih el-Mısırî (1882-1968), *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm*, Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2001.

ADAM Baki, 'v.d.', *Dinler Tarihi; El Kitabı*, ed. Baki Adam , 2. b., Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.

ALGÜL Hüseyin, vd., *İlmihal I (İman ve İbadetler)*, I-II, 15. b., Ankara: T.D.V Yayınları, 2008.

ALTUNTAŞ Halil, İsmail KARAGÖZ, *Oruç İlmihali*, tas. Altan Çap, Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2008.

AMULÎ Üstad Abdullah Cevad-i, *Kur'ân'da Hac, Misbah İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi*, İstanbul: C. 3, S. 7-8, (2014), ss. 7-26.

APAYDIN Yunus, vd., *İlmihal II: İslâm ve Toplum*, I-II, tas. Hayreddin Karaman, Ali Bardakoğlu, Yunus Apaydın, 15. b., Ankara: T.D.V. Yayınları, 2008.

ARAS M. Özgü, "Cemre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. VII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırma Merkezi (İSAM), 1993, ss. 340-341.

ATEŞ Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, I-VI, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.

_____ "İhlâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007, ss. 535- 537.

AYDENİZ Hüsnü, "Dinî Semboller, Sembolün Anlam Kaybı Ve Etkilerine Geleneksel Bir Yaklaşım" , *ERZURUM, Ekev Akademi Dergisi*, S. 48, Yıl 15, 2011, ss. 75-90.

- AYDIN Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 1. b., Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.
- AYDIN Mehmet S., *Din Felsefesi*, 13.b., Ankara: İzmir İ.F.A.V. Yayınları, 2012.
- AYDINLI Yaşar, *Fârâbi'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- el-BAĞDÂDÎ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî (ö. 429/1037-38), *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, 1. b., Ankara: T.D.V Yayınları, 1991.
- BAYYİĞİT Mehmet, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, 1. b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- BÂZ Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdirrahmân Âli (ö. 1999), *Kuran ve Sünnetin Işığında: Hac, Umre ve Ziyaretle İlgili Çoğu Meselelerin Tahkik ve İzahı*, Riyad: y.y., 2001.
- BEHEŞTÎ Muhammed Hüseyin, *Kur'an'da Hacc*, trc. İbrahim Keskin, İstanbul: Bir Yayınları, 1987.
- BETTANY George Thomas, *Dünya Dinleri Ansiklopedisi: Mısır ve Sami Dinleri*, ed. Özgü Çelik, çev. Ahmet Aydoğan, 1. b., İstanbul: Say Yayınları, 2005.
- el-BEYZÂVÎ Nâsîrüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. İbrâhim el-Bisyûnî, I-V, 1. b., Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998.
- BİLMEN Ö. Nasuhi, *Kur'an-ı Kerimin Türkçe Meâli Alisi ve Tefsiri*, I-VIII, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.
- _____ *Büyük İslam İlmihali*, sad. Mehmet Talû, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2013.
- BOKS Abdullah, "Arafat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. III, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, ss. 261-263.
- BOLAY İsa Ruhi, *Hac Rehberi: Ferizai Mukaddesei Haccı Şerif Mevzularını, Erkân ve Menasikini Havidir*, Konya: Ülkü Basımevi, 1948.

- el-BUHÂRÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el- Cu'fî (v. 256/ *Sahîhu'l Buhârî*, I-IX, 5.b., Dâru Tavki'n-Necât, y.y, h. 1422.
- _____ *el-Câmiu's-Sahîh: Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, I-XVI, çev. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul; Ötüken Yayınları, 1987.
- BURSEVÎ İsmâîl Hakkı, *Tefsîru Ruhû'l-Beyân (Rûhu'l-Beyan Tefsiri: Tam Metin Tercüme)*, I-XVIII, trc-thk. Ömer Faruk Hilmi, İstanbul: Osmanlı Yayınevi, t.y.
- el-BÛTÎ M. Said Ramazan, *Fıkhu's Siyre*, çev. Atik Aydın, Van: Bilge Adam Yayınları, 2012.
- CANAN İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı ve Şerhi*, I-XVIII, Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- el-CESSÂS Ahmed b. Ali, EbûBekr er-Râzî el-Hanefî (ö. 370/980), *Ahkâmü'l-Kur'an*, I-V, thk. Muhammed Sadık Kamhâvi, 2. b., Lübnan: Darü'l Mushâf, ty.
- el-CERRÂHÎ Safer el-Muhibbî, *İstulâhât-ı Sofîyye Fî Vatan-ı Asliyye*, 1.b., İstanbul: Heten Keten Yayınları, 1998.
- CEVÂD Alî, *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, çev. Muammer Bayraktutar, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- el-CEVHERÎ Ebu Nasr İsmâîl b. Hammâd (v.398/1007), *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgâfûr Attâr, I-VII, C., Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l- Melâyin, 1399/1979.
- el-CEVZÎ Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alîb. Muhammed edâdî (v.597/1201), *Zâdü'l-Mesîr fî İlm't-Tefsîr*, I-V, trc. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2009.
- ÇAPACI Tevfik, "İslâm'da Hac", İslâm Medeniyeti: *Dini, İlmî Fikri Aylık Mecmua*, S. 7, İstanbul: Türkiye İslam Enstitüleri Talebe Federasyonu, Ahmet Sait Matbaası 1968, ss. 8-9.
- ed-DÂRİMÎ *Sünen-i Dârimî*, I-VI, trc. Abdullah Aydınlı, ed. Faruk Köse, 1. b., İstanbul: Madve Yayınları, 1996.
- DEDEOĞLU Münir, "Epistemolojik Bağlamda Felsefe-Din İlişkisinin Rasyonalitesi ve

- Felsefi Temelleri”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 1, 2014 ss. 102-120.
- DEMİRCAN Ali Rıza, *Hac ve Umre Yüceliğe Çağrıdır*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.
- DEMİRCİ Kürşat, “Hinduizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, ss. 112-116.
- _____ “Şintoizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, ss. 177-179.
- DEMİRCİ Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 4. b., İstanbul: M.Ü.İ.F.A.V Yayınları, 2015, ss. 172-173.
- _____ *Kur’ân’ın Ana Konuları*, 12. b., İstanbul: M.Ü.İ.F.A.V. Yayınları 2016.
- DERVEZE M. İzzet, *et-Tefsirü’l-Hadîs: Nüzul Sırasına Göre Kur’an Tefsiri*, I-VII, çev. Vahdettin İnce, Mustafa Altınkaya, 2.b., İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.
- DOĞRUL Ömer Rıza, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, 3. b., İstanbul: Ceylan Yayınları Matbaası, 1963.
- DÖNDÜREN Hamdi, “Âfâkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. I, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, ss. 397-398.
- DURAND Gilbert, *Sembolik İmgelem*, çev. Ayşe Meral, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- ER İzzet, *Din sosyolojisi*, 1. b., Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.
- ERKAL Mehmet, “Zekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, ss. 197-207.
- EBÛ’S-SUÛD Muhammed b. Muhammed Muhyiddîn el-İmâdî, (v.982/1574), *İrşâdü’l-*

- Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm Ebussuûd Tefsîri*, I-XII, trc. Ali Akın, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2006.
- eI-EZHERÎ Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed (v.370/980), *Tehzîbu'l-Luga*, thk. Abdusselam Harun, I-XV, 1.b., Mısır: Dâru'l-kavmîyye el-Arabîyye, 1384/1964.
- ERAYDIN Selçuk, *Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 6. b., İstanbul: M.Ü.İ.F.A.VYayınları, 2001.
- ERBAŞ Ali, *Hıristiyan Ayinleri (Sakramentler)*, 1. b., İstanbul: Nun Yayıncılık, 1998.
- _____ "İslam Dışı Dinlerde Hâc", Adapazarı: *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5 (2002), ss. 97-120.
- ERDEM Hüsameddin, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, 1. b., Konya: Sebât Ofset Matbaacılık, 1997.
- ERUL Bünyamin, Ekrem KELEŞ, *Haccı Anlamak*, ed. Huriye Martı, tas. Mustafa Kaya, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- FAYDA Mustafa, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIV İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, ss. 428-434.
- _____ "Nesî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, ss. 578-579.
- eI-FÎRÛZÂBÂDÎ Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (v. 817/ 1415), *el- Kâmûsû'l-Muhît*, thk. Mektebu Tahkîku't-Turâsî, 8. b., Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1426/ 2005.
- eI-GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed İbn Muhammed el-Gazâlî (v.505/1111), *el-Münkizü Mine'd-Dalâl: Tasavvuf Bahisleri*, yay. haz. Abdulhalîm Mahmûd, trc. Salih Uçan, 1. b., İstanbul: Kitap Dünyası, 1984.
- GİDDENS Anthony, *Sosyoloji*, çev. Hüseyin Özel, Cemal Güzel, 1. b., Ankara: Ayraç Yayınları, 2000.
- GOLDZİHER Ignaz, *İslâmda Fıkıh ve Akaid*, trc. İlhan Başgöz, Ankara: Ardiç

- Yayımları, 2004.
- GÜÇ Ahmet, *Dinlerde Mabed Ve İbadet*, 2. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- GÜNDÜZ Şinasi, *Yaşayan Dünya Dinleri: İslam*, ed. Şinasi Gündüz, 2. b., İstanbul: D.İ.B. Yayınları, 2007.
- GÖRGÜN Tahsin, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, ss. 397-399.
- GÜRKAN Menderes, “Vakfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, ss. 463-465.
- el-HALİL b. Ahmed el-Ferâhîdî (v.170), *Kitâbu'l-Ayn: Müratteben Âlâ hurûfi'l-Mu'cem*, I-IV, 1.b., thk. Abdülhamîd Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003.
- HAMİDULLAH Muhammed, “ *İslâm'a Giriş*”, çev. Cemal Aydın, 3. b., Ankara: T.D.V Yayınları, 1999.
- HARMAN Ö. Faruk, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, ss. 382-386.
- HAVVA Said el-Esâs fi't-Tefsîr, I-XVI, trc. M. Beşîr Ersoy, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1989.
- HÖKELEKLİ Hayati, *Din Psikolojisi*, 7. b., Ankara: T.D.V. Yayınları. 2008.
- İBN ÂBİDÎN Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836), *Reddü'l-Muhtar Ale'd-Dürri'l-Muhtar*, I-XVI, trc. Ahmed Davudoğlu, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1985.
- İBN ACÎBE Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî (ö. 1224/1809) *Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd: Kur'an'ın Tefsiri ve Tasavvufi İşaretleri*, I-VI, trc. Dilaver Selvi, tas. Mehmet Günyüzlü, Adem Ürün, 3. b., İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013.
- İBNÜ'L-ARABÎ Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/1240), *Tefsir-i Kebir Te'vilât*, I-II, trc. Vahdettin

- İnce, 1. b., İstanbul: Kitsan Yayınları, ty.
- İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb ez-Zürâî ed-Dımeşkî el-Hanbelî (v.751/1350), *Bedâiu't tefsîr; I-V*, trc. Harun Ögmüş, AhmetAğırakça, İstanbul: Polen Yayınları, 2011.
- İBN KESİR Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî (ö.774/1373), *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, I-XVI, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1988.
- İBN MANZÛR Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab*, I-VI, 1.b., Beyrût: Dârus-Sâdr, 1410/1990.
- İNCİL (MÜJDE), *İncilin Çağdaş Türkçe Çevirisi*, 5. b., İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 1991.
- KOMİSYON, "İslamiyet, Hıristiyanlık, Musevilik ve ilkel dinler", *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, yayın yönetmeni. Hilmi yavuz, yayın kurulu. Hüseyin Atay, v.d., çev. Zeynep Akbay, v.d., I-III, İstanbul: Gelişim yayınları, 1997, s. 332.
- İSLÂMOĞLU Mustafa, *Hac ve Umre Yazıları*, 2. b., İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- KANTARCI Mehmet, *Gönlümdeki Hac*, 3. b., red. Mehmet Emin Ay, Bursa: Furkan Ofset, 2004.
- KARA Mustafa, *Dervişin Hayatı Sûfînin Kelâmı (Hal Tercümeleri / Tarikatlar / İstılahlar): Tasavvuf Tarihinin Bazı Meseleleri*, 2. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- KARACA Faruk, *Din psikolojisi*, Trabzon: Eser ofset Matbaası, 2011.
- KARADAŞ Çağfer, *Sûfî İtikadı*, 2. b., İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.
- KARAGÖZ İsmail, Halil ALTUNTAŞ, *Namaz İlmihali*, 3. b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- KARAGÖZ İsmail, v.d., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, tas. Mehmet Ali Soy, Altan Çap,

- Mustafa Kaya, 5. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 2010.
- KARAMAN Hayrettin vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, tas. Hilmi Kurtulmuş, vd., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- KAZANCI Ahmet Lütfi, *İslâm Akâidi*, 4.b., İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.
- KEHRER Günter, v.d., *Din Sosyolojisi*, der. Yasin Aktay- M. Emin Köktaş, ed. Yasin Aktay, 2. b., Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- KEKLİK Nihat, *Felsefeye Giriş II*, İstanbul: Doğu Yayınları, 1983.
- el-KELÂBÂZÎ Ebu Bekir Muhammed b. İshak Buharî Kelâbâzî (v. 380/ 990), *et-Ta'arruf li- Mezhebi Ehli't-Tasavvuf: Doğu Devrinde Tasavvuf (Taârruf)*, yay. haz. Süleyman Uludağ, 1. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.
- KELEŞ Ekrem, *Umre Rehberi*, tas. İsmail Derin, 11.b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- KERİMOĞLU Yusuf, *Fikhî Meseleler*, I-II, İstanbul: Ölçü Yayınları, 1987.
- KESKİN Mehmet, *Caferi İlmihali*, 2. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 2002.
- KESKİN Mehmet, Halil ALTUNTAŞ, İsmail KARAGÖZ, *Hac İlmihali*, 7. b., Ankara, D.İ.B Yayınları, 2009.
- KESKİN Mehmet, *Dört Mezhebe Göre İslâm İlmihali (İbâdetler – Helâller – Haramlar): Hac ve Umre Bahisleri*, 1. b., İstanbul: Çağrı Yayınları, 2012.
- KILAVUZ A. Saim, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 17. b., İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- KOÇYİĞİT Talât, İsmail CERRAHOĞLU, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*, I-II, 3. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 1990.
- KORKMAZ Mehmet, *Mitolojik Dinlerin Gizemi*, 2. b., Ankara: Alter yayınları, 2010.
- KURT Abdurrahman, *İslam Çalışma Ahlâkı*, 1. b., Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- KURT Abdurrahman, v.d, *Din Sosyolojisi El kitabı (Giriş: Din ve Toplum ilişkileri)*, ed. Niyazi Akyüz- İhsan Çapcıoğlu, 1. b., Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, ss. 43-47.

- el-KURTUBÎ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (v.671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, 2. b., Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- el-KUŞEYRÎ Ebû'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (ö.465/1072), *Risale-i Kuşeyrî*, trc. Ali Arslan, haz. Süleyman Uludağ, 2. b., İstanbul: Arslan Yayınları, 1980.
- _____ *Letâifu'l-İşârât*, I-VI, trc. Mehmet Yalar, C. I, 1. b., İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012.
- KUTSAL KİTAP (*Eski ve Yeni Ahit: Tevrat ve İncil*), İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi (İstanbul Matbaacılık), 1969.
- KUTUB Seyyid (v. 1966), *Fî Zilâl'ilKur'ân*, I-X, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1980.
- KÜÇÜK Abdurrahman, "Dinlerde İbadet ve Mabet", *Diyanet İlmi Dergi*, C.XXIV, S. 3, Ankara: D.İ.B Yayınları, 1988, ss. 25-54.
- _____ "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, ss. 235-240.
- KÜÇÜK Abdurrahman, Günay TÜMER, Mehmet Alparslan KÜÇÜK, *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.
- el-MAHALLÎ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî (ö. 864/1459), ES-SÜYÛTÎ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 4. b., Beyrut: Dâru'l-Hâyr, ty.
- el-MÂTÜRÎDÎ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (ö.333/944), *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu, 1. b., Ankara: İsam Yayınları, 2002.
- _____ *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I-XXVI, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- MEVDÛDÎ Ebu'l-Al'â, *Tefhimu'l-Kur'ân* (v.1979), çev. Muhammed Han Kayanî, v.d., I-VII, 2. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- el-MEVSİLÎ Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd (ö. 683/1284)

- El-İhtiyar Metn-i el-muhtar li'l-Fetva, trc. Celâl Yeniçeri, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1978.
- MUKÂTİLb. Süleyman Ebû'l-Hasen b. Beşir el- Belhî el-Ezdî (v.150 h.), *Tefsîr-i Kebîr*, I-IV, thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- MÜBÂREKFÛRÎ Safiyyurrahmân, *Peygamber Efendimizin Hayatı ve Daveti*, çev. H. İbrahim Kutlay, İstanbul: Risale Yayınları, 2016.
- MÜCÂHİD b. Cebr Ebü'l-Haccâc el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721), *Tefsîru Mücâhid*, I-II, yay. haz. Abdurrahman Tâhir b. Muhammed es-Sûretî), Beyrut: el-Menşûrâtü'l-ilmîyye, 1921.
- MÜSLİM Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (v.261), *el-Câmiu's-Sahîh: Sahîh-i Muslim ve Tercemesi*, I-VII, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1988.
- _____ *Sahihü'l-Müslim*, Riyâd, Dâru't-Taybe, 2006.
- en-NEDVÎ Ebu'l-Hasen, *Dört Rükün: Namaz-Zekat-Oruç-Hac*, 2. b., İstanbul: Risale Yayınları, 2016.
- en-NESEFÎ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Nesefî Tefsîri*, I-X, trc. Harun Ünal, tas. Ahmet Cantürk, 1. b., İstanbul: Ravza Yayınları, 2003.
- en-NESEFÎ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid (ö. 508/1115), *Matüridi Akaidi: Bahrü'l-Kelam Tercümesi*, trc. Ramazan Biçer, 1. b., İstanbul: Geleneksel Yayıncılık, 2010.
- OĞUZ Muhammed İhsan, *Şerîat-Tarîkat Kavramları Zikir ve Tasavvuf Yolları*, İstanbul: Oğuz Yayınları, 1997.
- ORAL Rıfat, *Peygamberimizle 27 Gün: Veda Haccı*, tas. İsmail Derin, 2. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 2011.
- ÖĞÜT Salim, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, ss. 389-397.

- _____ “İztibâ’ ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, ss. 224-225.
- _____ “Sa’y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, ss. 206-207.
- _____ “İhram”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, ss. 539-542.
- _____ “Hac”, *İslâm’da İnanç İbadet Ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, ed. İbrahim Kâfi Dönmez, C. II, İstanbul: M.Ü.İ.F.A.V Yayınları, 2006, ss. 616-633.
- _____ “Fevât”, *İslâm’da İnanç İbadet Ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, ed. İbrahim Kâfi Dönmez, C. II, İstanbul: M.Ü.İ.F.A.V Yayınları, 2006.
- _____ “Tavaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XL, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, ss. 178-180.
- ÖNGÖREN Reşat, “Sûfi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, ss. 471-472.
- _____ “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XL, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, ss. 119-126.
- ÖZALP Ahmet, *Sosyal Psikoloji: Bireylerden Gruplara İnanç*, ed. Hasan Babacan, 1. b., Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Hac” (İslâm’da Hac), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, ss. 386-389.
- ÖZEL Mustafa, *Kur’an-ı Kerim’de Hac*, 1. b., İstanbul: Kayıhan Yay., 2011.

- PAİLİN, David A., (Faith, Religion and Philosophy: Din Felsefesi Nedir?), *Çorum, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Ferit Uslu, S. 7-8, (2005), ss. 121-154.
- PAZARLI Osman, *Din Psikolojisi*, 1. b., İstanbul: Remzi kitabevi, 1968.
- PEKER Hüseyin, *Din Psikolojisi*, 1. b., İstanbul: Çamlıca Yayınevi, 2003.
- POLAT Abdülbari, (*Sualli-Cevaplı*) *Şafi'i ve Hanefî Görüşlerine Göre Büyük İslam İlmihali*, 5. b., İstanbul: Enes Basın Yayın ve Matbaacılık, 2011.
- POLAT Mustafa, (*Sorulu Cevaplı Tatbikatlı*) *En Kolay Hac ve Umre Rehberi*, İstanbul: y.y., 1986.
- er-RÂĞİB Hüseyin b. Muhammed el-İsfehânî (v.502/1108), *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, 4. b., Dımeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1430/2009.
- er-RÂZÎ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (ö. 606/1210), *Mefâtihu'l-gayb: Tefsîr-i Kebîr*, I-XXIII, çev. Suat Yıldırım, Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci, tas. İsmail Karakaya, Ömer Parlak, Ahmet Tülek, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002.
- er-RÂZÎ Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî (ö. 654/1256), *Necmeddîn-i Dâye: Tasavvuf Yolu: Mirsâdü'l-İbâd*, çev. Halil Baltacı, 1. b., İstanbul: Marmara Üniversitesi İ.F.A.V Yayınları, 2013.
- es-SÂBÛNÎ, Şeyh Muhammed Ali, *Kur'ân-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, I-II, trc. Mazhar Taşkesenlioğlu, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984
- _____ *Safvetü't-Tefsîr*, I-III, 1. b., Kahire: Dâru's-Sâbûnî, 1417/1997.
- es-SA'LEBÎ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî (ö. 427/ 1035), *el-Keşf ve'l-beyân 'anteefsîri'l-Kur'ân (et-Tefsîrü'l-kebîr, Tefsîrü's-Sa'lebi)*, I-X, thk. Ebû Muhammed b. Aşûr, Beyrut: Darû İhyâ et-Türasil Arabî, 1422/2002.
- SARIÇAM İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 5. b., Ankara: D.İ.B Yayınları,

- 2007.
- es-SEMERKANDÎ Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (ö. 373/983), *Tefsîru'l Kurân*, I-VI , sad. Mehmet Karadeniz, İstanbul: Özgü Yayınları, 2007.
- es-SERAHSÎ Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (v. 1090), *Mebûsât: 1000 Yılın İslam Fıkhı Temel Eseri Deliller ve Hükümler*, I-XXX, trc.- tas. İbrahim Kutlay, vd., ed. Mustafa Cevat Akşit, İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008.
- SÖZEN Kemal, “Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Dinin Günümüz Türkiye’inde Yorumlanması Sorunu”, *ISPARTA, S.D.Ü.İ.F.D.*, S. 26, (2011), ss.17-31.
- SÜLÜN Murat, *Kur’ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, 1.b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- eş-ŞEHRİSTÂNÎ Ebu'l-Feth Tâcuddin Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed (v.548/1153), *El-Milel ve'n-Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, trc. Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- ŞENTÜRK Lütfi Seyfettin YAZICI, 27. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 2016.
- ŞERİATÎ Ali, *Hac*, trc. Ejder Okumuş, ed. Hicabi Kırlangıç, Derya Örs, tas. Enver Arpa, Murat Demirkol, Cahit Ezerbolatoğlu, 10. b., Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- eş-ŞÜRÜNBÜLÂLÎ Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî el-Vefâî el-Mısırî (ö.1069/1659), *El Miiftah Şerh-i Nur-ül İzah*, trc. Abdullah Aydın, 7.b., , İstanbul: Aydın Yayınevi, 1970.
- et-TABERÎ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, C. XXIV, thk. Âhmed Muhâmed Şakîr, 1. b., y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- et-TAYYAR Abdullah b. Muhammed, *Tüm Detaylarıyla Namaz*, İstanbul: Guraba Yayınları, ty.
- TEKİN Hamza, *Hac Fıkhı*, 1. b., İstanbul, Aşşyan Yayınları, 2006.
- TUNÇ, M. Şekip, *Bir Din Felsefesine Doğru*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1959.

- TOKAT Latif, *Dinde Sembolizm*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004, s. 10.
- TUTAR Adem, “İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed’in Hac Emirliği Tesisi”, *F.Ü.İ.F Dergisi*, S. 6, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2001, ss. 75-86.
- ULUDAĞ Süleyman, *İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 5. b., Ankara: T.D.V. Yayınları, 1997.
- et-TAHÂVÎ İmam, *Mukayeseli Hanefî Fıkhı: Tahâvî Muhtasarı*, çev. Soner Duman, ed. Faik Akçaoğlu, İstanbul: Beka Yayıncılık, 2013.
- TAŞPINAR İsmail, *Doğu Dinlerinde Hac İbadeti Hinduizm Ve Budizm*, 1.b., İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- et-TEHANEVÎ Eşref Ali, Zafer Ahmed el-Osman ET-TEHANEVÎ, I-XII, trc. İbrahim Tüfekçi, Yılmaz Özdemir, Hüseyin Kayapınar, *Hadislerle Hanefî Fıkhı: İ’laû-Sünen (Sünnetin Yüceltilmesi)*, İstanbul: Misvak Neşriyat, 2009.
- TÜMER Günay, “Budizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, ss. 352-360.
- ÜZÜM İlyas, “Şîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, ss. 116-120.
- WENSINC A. J., *el-Mu’cemu’l-Müfehres li el-Fâzi’l-Hadisi’n-Nebeviyye*, I-VIII, London: Mektebetü Beril, 1936, ss. 418-422.
- EL-YARBUZÎ Muhammed Ebu Said, *Kitab Ve Sünnete Göre Namaz*, İstanbul: Kitap ve Sünneti İhya Yayınları, 1991, s. 29.
- YAŞAROĞLU M. Kâmil, “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, s. 350-357.
- YAVUZ A. Fikri, Y. Vehbi YAVUZ, *Resimli Hac Rehberi*, 2. b., İstanbul: Feyiz Yayınları, 1976.
- YAVUZ Yunus Vehbi, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Zekât*, Bursa: Arasta

Yayınları, 2004.

_____ *Zekât: Anlamı - Önemi – Hükümleri Ve Organizasyonu*, 2. b.,

Bursa: Feyiz Yayınları, 2008.

YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, I-X, 3. b., İstanbul: Eser Neşriyat ve

Dağıtım, 1979.

YILMAZ Hakkı, *İslâm Dîni'nin Temel Direkleri: Namaz / Dua, Salât, Kible ve Hac*, 1.

b., İstanbul: İşaret Yayınları, 2011.

YİTİK Ali İhsan, “Budizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 2. b.,

İstanbul: D.İ.B. Yayınları, 2007.

YÜCEL İrfan, *Peygamberimiz Hayatı*, 26. b., Ankara: D.İ.B Yayınları, 2015.

ez-ZEBÎDÎ es-Seyyid Muhammed Murtazâ el- Hüseyinî (v. 893/ 1487), *Tâcu'l- 'Arûs:*

min Cevâhîri'l Kâmûs, thk. Mustafa Mecazî, I-XX, Kuveyt

Matbââtû Hükûmet-i Kuveyt 1389/1969.

ez-ZEMAŞERÎ Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî (v.538/1143),

*el-Keşşâf'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eqâvîl fi vücûhi't-
te`vîl*, I-IV, 1. b., Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1427/2006.

ZİHNÎ Hacı Mehmed, *El-Muhtasarât: Temizlik ve İbâdetler*, 2. b., Ankara: D.İ.B

Yayınları, 1957.

ZİHNÎ Mehmed Efendi, *Oruç ve Zekât İlmihâli*, haz. İbrahim Hatiboğlu, Necdet

Yılmaz, İstanbul: Başucu Kitapları: Dâru'l-hadis, 2002.

ez-ZUHAYLÎ Vehbe, *Tefsîrû'l-Münîr*, I-XV, 2. b., İstanbul: Risale Yayınları, 2005.

_____ *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletüh*, I-XI, 2. b., Dımaşk: Darul-Fikr,

2006/1427.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	MEHMET ENİS TAŞ
Tez Adı	KUR'ÂN'DA "HAC" KAVRAMI
Enstitü	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Anabilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Tez Türü	YÜKSEK LİSANS
Tez Danışman(lar)ı	DR. ÖĞRETİM ÜYESİ MUSTAFA BİLGİN
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 27.08.2019

İmza :